

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

דבעון לעבודה סוציאלית

חלק ראשון:
מאמרי דעה בצל השבעה באוקטובר 2023

חלק שני:
מאמרי חוברת רגילה

חברי המערכת:

יוסף (אסי) אהרונב
משרד הרווחה והביטחון החברתי

ליאת איילון
אוניברסיטת בר-אילן

אלי בוכבינדר
אוניברסיטת חיפה

אשר בן אריה
האוניברסיטה העברית

יעל גירון
המכללה האקדמית צפת

אורלי דביר
איגוד העובדים הסוציאליים

הילה חיים-צוויג
משרד הרווחה והביטחון החברתי

יאירה חממה-רז
אוניברסיטת אריאל

ענבל חרמוני
איגוד העובדים הסוציאליים

אהרון יורק
האגודה לקידום העבודה
הסוציאלית

איילה כהן
המכללה האקדמית תל-חי

כרמית כץ
אוניברסיטת תל אביב

אורית נוטמן-שורץ
המכללה האקדמית ספיר

ורד סלונים-נבו
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שלהבת עטר-שורץ
האוניברסיטה העברית

עינת פלד
אוניברסיטת תל אביב

אייל קלונובר
המכללה האקדמית אשקלון

רונית ראובן אבן זהב
המרכז האקדמי רופין

דיויד רועה
אוניברסיטת חיפה

כתב העת *חברה ורווחה*, המתפרסם אחת לרבעון, נועד להרחיב ולהעמיק את הידע התאורטי, המחקרי והיישומי של עובדים סוציאליים בישראל ושל אנשי מקצועות רווחה אחרים, כגון פסיכולוגים, סוציולוגים, קרימינולוגים ועובדי בריאות הציבור. כתב העת מפרסם מאמרים אמפיריים ועיוניים על-פי אמות מידה אקדמיות, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של רווחה ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה, ושיש להם השלכות על התפיסה ועל ההבנה של סוגיות חברה ורווחה שונות, על דרכי התערבות ועל מדיניות.

מערכת כתב העת *חברה ורווחה* תשקול את פרסומם של מאמרים שטרם פורסמו בלבד, המתאימים לתחומי העניין של כתב העת, כפי שתקבע מזמן לזמן מערכת כתב העת.

הכללים הנהוגים בכתב העת *חברה ורווחה* מבטיחים שהליכי ההערכה של המאמרים שנשלחים אליו יהיו אובייקטיביים, איכותיים ויעילים, ועולים בקנה אחד עם המדיניות של כתב העת. סוגי המאמרים כוללים: מחקרים אמפיריים בשיטה כמותנית או איכותנית (בהיקף של עד 8,000 מילים); תיאור התערבות "יחודית" - "חוכמת המעשה" (בהיקף של עד 6,000 מילים); מאמרי סקירה וביקורת על גישה תאורטית, על התערבות או על מדיניות (בהיקף של עד 6,000 מילים); מאמרי פרספקטיבה - גישה חדשנית לטיפול בתופעה או בסוגיה חברתית מהותית (בהיקף של עד 3,000 מילים); מאמרי דעה - נקודת הראות של המחבר/ים על מצב נוכחי ו/או סוגיה עכשווית בנושאי חברה ורווחה שונים (בהיקף של עד 1,200 מילים). כל המאמרים עוברים תהליך שיפוט מדעי לקבלת חוות הדעת על-פי קריטריונים אחידים.

כתבי היד יישלחו לכתב העת *חברה ורווחה* בגרסה עדכנית של תוכנת וורד, ברווח כפול, בגופנים (פונט) Times New Roman או David, גודל 12, בהתאם להנחיות הכנת מאמר המפורטות בעמוד *חברה ורווחה* באתר משרד הרווחה בכתובת להלן. יש לשלוח את כתב היד בארבעה קבצים נפרדים לכתובת הדואר האלקטרוני של המערכת (socwelf@gmail.com). כתבי יד אשר לא יוכנו לפי כל ההנחיות יוחזרו למחברים.

עמוד *חברה ורווחה* באתר משרד הרווחה:

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

מען המערכת:

פרופ' ורדה סוסקולני, עורכת ראשית
ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
דוא"ל המערכת: socwelf@gmail.com

הפצה ואינטרנט:

לאה כהן - אחראית על הפצה
אגף בכיר למחקר תכנון והכשרה, משרד הרווחה והביטחון החברתי
רחוב יפו 234, בניין חפציבה, ירושלים
טלפון: 02-5085792, 074-7177262, פקס: 02-5085792
דואר אלקטרוני: leac@molsa.gov.il

עיצוב והנגשה: רונן דוד, סטודיו ACC - www.acc.org.il

חברה ורווחה

רבעון

לעבודה סוציאלית

www.molsa.gov.il

עורכת ראשית:

פרופ' ורדה סוסקולני

עורך מדור סוקרים ספרים:

ד"ר רוני אלפנדר

עורכת לשון:

אורלי ניטיס יעקובי

עורכת לשון באנגלית:

ד"ר דונה דלנקוף

רכזת המערכת:

הדר עיני

טבת, תשפ"ד

דצמבר 2023

כרך מ"ג

4

כתב העת יוצא לאור על ידי

משרד הרווחה והבטחון החברתי

והאגודה לקידום העבודה

הסוציאלית, בשיתוף מועצת

בתי הספר לעבודה סוציאלית

בישראל

ISSN 0334-4029

תוכן עניינים

דבר העורכת הראשית ורדה סוסקולני	465
חלק ראשון: מאמרי דעה בצל השבעה באוקטובר 2023	
טראומת השבת השחורה: קווים לדמותה וכיוונים מנחים להתמודדות נעה וילצ'ינסקי	469
החוליה החסרה: חשיבות ההסתכלות המשפחתית במצבי טראומה ואבל רחל דקל	474
סוכרת בעיתות מלחמה: תובנות בהתמודדות עם המחלה בקרב מפונים לירד כהן ביטון ושירי שנאן-אלטמן	478
אתגרי התמודדות קהילתיים בקרב המפונים למלונות בתקופת חירום מתמשכת: מבט קדימה חני נוימן	482
הפקרה מדינית מתמשכת - האם יתאפשר תיקון? ענת הרבסט-דבי	486
"אני לא יכולה לעשות את העבודה שלי": תובנות על משבר כוח האדם בשירותים החברתיים בעת שגרה וחירום מיכל קורא, חגית סיני-גלזר ונועם תרשיש	491
'הותר לפרסום' - שיר בצל האירועים שגית ארבל אלון	495
חלק שני: מאמרי חוברת רגילה	
שיתוף ושותפות: אבל מתמשך בקרב אלמנות צה"ל שנישאו בשנית שי שורר, רחל דקל, שרה מוליה, אריאלה דברת, מיקה וייס, ורד אלקלעי, חיה יודיץ, רחל גוטרמן, שי כהן, איילת כהן, אילנה דובי, תמר פז ואורית נוטמן-שורץ	497
מאמר סקירה חברה במשבר, אקלים במשבר: כיצד שדה העבודה הסוציאלית יכול להוביל את ההיערכות למשבר הבא? קרני קריגל	518
על קרקע לא יציבה: פרקטיקה בעבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה ליאור בירגר	535
אלימות כלכלית: אפיונים, השלכות ודרכי התמודדות אורלי בנימין, דלית יסעור בורוכוביץ, קרני קריגל ואריאן רנן-ברזילי	560
נסיגה חברתית ממושכת בקרב צעירים: נקודת המבט של בני משפחה קרובים אור הראבן, תמר קרון, דיייד רועה ודני קורן	578
סוקרים ספרים	
לא איש בשורה: מסירת בשורה מרה במגזר האזרחי רונית שלו, אתי אבלין ועמירם רביב (עורכים) סוקר: אילן שריף	599
Existential Social Work: Meaning Making in the Face of Distress Zvi Eisikovits and Eli Buchbinder	602
סוקרת: דפנה טנר	
מתחת לשמיים השחורים: שיחות על כאב נפשי, אובדנות ותקווה יוסי לוי בלז ודפני אסף סוקרת: גליה מורן	606
חדש על המדף - סוקר: רוני אלפנדר	
המשולש החדש: על חוויות אדיפוליות במשפחות חד-מיניות יפעת איתן-פרסיקו	609
האוטיסטים שבינינו שגית בלומרוזן-סלע	609
פסיכואנליזה של הרוע מרית גורן	610
הבעת תודה שנתית	611
תקצירים באנגלית	615

המשתתפים בחוברת:

עו"ס ורד אלקלעי

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

ד"ר שגית ארבל אלון

מערך שירותי הבריאות, משרד הרווחה והביטחון החברתי

ד"ר ליאור בירגר

בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב

פרופ' אורלי בנימין

המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר רחל גטרמן

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

עו"ס אריאלה דברת

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

עו"ס אילנה דובי

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

פרופ' רחל דקל

בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר אור הראבן

בית הספר למדעי הפסיכולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ד"ר ענת הרבסט-דבי

התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן; אספנט ישראל

עו"ס מיקה וייס

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

פרופ' נעה וילצ'ינסקי

המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' דפנה טנר

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול בראוולד, האוניברסיטה העברית בירושלים

עו"ס חיה יודיץ'

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

פרופ' דלית יסעור-בורוכוביץ

בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית עמק יזרעאל

עו"ס איילת כהן

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

עו"ס שי כהן

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

ד"ר לירז כהן ביטון

הפקולטה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית אשקלון; בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית, האוניברסיטה העברית

עו"ס שרה מוליה

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

פרופ' גליה מורן

המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

פרופ' אורית נוטמן-שורץ

בית הספר לעבודה סוציאלית, מכללת ספיר

ד"ר חני נוימן

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

ד"ר חגית סיני-גלזר

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב

עו"ס תמר פז

אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

ד"ר מיכל קורא

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

פרופ' דני קורן

בית הספר למדעי הפסיכולוגיה, אוניברסיטת חיפה

פרופ' (אמריטוס) תמר קרון

המחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

ד"ר קרני קריגל

המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, אוניברסיטת בר אילן; בית הספר המרכזי להכשרות עובדי רווחה, משרד הרווחה והביטחון החברתי

פרופ' דייניד רועה

החוג לבריאות נפש קהילתית, אוניברסיטת חיפה

ד"ר אריאן רנן-ברזילי

הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

ד"ר שי שורר

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה; עמותת 'בשביל המחר'

ד"ר שירי שנאן-אלטמן

בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר אילן שריף

אגף משפחות, ילדים ונוער בקהילה, משרד הרווחה והביטחון החברתי

ד"ר נועם תרשיש

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

דבר העורכת הראשית

החברה בישראל עוברת טלטלה שלא הייתה כמותה מאז האירועים הנוראים שהתחוללו בשבעה באוקטובר 2023, והמלחמה המתמשכת בעקבותיהם. הידיעות המתווספות בכל יום על מה שהתרחש באותה שבת, על גורל החטופים שעדיין נמצאים בשבי החמאס, על החיילים הנפגעים במלחמה ברצועת עזה, על המשפחות השכולות ועל רבבות תושבי הצפון והנגב המערבי שפונו מבתיהם, חוזרות ומגבירות את תחושות האובדן, השכול ואי-הוודאות. יתרה מזאת, האמון הבסיסי באנושיות שנופץ אצל רבים עם הגילויים על מעשי הזוועה של החמאס, לצד ערעור תחושת הביטחון וניפוץ האמון במוסדות השלטון והצבא שלא הגנו על האזרחים באותה שבת, והמשך המחדלים של מרבית משרדי הממשלה – מגבירים עוד יותר את חוויית המשבר הקיומי בציבור הישראלי.

לפיכך, היה ברור שאין אנו יכולים לפרסם חוברת רגילה ללא התייחסות למשבר החמור ביותר בתולדות המדינה, על אף שהחוברת הנוכחית הייתה כבר בשלבי הכנה מתקדמים באוקטובר. די מהר התבהר לאנשי מקצועות הטיפול שנוכח אירועים אלה, גם יכולתנו ללמוד מההתמודדות עם משברים גלובליים ולאומיים קודמים היא חלקית בלבד. גם אני חשתי, שאף כי על רקע משברי הקורונה והמחאה החברתית ראיתי לנכון לכתוב בחוברת הקודמת מאמר מערכת מורחב על אי-ודאות (סוסקולני, 2023) – נושא זה רלוונטי כעת רק במידה חלקית, ועלינו להרחיב על היבטים נוספים של משמעות השבעה באוקטובר. אני מבקשת להודות כאן לאנשי המקצוע והאקדמיה שגענו לפנייתי לכתוב מאמרי דעה על המצב, והללו קובצו בחלק הראשון של החוברת. חלקה השני של החוברת כולל מאמרים שהגיעו למערכת באופן הרגיל.

חלק ראשון: מאמרי דעה בצל השבעה באוקטובר 2023

המאמרים המאוגדים בחלק זה יוצרים מכלול של סקירות והתבוננות ביקורתית אך בונה בהיבטים מגוונים של השלכות השבעה באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל על פרטים, משפחות, קהילות והחברה בישראל בכללותה. **נעה וילצ'ינסקי** מנתחת את המורכבות הייחודית ורב-הממדיות של טראומת השבעה באוקטובר, ומדגישה את חשיבותו של שילוב יצירתי בין דרכי טיפול שונות לשם התמודדות עם השלכותיה. **רחל דקל** טוענת כי ההתערבויות המוצעות לנפגעי טראומה הן פרטניות ברובן, ומתמקדת בבחינת חשיבות ההקשר המערכתי-משפחתי בטראומה, תוך חיזוק הדעה שטיפול בנפגעי טראומה חייב לכלול טיפול זוגי ומשפחתי לצד הטיפול הפרטני. **לירז כהן ביטון ושירי שנאן-אלטמן** מאירות במאמרן כיצד טראומת החשיפה לאירועי השבעה באוקטובר ופינוי התושבים מבתיהם עלולה לפגוע בבריאות הפיזית: באמצעות התמקדות בחולי סוכרת שפונו למלונות, הן מפרטות את הקשיים הייחודיים במצב מורכב זה, וממליצות על דרכים לסייע לחולים בהתמודדות ובשמירה על רצף וניהול הטיפול במחלתם. **חני נוימן** מתמקדת אף היא באוכלוסיות המפונים לבתי המלון, אך מעבירה אותנו אל הפן הקהילתי: היא מנתחת שלושה אתגרי התמודדות קהילתיים מרכזיים של המפונים, ודנה בהשלכותיהם לעבודה הסוציאלית הקהילתית.

ניתן לראות כי החוט המקשר בין ארבעת מאמרי הדעה הללו הוא ההמלצה לספק מענים נפשיים וסוציאליים בשלוש רמות – הפרט, המשפחה והקהילה. המדינה היא שחייבת לדאוג למענים אלו, על ידי אספקת שירותים הולמים. האם עלה בידה לעשות כך מאז השבעה באוקטובר? שני מאמרי הדעה הבאים עוסקים בסוגיה זו. **ענת הרבסט-דבי** מצביעה על הפגיעה המדינתית הנמשכת בעשורים האחרונים בביטחון הסוציאלי ובשירותים הציבוריים, אשר הביאה בשעת החירום שחלה מאז השבעה באוקטובר לחוסר תפקוד של מערכות המדינה. היא תוהה אם ההתייצבות של החברה האזרחית, שהתארגנה במהירות לאספקת מענים בהתנדבות במקום המדינה, תשמש דוגמה לתהליכי תיקון ולחלוקת משאבים הוגנת במענה לצרכים של כלל האוכלוסיות. **מיכל קורא, חגית סיני-גלזר ונועם תרשיש** ממחישים במאמרם כיצד נראית פגיעה מתמשכת בשירותים הציבוריים בישראל: ממצאי מחקר שערכו בעת שגרה הראו כיצד מצוקת כוח האדם בשירותים החברתיים אינה מאפשרת לעובדים הסוציאליים לבצע את עבודתם המקצועית. המחברים מסיקים כי מערך שירותי הרווחה לא יוכל להתמודד עם הצרכים העולים בעקבות מצב החירום ללא השקעה מסיבית בשימור כוח האדם הקיים בשירותים החברתיים, לצד גיוס כוח אדם חדש ואיכותי.

חלק זה נחתם בשיר *הותר לפרסום* שכתבה **שגית ארבל-אלון** בשבועות הראשונים לאחר השבעה באוקטובר, ומהדהד את התחושות המציפות אותנו מאז.

חלק שני: מאמרי חוברת רגילה

המאמר הראשון מהווה מעין גשר למאמרים של החלק הקודם. **שי שורר ועמיתיו** מציגים במחקרם האיכותני בקרב אלמנות צה"ל שנישאו בשנית תהליכי אבל מתמשכים אך משתנים, בהתאם לשינויים בני הזוג הנוכחיים בשימור האבל בחיי המשפחה. איני יכולה להימלט מהמחשבה על הנשים הצעירות הרבות המתווספות בימים אלו לקהילת אלמנות צה"ל.

המאמר השני לוקח אותנו למשבר חמור אחר, שאסור שהעיסוק בו ייפסק למרות המצב הנוכחי. **קרני קריגל** מפרטת במאמר סקירה את ההשלכות החברתיות של משבר האקלים על רווחה נפשית וחוסן קהילתי, ואת הפגיעות הרבה של אוכלוסיות מוחלשות עקב כך, תוך הדגשה כי מעורבות משמעותית של העבודה הסוציאלית הינה חיונית להתמודדות עם משבר האקלים. המחברת מציעה דרכים ליישום עקרונות פעולה מותאמים למרחבי ההתמחות של עובדים סוציאליים סביב המשבר.

במאמר השלישי, **ליאור בירגר** מתארת במחקרה האיכותני את פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל. הממצאים מאירים את האתגרים הייחודיים בהתערבויות עם אוכלוסייה מודרת זו, בשל מצבם הפוליטי של מבקשי המקלט והיחס החברתי המופנה כלפיהם.

נושא חברתי חשוב נוסף, אלימות כלכלית במשפחה, נסקר במאמר הרביעי על ידי **אורלי בנימין, דלית יסעור-בורוכוביץ, קרני קריגל ואריאן רנן ברזילי**. ממצאי מחקרים עדכניים מעלים כי נשים וילדים הם הנפגעים העיקריים מאלימות כלכלית מצד הגבר במשפחה, ו"מודל התגובה המתואמת" מוצע כגישה מתאימה לפיתוח מענים להתמודדות עם התופעה.

במאמר האחרון, **אור הראבן, תמר קרון, דיניד רועה ודני קורן** מציגים את מחקרם על מצב נפשי חריג – נסיגה חברתית ממושכת של צעירים, מנקודת הראות של בני משפחתם הקרובים. התמות שעלו מהראיונות ומהצגת מקרה הצביעו על מעמסה משמעותית של רגשות שליליים נוכח מצב זה, לצד שיבושים בפעילויות השגרה של בני המשפחה, ועל דרכי התמודדותם עם המצב.

במדור "סוקרים ספרים" כללנו הפעם שלושה ספרים הנוגעים באספקטים רלוונטיים לנושאי רווחה נפשית ועבודה סוציאלית במצב הנוכחי. בעיתוי מצמרר, כחודש לפני פרוץ המלחמה, קיבלנו לסקירה את הספר **לא איש בשורה: מסירת בשורה מרה במגזר האזרחי** בעריכתם של רונית שלו, אתי אבלין ועמירם רביב. **אילן שריף** כתב את סקירת הספר כבר בצל אירועי השבעה באוקטובר, והראה כיצד הספר מתמקד במה שעובר על מבשר הבשורה המרה ועל האנשים שמקבלים אותה, ומציע הנחיות מקצועיות ועוגנים לביצוע נכון של מסירת בשורה זו, וגם לתחילת ההתמודדות של בני המשפחה עם אובדן יקיריהם. ספרם שפורסם באנגלית מאת צבי איזיקוביץ ואלי בוכבינדר, *Existential Social Work: Meaning Making in the Face of Distress*, ונסקר על ידי **דפנה טנר**, מציג כיצד החשיבה האקזיסטנציאליסטית עשויה לסייע בעבודתם של עובדים סוציאליים דרך סיוע למטופלים בחיפוש ובמתן משמעות לחייהם – גישה רלוונטית כל כך לאחר השבעה באוקטובר. **גליה מורן** סקרה את ספרם של יוסי לוי בלז ודפני אסף, **מתחת לשמיים השחורים: שיחות על כאב נפשי, אובדנות ותקווה** ספר שיכול לסייע בידי כל מי שחושש מעלייה בנסיגות אובדנות בישראל, ובמיוחד לעובדים במערכת בריאות הנפש. במדורו הקבוע "חדש על המדף" סוקר **רוני אלפנדר** בקצרה שלושה ספרים נוספים.

מקורות

סוסקולני, ו. (2023). דבר העורכת הראשית: זמנים של אי-ודאות. *חברה ורווחה, מ"ג*(3), 523-133.

פרופ' ורדה סוסקולני

העורכת הראשית

התנצלות ותודה

מערכת חברה ורווחה מבקשת להתנצל בפני מחברי המאמרים והסקירות ובפני הקוראים על העיכוב בפרסום החוברת בשל המלחמה. המערכת מבקשת לקדם בברכה ולהודות לרון דוד, עורך העיצוב וההנגשה של כתב העת, עם שובו משירות מילואים ממושך.

חלק ראשון: מאמרי דעה בצל השבועה באוקטובר 2023

טראומת השבת השחורה: קווים לדמותה וכיוונים מנחים להתמודדות

נעה וילצ'ינסקי

1 המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

המאמר הנוכחי מתמקד בניסיון להבין את מורכבות הטראומה הייחודית שנחווה ועדיין נחווה בעוצמה משמעותית על ידי רבים מתושבי ותושבות מדינת ישראל בעקבות אירועי השבת השחורה, שבעה באוקטובר 2023. בשלב הראשון אציע מבט רב-ממדי על טראומה זו, ואעמוד על מורכבותה הייחודית כטראומה קטקליזמית, קולקטיבית ומתמשכת. החלק השני של המאמר מוקדש להצעות אופרטיביות להתמודדות עם השלכותיה של טראומה מורכבת זו, כגון התערבות קהילתית והתערבות להפחתת דחק מתמשך.

מילות מפתח: טראומת השבת השחורה, טראומה קטקליזמית, טראומה קולקטיבית, טראומה מתמשכת, התערבות קהילתית, טיפול בדחק מתמשך

טראומת השבת השחורה: קווים לדמותה

בבוקר השבעה באוקטובר נחצתה המדינה לשניים: החלק האחד כלל את רוב תושבי המדינה, אשר בשעות הבוקר עדיין היו חסרי מודעות לחלוטין באשר לזוועה המתרחשת באותן שעות ביישובי עוטף עזה; החלק השני, לעומת זאת, התעורר לגיהינום. האירוע כלל חדירה של אלפי מחבלים חמושים מארגון הטרור חמאס, אשר רצחו, עינו, אנסו, בזזו, שרפו וחספו אלפי אזרחים, גברים ונשים, קשישים ותינוקות. השבת השחורה הותירה בערבו של יום כ-1,200 נרצחים, פצועים רבים וכ-240 חטופים, ועימם מדינה שלמה בטראומה. יתר על כן, בעקבות האירועים פרצה מלחמת חרבות ברזל, אשר גוררת מצידה מחירים נוספים בדמות אובדן חיי חיילים, פצועים נוספים וביקורת בינלאומית.

טראומת השבת השחורה ייחודית אפילו בנוף הישראלי למוד הטראומות, שכן היא מתאפיינת במורכבות רבה בעלת כמה ממדים: היא עצומה בהיקף ובנוראות הפגיעה (קטקליזמית); היא משותפת למדינה שלמה (קולקטיבית); והיא איננה מסתיימת כל עוד החטופים לא שבו הביתה, וקרוב לוודאי גם כל עוד המלחמה ממשיכה (מתמשכת). נוסף על כך, הטראומה מתאפיינת בתחושת נטישה קשה של

האזרחים מצד גופי המדינה האמונים על ביטחונם, ומתלווה לה ביקורת ציבורית קשה מאוד ברחבי העולם, המחריפה את תחושת הבדידות הקיומית של תושבי מדינה שלמה. הקושי לחזות את סיום הלחימה, החשש הכלכלי המתווסף עליה ללא התחייבות ממשלתית ברורה לתמיכה כלכלית צפויה, והעובדה שחטופים רבים מוחזקים עדיין בשבי החמאס ומצבם אינו ידוע – מובילים, נוסף על כל אלה, לתחושת אי-ודאות קשה מנשוא. אפרט להלן את ממדיה המרכזיים של טראומת השבת השחורה.

אירוע טראומטי קטקליזמי. אירועי השבת השחורה, שכללו הרג בקנה מידה עצום ופגיעות בעלות אופי סדיסטי, מחייבים את הגדרת הטראומה הנוכחית כאירוע קטקליזמי – דהיינו, מחריד ועצום בהיקפו, ובעל פוטנציאל לייצר שינוי עומק בתפיסות העולם של היחיד והקהילה, בדרך כלל לרעה (Yates, 1998). הספרות המחקרית בתחום הטראומה מראה באופן עקבי כי פגיעה שנעשתה במזיד על ידי אדם אחר מובילה להתפתחות הפרעה פוסט-טראומטית בשיעורים גבוהים יותר מאשר פגיעה שהתרחשה עקב אסון טבע (Galea et al., 2005). האירועים הקשים של השבת השחורה תוכנו זמן רב מראש מתוך כוונת מכוון לייצר זוועה ולזרוע אימה בקרב קהילה שלמה. הסרטונים המתעדים פגיעה ברוטלית בקורבנות, הרג ללא אבחנה באזרחים, מבוגרים כצעירים, ופגיעות מיניות קשות, וכמובן העובדה שאזרחים עדיין מוחזקים בתנאי שבי קשים, שהדמיון חזקה עליו שיגביר את האימה בהיעדר ידיעה על טבעם לאשורו – כל אלו מובילים לתפיסת טראומת השבת השחורה כטראומה קטקליזמית, שהינה בעלת פוטנציאל להגביר את המצוקה, החרדה, הזעזוע והאימה בקרב רבים.

אירוע טראומטי קולקטיבי. הניסיון הנצבר בתחום הטראומה והטיפול בהפרעה פוסט-טראומטית התמקד עד כה בעיקר באינדיבידואל, שעה שהעדויות המחקריות המצטברות מדגישות את ההכרח לבחון את הטיפול בהפרעה פוסט-טראומטית בהקשרים חברתיים רחבים יותר: זוגיים, משפחתיים, קהילתיים ותרבותיים (Bryant-Davis, 2019; Maercker & Horn, 2012). הספרות אף מצביעה על היתכנותה של טראומה ברמה של קהילה שלמה. כך למשל, אסונה של הקהילה הכורדית, טראומת העבדות האמריקאית וכמובן השואה היהודית, מוגדרות כטראומה קולקטיבית קטקליזמית (Hirschberger, 2018). גם בשבת השחורה נוצרה טראומה ברמת הקולקטיב של מדינה שלמה, שחשה מופתעת ומוכה. טראומה בסדר גודל כזה משפיעה לא רק על הנפגעים הישירים מהמתקפה אלא על החברה בכללותה, ומערערת באופן דרמטי את האמונה בחוסנה של הקהילה וביכולתה לתמוך בפרט (Hirschberger, 2018). הפגיעה במדינה שלמה אף כוללת את אנשי הטיפול, הנדרשים לסייע לפרט ולקהילה להשתקם שעה שגם הם מוצאים עצמם מתמודדים עם חוויה טראומטית (Ali et al., 2023). כמו כן, חשוב להזכיר כי אירועי השבת השחורה לא התרחשו בוואקום חברתי, אלא על רקע קיטוב חברתי דרמטי בישראל נוכח קונפליקטים חברתיים ופוליטיים. מאפיין זה עלול להוסיף רובד נוסף של קושי בהתמודדות עם אירוע טראומטי קולקטיבי זה.

אירוע טראומטי מתמשך. המודל הקלאסי של הפרעה פוסט-טראומטית מחייב את קיומו של אירוע דיסקרטי ומובחן (קריטריון A על פי ספר האבחנות הפסיכיאטריות, ה-DSM; American Psychiatric Association, 2022). אירוע זה מזוהה כאירוע טראומטי המכוון, והוא המוביל להתפתחות הסימפטומים הפוסט-טראומטיים. במרבית מקרי הטראומה "הקלאסיים" מדובר באירוע מובחן

שהסתיים, וההתמודדות היא עם השלכות הזיכרונות הטראומטיים מהעבר. טראומת השבת השחורה אינה עונה להגדרה של אירוע דיסקרטי, הואיל והאירוע טרם הסתיים כל עוד חטופים נמצאים בשבי החמאס והמלחמה נמשכת. ברצוני להציע כי המשגתה של טראומה זו יכולה להישען בחלקה על המודל שהציע אדמונדסון (Edmondson, 2014) לתיאור פוסט-טראומה על רקע מחלה פיזית, והוא מודל האיום הסומטי המתמשך (The Enduring Somatic Threat Model). מודל זה מתאר את החוויה הטראומטית של מחלה פיזית מסכנת-חיים כרצף מתמשך של חששות מחזרת המחלה ומהחמרת המצב הגופני. איומים אלו מתרחשים בהווה ולא נטועים בעבר בלבד, שכן האיום של חזרת המחלה עדיין שריר וקיים והסכנה לשלמות הגופנית והרגשית אינה נפסקת.

התמודדות ושיקום מטראומה קטקליזמית, קולקטיבית ונמשכת

לאור מורכבותה ורב-ממדיותה, טראומת השבת השחורה מחייבת התייחסות מיוחדת גם מהבחינה הטיפולית. ראשית, טראומה קטקליזמית וקולקטיבית מסוג זה, שהיא בעלת היבטים חברתיים, תרבותיים ואף פוליטיים, מחייבת התערבות ברמה הקהילתית ולא רק זו הפרטנית (Hobfoll et al., 2007). יש לייצר מרחבים בטוחים של שיח המאפשרים דיון מעמיק בהיבטים השונים של הטראומה, בהבניה המגוונת של זיכרון הטראומה ובתפיסות העולם השונות לגביה (Kevers et al., 2016). שיח המעבד את הטראומה בראי ההקשר החברתי והתרבותי, ושמאפשר את ביטוי של דעות שונות, יכול לאפשר מגע עם חוויות קיומיות מערערות כגון תחושת זעם על חוסר הצדק והתפרקות חברתית שעוררה הטראומה (De Haene & Rober, 2015). יחד עם זאת, שיח פתוח ובטוח יכול לאפשר מגע גם עם חוויה משותפת של אנושיות וסולידריות (Rober & De Haene 2014).

טראומה נמשכת מחייבת גם היא התייחסות טיפולית מתאימה. כל עוד מוחזקים חטופים בידי החמאס והמלחמה נמשכת, כל התערבות טיפולית חייבת לקחת בחשבון כי האירוע טרם הסתיים ורגשות עזים של חרדה לגורל החטופים, לצד אי-ודאות קשה בנוגע למצבם ותנאי מחייתם, יקשו קרוב לוודאי על תהליכי עיבוד האובדנים, ההתמודדות וההחלמה. לא ניתן על כן להפעיל במקרה זה פרקטיקות המתאימות לטיפול בפוסט-טראומה שחלה בעקבות אירוע השייך כולו לעבר, ויש לפתח התערבויות הלוקחות בחשבון את אופייה המתמשך של הטראומה הנוכחית. כך למשל, בהקשר של התמודדות עם מחלת לב, שיטת הטיפול הקלאסית מבוססת-הטראומה נמצאה בלתי יעילה לעומת התערבות המבוססת על ניהול דחק (von Känel, 2018). על כן, ההמלצה היא לשלב פרקטיקות נוספות כגון הרפיה ומיינדפולנס, עידוד לפעילות ספורטיבית וחברתית וכיו"ב.

האמונה ביכולת שליטתנו בעולם אכן התערערה עד מאוד בשבת השחורה של השבעה באוקטובר. אולם היכולת לבחור את הערכים המנחים את חיינו לא נפגעה אף לרגע (Frankl, 1985). האם נדע למצוא משמעות חדשה מתוך האסון? האם משמעות זו תהיה מחיה וחומלת, או שונאת ומעוולת? האם נזדהה עם התוקפן כאמצעי לצקת משמעות חדשה בחיינו כקהילה, או שנבחר להזדהות עם

ערכים של סולידריות, חמלה, סליחה ושיתוף פעולה על מנת לשקם את חיינו? את הטראומה לא הצלחנו למנוע, אך דרך ההתמודדות עימה נמצאת בשליטתנו. הבחירה בידינו.

נקודות מפתח

- טראומת השבת השחורה היא אירוע ייחודי, מורכב ורב-ממדי.
- אירוע טראומטי זה כלל ממדים של טראומה קטקליזמית, קולקטיבית ומתמשכת.
- יש לשקול התערבות ברמה הקהילתית והפעלה של גישות טיפוליות המתמקדות בהפחתת דחק להתמודדות עם טראומה מורכבת זו.

מקורות

- Ali, D. A., Figley, C. R., Tedeschi, R. G., Galarneau, D., & Amara, S. (2023). Shared trauma, resilience, and growth: A roadmap toward transcultural conceptualization. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 15(1), 45–55. <https://doi.org/10.1037/tra0001044>
- American Psychiatric Association (2022). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed., text rev.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425787>
- Bryant-Davis, T. (2019). The cultural context of trauma recovery: Considering the posttraumatic stress disorder practice guideline and intersectionality. *Psychotherapy*, 56(3), 400–408. <https://doi.org/10.1037/pst0000241>
- De Haene, L., & Rober, P. (2015, September 23–25). *Jacques Derrida's notion of hospitality in family therapy practice* [Paper Presentation]. Third International Conference on Dialogical Practices, Kristiansand, Norway.
- Edmondson, D. (2014). An enduring somatic threat model of posttraumatic stress disorder due to acute life-threatening medical events. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(3), 118–134. <https://doi.org/10.1111/spc3.12089>
- Frankl, V. E. (1985). *Man's search for meaning* (I. Lasch, Trans.). Simon and Schuster.
- Galea, S., Nandi, A., & Vlahov, D. (2005). The epidemiology of post-traumatic stress disorder after disasters. *Epidemiologic Reviews* 27(1), 78–91. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxi003>
- Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, 1441–1455. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>
- Hobfoll, S. E., Watson, P., Bell, C. C., Bryant, R. A., Brymer, M. J., Friedman, M. J., Friedman, M., Gersons, B. P. R., de Jong, J. T. V. M., Layne, C. M., Maguen, S., Neria, Y., Norwood, A. E., Pynoos, R. S., Reissman, D., Ruzek, J. I., Shalev, A. Y., Solomon, Z., Steinberg, A. M., & Ursano, R. J. (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 70(4), 283–315. <https://doi.org/10.1521/psyc.2007.70.4.283>
- Kevers, R., Rober, P., Derluyn, I., & De Haene, L. (2016). Remembering collective violence: Broadening the notion of traumatic memory in post-conflict rehabilitation. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 40(4) 620–640. <https://doi.org/10.1007/s11013-016-9490-y>
- Maercker, A., & Horn, A. B. (2012). A socio-interpersonal perspective on PTSD: The case for environments and interpersonal processes. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 20(6), 465–481. <https://doi.org/10.1002/cpp.1805>

- Rober, P., & De Haene, L. (2014). Intercultural therapy and the limitations of a cultural competency framework: About cultural differences, universalities and the unresolvable tensions between them *Journal of Family Therapy*, 36(S1), 3-20. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12009>
- von Känel, R., Barth, J., Princip, M., Meister-Langraf, R. E., Schmid, J. P., Znoj, H., Herbert, C., & Schnyder, U. (2018). Early psychological counseling for the prevention of posttraumatic stress induced by acute coronary syndrome: The MI-SPRINT randomized controlled trial. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 87(2), 75-84. <https://doi.org/10.1159/000486099>
- Yates, S. (1998). Attributions about the causes and consequences of cataclysmic events. *Journal of Personal & Interpersonal Loss*, 3(1), 7-24. <https://doi.org/10.1080/10811449808414428>

החוליה החסרה: חשיבות ההסתכלות המשפחתית במצבי טראומה ואבל

רחל דקל¹

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

המלחמה הנוכחית מאופיינת בהיקף חשיפה גדול לפציעות, מוות ושכול. לנפגעים מאירועים אלו מוצעות התערבויות טיפוליות רבות, אך רובן ככולן פרטניות. ההתערבויות אינן לוקחות בחשבון מחד גיסא את השלכות האירוע הטראומטי על בני המשפחה הקרובים לנפגע, ומאידך גיסא את היכולת של בני המשפחה לשמש מקור תמיכה המסייע להחלמה. מאמר דעה זה מבקש להדגיש את חשיבות הגישה האקולוגית במצבי טראומה ואבל, הרואה את האדם בתוך ההקשר המשפחתי. המאמר סוקר את האתגרים העומדים בפני בני המשפחה, ומציע מגוון כיווני פעולה למעורבותם בתהליכי ההחלמה.

מילות מפתח: אדוות משפחתיות, גישה אקולוגית, מלחמה, מצוקה פוסט-טראומטית, משפחה, טיפול

המלחמה הנוכחית שהחלה לאחר השבעה באוקטובר חושפת אותנו לאירועים קשים וטראומטיים, ומאופיינת בהיקף חשיפה גדול לפציעות, מוות ושכול. לאירועים אלו יש השלכות שליליות רחבות על התפקוד האישי, הזוגי והחברתי. לנפגעים מהחשיפה לאירועים טראומטיים מוצעות התערבויות טיפוליות רבות, אך רובן ככולן פרטניות, גם אם כל בני המשפחה או חלקם נפגעו באירוע יחד. כמו כן, ההתערבויות מוצעות בדרך כלל רק לאדם שנחשף ישירות לאירוע הטראומטי, ואינן לוקחות בחשבון מחד גיסא את השלכות האירוע על בני המשפחה הקרובים לנפגע, ומאידך גיסא את היכולת של בני המשפחה לשמש מקור תמיכה וסיוע להחלמתו. כך, לעיתים קרובות ההקשר המערכתי-משפחתי של הטראומה והאבל זוכה להתעלמות.

גישות עכשוויות להבנת אובדן וטראומה נעו בשנים האחרונות מגישה פרטנית לגישה אקולוגית-מערכתית. ראייה אקולוגית של תהליכי ההתמודדות מתארת את יחסי הגומלין המורכבים וההדדיים המתקיימים בין האדם הפרטי לסביבתו, ומכירה במעגלים הנרחבים והתלויים זה בזה שבהם שרוי האדם: המעגל האישי, הבין-אישי המשפחתי, החברתי והתרבותי. ההקשרים וההשפעות הדו-כיווניים

בין המעגלים הללו מנבאים את תגובת האדם לאירוע בעל פוטנציאל טראומטי ואת תהליכי ההתמודדות והחלמה בעקבותיו (Harvey, 2007). גם בהתמודדות עם אבל, הגישה האקולוגית מדגישה את חשיבות השגת האיזון בין הצורך של האדם האָבֵל לעבד את מצוקתו וקשייו ולשתפם עם אחרים, לבין יכולתם של אנשים בסביבתו החברתית לקחת חלק בעיבוד זה ובחייו שלאחר האובדן (שורר ואחרים, 2023).

המשפחה תורמת חלק משמעותי מחוסנו של היחיד, ולעיתים קרובות היא מספקת לו הגנה, ביטחון, תחושת שייכות ומסגרת התייחסות. התמודדותו של אדם עם אירועים קשים איננה נעשית במנותק מסביבתו, אלא ניזונה, משפיעה ומושפעת מהתמודדותם של הקרובים אליו. כך למשל, כאשר ילד חווה אירוע קשה, הדבר משפיע על הוריו ועל אחיו; וכאשר בן זוג חוזר משדה הקרב, בת זוגו עשויה להיות מושפעת מכך באופן דרמטי. הנחת העבודה של הגישה האקולוגית היא כי אירועים טראומטיים מעוררים השלכות רחבות על כל בני המשפחה – הורים, בני/בנות זוג וילדים של הנפגע, בין אם הם עצמם נכחו באירוע או לא. השלכות אלו עלולות לעורר מצוקה ופגיעה בתפקוד של בני המשפחה. מספר סקירות העלו כי מצב זה מעורר סיכון גדול יותר למצוקה נפשית ובריאותית, פגיעה בתפקוד ופגיעה ביחסים הזוגיים (לדוגמה, Russin and Stein, 2022) וביחסים בין הורים לילדיהם, גם כאשר הילד הינו בוגר-צעיר (לבבי, דקל ולביא, 2023).

זאת ועוד, הרצון של בני המשפחה לסייע לנפגע עלול להיתקל בחסמים מצידו. נפגעים רבים מתביישים או חוששים לשתף את בני המשפחה ברגשותיהם ממגוון סיבות, בהן חשש שהללו יקשו עליהם, שהם לא יבינו או שהם חווים התמודדויות קשות משלהם. לעיתים הנפגעים גם מתביישים במעשיהם או ברגשותיהם, ולא רוצים לחשוף אותם. לצד זאת, נמצא קשר בין חשיפה רגשית להפחתה במצוקה ולקשר זוגי טוב יותר, אף כי ממצאים אלה אינם עקביים, ונראה כי נדרש מחקר נוסף הלוקח בחשבון גם את תוכני השיתוף וגם את תגובות האדם שעימו הם שותפו. כמו כן חשוב להבין מהם התכנים שלא שותפו או שהוסתרו באופן אקטיבי בין בני הזוג (Lapid-Pickman et al., 2023).

נוסף על כך, בניסיון לעזור בני משפחה פועלים לעיתים בדרכים לא מותאמות, אשר עלולות אף להביא להחמרה במצבו של הנפגע. במחקר שנערך עם בני משפחה של אנשים המתמודדים עם מצוקה פוסט-טראומטית, נמצא כי שינויים באורח החיים, בהתנהגויות ובתפיסות העולם שהותאמו למצוקה של האדם הקרוב במטרה לסייע לו ולהפחית את עוצמת הכעס והמתח בקרבו, היו קשורים דווקא למגוון תוצאות שליליות אצל בני המשפחה, ואף להחמרה במצבו של בן המשפחה שלמענו בוצעו ההתאמות (Campbell et al., 2017). על כן יש צורך בהסתכלות משפחתית על ההתמודדות עם הטראומה, הלוקחת בחשבון את המערכת של כל בני המשפחה, תוך התייחסות לגילם, לידיע שלהם, לקשרים הקודמים ולתמיכה שהם יכולים לספק לבן המשפחה שנפגע.

הספרות מציעה מספר אופנים לשלב בני המשפחה של נפגעים בסיוע בהתמודדותם. ראשית, התפיסה המשפחתית יכולה להנחות את תהליכי ההערכה וההתערבות, גם כאשר המפגש הוא פרטני. המטופל נפגש עם המטפל למשך זמן קצר יחסית, אך הוא נמצא עם משפחתו זמן רב יותר. התייחסות לתפיסות ולכוחות משפחתיים קודמים, הן בנוגע להתמודדות והן באשר לטיפול נפשי וגורמי סיכון, יכולה להשפיע על תהליך ההתערבות הפרטני. על כן, גם כאשר המפגש נערך עם המטופל עצמו

בלבד, חשוב להכיר ולהבין את ההקשר המשפחתי שלו. שנית, בני משפחה יכולים לסייע לטיפול הפרטני: היכרותם עם הטיפול המוצע, מידע על התהליך הצפוי ותיאום ציפיות, שניתנו כהתערבות קצרה נוספת, נמצאו כגורמים המסייעים לצמצום נשירה מטיפולים פרטניים בקרב מתמודדי מצוקה פוסט-טראומטית (Thompson-Hollands et al., 2021). שלישית, אפשר להציע התערבויות זוגיות ו/או משפחתיות גנריות או ספציפיות לטיפול בפוסט-טראומה ו/או שכול.

קיימות כיום מספר התערבויות ספציפיות להפרעת דחק פוסט-טראומטית, אשר מכוונות גם להפחתת המצוקה וגם לשיפור ביחסים, ומבוססות על ההבנה כי למצוקה פוסט-טראומטית של אחד מבני הזוג או שניהם יש השלכות ייחודיות על הזוגיות (Kugler et al., 2019). אחת ההתערבויות, הזוכה לתמיכה מבוססת-הראיות הרחבה ביותר, היא התערבות קוגניטיבית-התנהגותית המיועדת לנפגע ולאחר משמעותי שלו. מטרת ההתערבות היא לחדש את ברית הזוגיות ולבנות את הזוג מחדש כזוות שיפעל יחד לצמצום המצוקה הנפשית ולשיפור היחסים הזוגיים (Monson et al., 2012). התערבות זוגית עלולה להעלות אתגרים רבים, בהם האשמות הדדיות, שחזור קונפליקטים וסוגיות אתיות, והיא מצריכה הכשרה ולמידה. התערבות זו הותאמה גם לישראל ונמצאת בשימוש (קליניקה להתערבות זוגית בעקבות מצוקה פוסט-טראומטית, 8.1.2024).

לסיכום, חקר הטיפול והטראומה מבוסס על הגישה הפרטנית, שהיא רפואית במהותה. עם זאת, במקצוע העבודה הסוציאלית, הגישה האקולוגית היא אחת הגישות הבסיסיות והמרכזיות ביותר. בטיפול בנפגעי פוסט-טראומה, לצד ההסתכלות הפרטנית, חשוב להרחיב את נקודת המבט לאורך כל תהליך איסוף המידע, ההתערבות וההערכה, ולראות את הנפגעים בתוך ההקשר המשפחתי שלהם, כדי למקסם את המאמצים להחלמה.

נקודות מפתח

- לאירועים טראומטיים יש מגוון השלכות, הן על האדם הנפגע והן על בני משפחתו.
- המשפחה עשויה לשמש כוח מסייע לתמיכה בהתמודדות עם פוסט-טראומה ובהחלמה.
- ראיית האדם בהקשר המשפחתי מאפשרת גם ללמוד על גורמי סיכון ועמידות משפחתיים קודמים ונוכחיים.
- כיום קיימות מגוון דרכים לשלב אחרים משמעותיים של הנפגעים בהערכה ובהתערבות במצבי טראומה ושכול.

מקורות

- קליניקה להתערבות זוגית בעקבות מצוקה פוסט טראומטית (8.1.2024). אודות – קליניקה להתערבות זוגית בעקבות מצוקה פוסט-טראומטית. <https://cbctclinic.wixsite.com/cbctclinic-il>
- לבבי, נ., דקל, ר. ולביא, ת. (2023). להיות הורה לבגיר צעיר המתמודד עם מצוקה פוסט טראומטית: טראומטיזציה משנית, נטל והשלכות על יחסים משפחתיים. *חברה ורווחה, מ"ג*(3), 354-332.
- שורר, ש. דקל, ר. ואחרים (2023). שיתוף ושותפות: אבל מתמשך בקרב אלמנות צה"ל שנישאו בשנית. *חברה ורווחה*. בפרסום.
- Campbell, S. B., Renshaw, K. D., Kashdan, T. B., Curby, T. W., & Carter, S. P. (2017). A daily diary study of posttraumatic stress symptoms and romantic partner accommodation. *Behavior Therapy, 48*(2), 222-234. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2016.04.006>
- Harvey, M. R. (2007). Towards an ecological understanding of resilience in trauma survivors: Implications for theory, research, and practice. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 14*(1-2), 9-32. https://doi.org/10.1300/J146v14n01_02
- Kugler, J., Andresen, F. J., Bean, R. C., & Blais, R. K. (2019). Couple-based interventions for PTSD among military veterans: An empirical review. *Journal of Clinical Psychology, 75*(10), 1737-1755. <https://doi.org/10.1002/jclp.22822>
- Monson, C. M., Fredman, S. J., Macdonald, A., Pukay-Martin, N. D., Resick, P. A., & Schnurr, P. P. (2012). Effect of cognitive-behavioral couple therapy for PTSD: A randomized controlled trial. *JAMA, 308*(7), 700-709. <https://doi.org/10.1001/jama.2012.9307>
- Lapid-Pickman, L., Dekel, R., Even-Haim Avraham, G., Brown, A., & Horesh, D. (2023). Disclosure and concealment in military couples: A dyadic study. [Manuscript submitted for publication].
- Russin, S. E., & Stein, C. H. (2022). The aftermath of trauma and abuse and the impact on family: A narrative literature review. *Trauma, Violence, & Abuse, 23*(4), 1288-1301. <https://doi.org/10.1177/1524838021995990>
- Thompson-Hollands, J., Lee, D. J., & Sloan, D. M. (2021). The use of a brief family intervention to reduce dropout among veterans in individual trauma-focused treatment: A randomized controlled trial. *Journal of Traumatic Stress, 34*(4), 829-839. <https://doi.org/10.1002/jts.22680>

סוכרת בעיתות מלחמה: תובנות בהתמודדות עם המחלה בקרב מפונים

לירז כהן ביטון^{1,2} ושירי שנאן-אלטמן³

¹ הפקולטה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית אשקלון

² בית הספר לעבודה סוציאלית ורוחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים

³ בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

תקציר

מלחמת חרבות ברזל פרצה במפתיע בשבעה באוקטובר 2023, וגבתה מחירים קשים בגוף ובנפש. אחת מהשלכותיה הייתה שתושבים רבים מקווי העימות פונו ליישובים שונים ברחבי הארץ. חולי סוכרת מפונים מצאו את עצמם מתמודדים עם אתגר כפול: אתגר העקירות מביתם, ואתגר ההתמודדות והשמירה על רצף הטיפול במחלתם נוכח השינויים המשמעותיים שחלו בחייהם ברמה האישית, המשפחתית והקהילתית בעקבות הפינוי. מטרת המאמר היא לשקף את האתגרים שעומדים בפני חולי סוכרת בטיפול במחלה נוכח הפינוי מביתם, תוך התייחסות להיבטים הייחודיים של מלחמת חרבות ברזל בהקשר זה.

מילות מפתח: טראומה, מלחמת חרבות ברזל, סוכרת, מפונים

סוכרת: אפידמיולוגיה וניהול הטיפול בעת שגרה ובמלחמה

סוכרת היא מחלה מטבולית המאופיינת בריכוז גבוה של גלוקוז בדם (American Diabetes Association, 2009). לפי נתוני משרד הבריאות, בשנת 2021 היו בישראל כ-548,000 בני 18 ומעלה שאובחנו עם סוכרת, ושיעור הימצאות המחלה בגילים אלה היה 9.8% (גבאי פלג, 2023). קיימות שתי צורות עיקריות של סוכרת: סוכרת סוג 1, הנובעת מחוסר באינסולין בעקבות הרס התאים בבלוטת הבלבל האחראים על הפרשת אינסולין; וסוכרת סוג 2, הנובעת מתנגודת גבוהה של הרקמות להשפעת האינסולין (Loretelli et al., 2020). הטיפול בסוכרת כולל צריכת טיפול תרופתי, מעקב רפואי, פעילות גופנית והיצמדות ללוח זמנים יומי מאורגן של אכילה ותזונה מותאמת (Colberg et al., 2016). כל אחד מהרכיבים חיוני לשמירה על רמות סוכר יציבות בדם ועל בריאות כוללת, ושני סוגי הסוכרת גוררים עימם סיכונים בריאותיים חמורים בהיעדר היענות לטיפול (Evert et al., 2019). למעשה, כל הפרה של שגרת הטיפול עלולה להוביל להשלכות מרחיקות-לכת עבור החולים, בייחוד בעיתות דחק ומשבר כגון מלחמה.

בעת מלחמה, אתגריה הייחודיים מצטרפים להתמודדות היום-יומית עם השלכותיה הפיזיות והרגשיות של המחלה. נוסף על כך, הגישה לציוד חיוני כמו אינסולין ומכשירי מעקב רפואיים עלולה להיות מוגבלת בעת זו (Khan et al., 2019). לצד זאת העומס על מערכת הבריאות הולך וגדל, בייחוד באזורים שאליהם מפונים תושבים מאזורי העימות המתמודדים עם מחלה כרונית כמו סוכרת. בעקבות רשמים ממפגשים עם חולי סוכרת מפונים במלחמת חרבות ברזל, אשר נאלצו להיעקר מבתיהם באופן מיידי ולהסתגל למקום מגורים חדש לאחר חשיפה לטראומה, מאמר זה מבקש לסקור בקצרה את האתגרים העומדים בפני חולים אלה בהתמודדות עם האתגר הכפול של ניהול מחלתם בצל הפינוי.

מפונים עם סוכרת במלחמת חרבות ברזל

בעקבות אירועי השבעה באוקטובר 2023 ומלחמת חרבות ברזל, שגבו מחירים קשים בנפש ובגוף, תושבי שדרות ועוטף עזה וכן תושבי הצפון מצאו עצמם מפונים מבתיהם לבתי מלון ולמקומות מגורים אחרים ברחבי הארץ. כך תיארה מ' חולת סוכרת תושבת העיר שדרות, את יציאתה מהבית בליווי חיילים לאחר שביתה הותקף בידי מחבלים: "יצאתי ללא בגדים וללא תרופות, בימים הראשונים הרגשתי חסרת אונים, מי יסייע, מי יתמוך?". התיאור מייצג את חוסר האונים של תושבים רבים אשר פונו למקום מגורים חדש ושונה במהותו מביתם הרגיל והמוכר. ההגעה למקום חדש, כשפחד ותחושת חוסר שליטה מאירועי השבעה באוקטובר עוד מהדהדים בגופם ובנפשם, חשפה את המפונים לטראומה ולמצב דחק, שהינם גורמי סיכון ידועים להפרת איזון הסוכרת (Lloyd et al., 2005).

מייד לאחר הפינוי, מפונים רבים מצאו עצמם מתמודדים גם עם היעדר מענה לטיפול הרפואי הנדרש למחלתם, באופן שעלול להציב בפניהם סיכון קיומי. כך לדוגמה הציגה ל', חולת סוכרת מפונה מנתיב העשרה, את הפער באופן צריכת שירותי הבריאות בין היישוב הקטן שממנו הגיעה לבין העיר הגדולה שאליה פונתה: "יום אחד ממש הסתבכתי פה [בתל אביב] בדרך לקופת חולים. אני רגילה להתקשר למנהלת המרפאה והיא דואגת לי, לא כמו פה בעיר הגדולה, לא מכירים אותי והכול נראה מאיים". צוותי קופות החולים באזורי עוטף עזה והצפון הינם על פי רוב קטנים ומשפחתיים, ובסיס הקשר הטיפולי המקצועי נשען על קשר אישי. לאחר השבעה באוקטובר רבים מהצוותים הרפואיים והפסיכו-סוציאליים מהיישובים שפוונו מצאו עצמם במציאות משותפת עם המטופלים ונעקרו אף הם מביתם, כך שבשלב הפינוי הראשוני נותק הקשר בין המטופלים לגורמי הטיפול הישירים המוכרים להם. המטופלים נאלצו לאתר את שירותי הרפואה הרלוונטיים במקום הפינוי, להסתגל לאנשי מקצוע שאינם מכירים את הרקע האישי והרפואי שלהם, ולקבל מענה רפואי ותמיכתי שונה מהמוכר להם דווקא בשעה שהם כה נזקקו למענה המותאם ביותר. ניתן להניח כי קשיים אלו, שנלוו לתחושת חוסר ודאות מתמשכת באשר להשלכות המלחמה והמשך השהות במקומות הפינוי, הותירו את המפונים החיים עם סוכרת בהיעדר פניות רגשית ומנטלית להמשיך ולנהל את המחלה כבימי שגרה.

י', מפונה חולה בסוכרת מקיבוץ בדרום, הציג היבט נוסף בהתמודדות הכפולה של המפונים עם סוכרת: "יש הרבה פיתויים במלון, כל הזמן מתוק וקינוחים ואוכל מתובל מאוד. בנוסף, אין כל כך

מה לעשות אז יושבים כל היום". במרבית המקרים פונו התושבים לבתי מלון שבהם מוגשות ארוחות מסודרות, אך הללו אינן מותאמות דיין לצורכיהם הבריאותיים של חולי הסוכרת. נוסף על כך, מגורים בבית מלון אינם מספקים מרחב לפעילות גופנית הקשורה לביצוע משימות יום-יומיות, שכן מרבית המשימות – כגון ניקיון, יציאה לסידורים ועוד – אינן נדרשות במלון, ומפונים רבים מצאו עצמם יושבים או שוכבים במשך שעות ארוכות ללא תעסוקה.

המלצות לטיפול בחולי סוכרת מפונים

למרות הניסיון של מערכת הבריאות לבצע התכוננות ראשונית לצרכים הייחודיים של אנשים עם סוכרת אשר פונו מבתיים ורוכזו במספר מקומות מרכזיים בארץ, עדיין ניכר שהמערכת לא הייתה ערוכה דיה לתקדים שדרש לקלוט ולתת מענה רפואי ופסיכו-סוציאלי לאלפי חולים כרוניים בכלל, ולחולי סוכרת בפרט. הידע המחקרי והמקצועי הקיים בנושאים אלה (Ansbro et al., 2019) לא עסק בפינוי בסדר גודל כזה, ובאופן ספציפי בהתמודדות של מפונים חולים לאחר חוויה טראומטית. היבטים אלו מדגישים שלצד הצורך במתן מענה רפואי מותאם לחולים, חשוב לספק גם מענה פסיכו-סוציאלי הכולל התייחסות להיבטים רגשיים, משפחתיים וחברתיים-קהילתיים של החולים המפונים. מציאות זו מעמידה בפני המטפלים המקצועיים במערכת הבריאות אתגרים חדשים של פיתוח מיומנויות טיפול במציאות משתנה, והתאמת שירותי הבריאות לצרכים הייחודיים של חולים המפונים במספרים כה גדולים.

ניתן להציע כמה דרכים למענה על אתגרים אלו. ראשית, בהתחשב בלחץ הנפשי הרב שחווים אנשים עם סוכרת בתקופות מאתגרות, מומלץ כי הטיפול הרפואי ילווה במתן מענה פסיכו-סוציאלי מצד עובדים סוציאליים, שיתייחסו גם לתחושות הלחץ והחרדה של חולים המתמודדים עם טראומה אישית, משפחתית וקולקטיבית. שנית, מומלץ כי מערכת הבריאות תנקוט גישה אקטיבית של איתור חולים מפונים הנמצאים בסיכון רפואי ו/או פסיכו-סוציאלי (Singhai et al., 2020). שלישית, מומלץ כי העובדים הסוציאליים יסייעו לחולים המפונים למצוא דרכים מותאמות לשמור על התמדה ורצף טיפולי, שכן אלו יכולים לסייע להם בניהול חיי שגרה ובכך להחזיר את תחושת השליטה. הפניית תשומת ליבם של החולים המפונים לבחינת נקודות הדמיון בין חייהם בהווה לחייהם לפני הפינוי עשויה להעצים בקרבם תחושת מסוגלות וקוהרנטיות. חשוב לזכור כי הידע והניסיון הנמצאים בידי החולים יכולים לשמש כמשאבי טיפול ולשפר את איכות חייהם גם בזמן מלחמה, כך שניהול המחלה יאפשר השגת שליטה רבה יותר על חייהם.

מלחמת חרבות ברזל זימנה אתגרים בריאותיים שלא ידענו כמותם. המודעות למורכבות הצרכים של אנשים החיים עם סוכרת לאחר הפינוי, והתובנות שסביר כי הקשיים הללו ימשיכו ככל שתתארך השהות במלונות ובאזורי מגורים אחרים, יכולים לפתוח פתח להמשך מחקר, וכן לתרום לפיתוח התערבויות ומדיניות להתאמת שירותי הטיפול לאתגרים ייחודיים אלה.

מקורות

- גבאי פלג, מ. (2023). נתונים על מחלת הסוכרת בישראל. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- American Diabetes Association. (2009). Diagnosis and classification of diabetes mellitus. *Diabetes Care*, 32(Supplement_1), S62–S67. <https://doi.org/10.2337/dc09-S062>
- Ansbro, É. M., Biringanine, M., Caleo, G., Prieto-Merino, D., Sadique, Z., Perel, P., Jobanputra, K., & Roberts, B. (2019). Management of diabetes and associated costs in a complex humanitarian setting in the Democratic Republic of Congo: A retrospective cohort study. *BMJ Open*, 9(11), e030176. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2019-030176>
- Colberg, S. R., Sigal, R. J., Yardley, J. E., Riddell, M. C., Dunstan, D. W., Dempsey, P. C., Horton, E. S., Castorino, K., & Tate, D. F. (2016). Physical activity/exercise and diabetes: A position statement of the American Diabetes Association. *Diabetes Care*, 39(11), 2065–2079. <https://doi.org/10.2337/dc16-1728>
- Evert, A. B., Dennison, M., Gardner, C. D., Garvey, W. T., Lau, K. H. K., MacLeod, J., Mitri, J., Pereira, R. F., Rawlings, K., Robinson, S., Saslow, L., Uelmen, S., Urbanski, P. B., & Yancy, W. S., Jr. (2019). Nutrition therapy for adults with diabetes or prediabetes: A consensus report. *Diabetes Care*, 42(5), 731–754. <https://doi.org/10.2337/dci19-0014>
- Khan, Y., Albache, N., Almasri, I., & Gabbay, R. A. (2019). The management of diabetes in conflict settings: Focus on the Syrian crisis. *Diabetes Spectrum*, 32(3), 264–269. <https://doi.org/10.2337%2Fds18-0070>
- Lloyd, C., Smith, J., & Weinger, K. (2005). Stress and diabetes: A review of the links. *Diabetes Spectrum*, 18(2), 121–127. <https://doi.org/10.2337/diaspect.18.2.121>
- Loretelli, C., Assi, E., Seelam, A. J., Ben Nasr, M., & Fiorina, P. (2020). Cell therapy for type 1 diabetes. *Expert Opinion on Biological Therapy*, 20(8), 887–897. <https://doi.org/10.1080/14712598.2020.1748596>
- Singhai, K., Swami, M. K., Nebhinani, N., Rastogi, A., & Jude, E. (2020). Psychological adaptive difficulties and their management during COVID-19 pandemic in people with diabetes mellitus. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14(6), 1603–1605. <https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.08.025>

אתגרי התמודדות קהילתיים בקרב המפונים למלונות בתקופת חירום מתמשכת: מבט קדימה

חני נוימן¹

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

תקציר

עם פרוץ המלחמה נדרשו אלפי תושבים להתפנות מבתיהם ולעבור להתגורר במתקני-קליטה במלונות. תושבים אלו מתמודדים עם השלכות פסיכולוגיות, חברתיות וכלכליות של מצב החירום, ונדרשים לנהל רציפות חיים במלונות. עובדים סוציאליים ממלאים תפקיד מכריע בפיתוח מענים קהילתיים להתמודדות עם השלכות אלו. מאמר דעה זה מבקש להציב על סדר היום את אתגרי ההתמודדות הקהילתיים במלונות, כמו גם את אלו הצפויים למפונים עם חזרתם לשגרה. אתגרים אלו, כפי שנטען במאמר, מציבים חובה בפני מעצבי המדיניות לקדם מדיניות התומכת בקהילות, במנהיגיהן ובאנשי מקצוע בתוכן.

מילות מפתח: מפונים, מלונות, אתגרי התמודדות קהילתית, ארגון קהילתי, הון קהילתי, מדיניות

מבוא

בחודשים האחרונים מתמודדת מדינת ישראל עם מצב חירום מלחמתי, אשר אילץ למעלה מ-250 אלף אזרחים להימלט ולהתפנות מבתיהם (גוטרייך, 2023). בעקבות החלטות הממשלה בנושא פינוי אוכלוסייה, לאור תוכנית ממשלתית המכונה "מלון אורחים" (4877), פונו אלפי תושבים לבתי מלון הפזורים ברחבי הארץ. חלק קטן מהקהילות הכפריות פונו במלואן למלון משותף, לעיתים לצד קהילה כפרית נוספת, אולם חלקן הגדול של הקהילות מהיישובים ומהערים פוזרו בין מספר מלונות. מציאות זו של פירוק קהילות גאוגרפיות עלולה להציב איום על רשתות ההון החברתי שלהן. כמו כן, מגורים משותפים של קהילות שונות זו לצד זו בכפיפה אחת עלולים להוביל למתחים ביניהן, בעיקר בשל רמה נמוכה של הון קהילתי. הון קהילתי מבטא את רמת הקשרים החברתיים בתוך קהילות בעלות רקע דומה (מלכד), את הקשרים שלהן עם חברים מקהילות אחרות (מגשר), ואת הקשרים בין קהילות למוסדות

(מקשר). הון קהילתי מדגיש את הערך של יחסים חברתיים ואת התפקיד של שיתופי פעולה וקידום פעולות קולקטיביות לתועלת ההדדית של בני הקהילה (Aiyer et al., 2015; Bhandari & Yasunobu, 2009).

עובדים סוציאליים, הפועלים מאז השבעה באוקטובר במלונות המפונים במסגרת תפקידם במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות מקומיות, עשויים למלא תפקיד מכריע בחיזוק ההון הקהילתי. למעשה הם נדרשים לסייע למפונים לבנות את "קהילת המלון" ולקדם תהליכי התארגנות קהילתית אשר יעצימו את כוחם ויכולותיהם של חברי הקהילה להתמודד בהצלחה עם בעיות משותפות. ואכן, עובדים סוציאליים בולטים בקידום התארגנויות קהילתיות במלונות, כפי שעולה ממסמכי מדיניות של משרד הרווחה והביטחון החברתי (2024), כמו גם מראיונות שערכתי עם עובדים סוציאליים במלונות. הם פועלים לזיהוי, פיתוח וקידום מנהיגות מקומית, הן כזו שפעלה בשגרה והן חדשה שהתגלתה במלונות, לקידום ערוצי תקשורת, לחיזוק קשרים חברתיים, לבניית הסכמות קהילתיות וליצירת פלטפורמות רב-ממדיות תומכות לפעולה. תהליכים אלו של ארגון קהילתי אינם פשוטים כלל; אך כפי שמוצג בספרות, הם עשויים להעצים ולקדם את איכות החיים, לאפשר ליחידים ולקהילות להגביר את יכולתם להתמודדות המשותפת, את ביטחונם העצמי ואת תחושת השליטה שלהם ולמעשה לחזק את חוסן הקהילתי (Boehm & Cnaan, 2012; Itzhaky & Bustin, 2018; Nouman, 2023).

אתגרי ההתמודדות הקהילתיים

ככל שמתארכת תקופת השהות במלונות היא מציבה אתגרי התמודדות קהילתיים, לצד אתגרים קהילתיים הצפויים עם חזרת התושבים לשגרה. במאמר זה אתמקד בשלושה אתגרים מרכזיים אשר עשויים להשפיע על הון קהילתי, העצמה וחוסן קהילתי בקרב המפונים, והשלכותיהם לעבודה הסוציאלית הקהילתית.

האתגר הראשון הוא, **כיצד שומרים על מוטיבציה ומחויבות של מנהיגים במלונות? חודשי** הדיוור במתקנים ארעיים עלולים לתת את אותותיהם בקרב מנהיגי "קהילת המלון", עד כי הם עלולים לגלות סימני שחיקה. נוסף על היותם מפונים בעצמם, פעילותם האינטנסיבית של צוותי ההנהגה במלונות רוחשת סביב השעון ביום ובלילה, והם נאלצים להתמודד עם עומס-יתר בעודם ממלאים את תפקידם בהתנדבות. צוותי ההנהגה הם למעשה הכתובת המרכזית לצורכיהם הרבים של התושבים – הם מספקים לרשויות את תמונת המצב לגבי צורכי התושבים, מקדמים מענים בסיסיים לצרכים, וכן מסייעים לקהילות להתמודד עם חוויות ומצבים נפשיים של צער ואבל קולקטיבי. חלק מהם, כפי שעלה מראיונות שקיימתי עם עובדים סוציאליים, עוזבים את המלון לאחר תקופה אינטנסיבית של התנדבות ומוציאים פתרונות דיוור חלופיים. עם עזיבתם נדרשים העובדים הסוציאליים לגייס ולהכשיר מנהיגות אחרת, שלא תמיד מקובלת על התושבים. אחרים, אשר ממשיכים בתפקידם, מביעים רתיעה להמשיך ולמלא תפקיד פעיל בהתנדבות בקהילתם המקורית לאחר החזרה לשגרה.

מקומם המרכזי של המנהיגים הללו בחיזוק לכידות והון קהילתי בעת חירום מזמן צורך להגדיר מחדש את תפקידם. האם מדובר במנהיגות מתנדבת? אם כן, מה הציפייה מהם? מהי מערכת התמיכה

והתגמול שהם זוכים לה כמתנדבים? מהן העלויות התקציביות הנדרשים לתחזוקתם? סוגיה זו עשויה לבלוט במיוחד ביישובים בעלי לכידות קהילתית נמוכה בעת שגרה, שבהם קיים קושי לגייס מתנדבים פעילים. יש לפתח דרכים אטרקטיביות לגיוס ולהרחבה של המנהיגות הקיימת, הכשרתה והעצמתה בשגרה למאפייני מנהיגות הנדרשים במשבר, כמו גם לספק תגמול ואמצעי שימור לאורך זמן, ולפתח הכרה במעמדה של מנהיגות קהילתית אל מול הרשות.

האתגר השני הוא, **כיצד עובדים סוציאליים שומרים על גבולות התפקיד לאורך זמן?** שעת החירום זימנה מורכבות רבה לתפקידם של עובדים סוציאליים במלונות המפונים. פינוי תושבים מקהילות שונות מאוד זו מזו לאותו המלון, כגון תושבי שכונות עירוניות לצד תושבי קיבוץ שיתופי מלוכד, יצרו מתחים וקונפליקטים רבים. השסעים והמתחים החברתיים אשר רוחשים בעת שגרה עלולים להתעצם בעת חירום, ובוודאי כאשר חברי קהילות אלה מתגוררים יחד תחת קורת גג אחת. אלו למשל כללו תחושה של חלוקת משאבים לא צודקת, כגון תרומות וחדרי מלון, פערי כוחות ומאבקים על מילוי תפקידי הובלה בקהילה. סוגיות אלו גררו תסכול, התנגדות והתקוממות בקרב המפונים.

עובדים סוציאליים אמנם עשויים למלא תפקיד מרכזי בגישה, תיווך ובניית תהליכים בוני-אמון, אולם חשוב לזכור כי במקרים רבים העובדים הסוציאליים בעצמם פונו מביתם למלונות הקהילה שבה הם פועלים. מציאות זו של מפונים ואנשי מקצוע המתגוררים זה לצד זה מייצרת גבולות דיפוזיים בין בית (מלון) לעבודה (מלון), אשר מחריפים לאורך זמן ועלולים להקשות על העובדים הסוציאליים "להחזיק" את תפקידם בקהילה. שחיקת אנשי המקצוע והצורך להתאים את תפקידיהם השונים לשלבים שונים של המשבר מזמנת בחינה מחודשת של דרכים לסייע להם בתפקידם. יש לפתח מערכות ליווי ותמיכה הדוקות יותר, כמו גם לקדם תגמולים, הכרה והוקרה לעובדים סוציאליים הממלאים את תפקידם במציאות כמעט בלתי אפשרית. היבטים אלו עשויים לתמוך בחוסנם הנפשי של העובדים הסוציאליים, ולהקל על יכולת ההתמודדות עם אתגרי יישומן של התערבויות קהילתיות לאורך זמן.

האתגר השלישי הוא, **כיצד לשמר מומנטום קהילתי חיובי עם חזרה לשגרה?** החיים במבנה של קהילת המלון מזמנים לחברים בה משאבים קהילתיים אשר עשויים לקדם העצמה אישית וקהילתית ולהניב תגובה יעילה להתמודדות עם מצב החירום. אמנם יש לא מעט מפונים אשר מתעייפים מקיומה של שגרת חיים במציאות צפופה במלונות, אך גם יש אחרים, בהם למשל קשישים ובודדים, שעד הפינוי היו ספונים בבדידות בבתיים ביישובים או בערים, ואילו במלונות זכו לקהילה תומכת ומחבקת. תמיכה זו נוצרה ממפגשים תכופים פורמליים ובלתי פורמליים עם קהילות המלון, הכוללים למשל פעילויות פנאי כמו חוגים, הרצאות ומפגשים בין-דוריים בין מבוגרים לילדים. עם תהליך פינוי המלונות והחזרה לשגרת חירום ביישובים, יש לבחון דרכים ליצור מרחבים קהילתיים שישמשו תחליף לקהילת המלון עבור אנשים הנזקקים לכך. מרחבים אלו עשויים להיות פיזיים או וירטואליים, ובתנאי שיתנו בחירה ומרחב למפונים לבחור את המענים הקהילתיים הנדרשים להם. מומלץ אף לשקול לשמר, במידת האפשר, קבוצות מ"קהילת המלון" באמצעות פעילויות פנאי כמו סיורים משותפים, אשר ימשיכו לספק מסגרת התייחסות ותמיכה במעבר לשגרה ביישובי המוצא.

האסון שפקד את המדינה הדגיש את חשיבותה של הקהילה כמסגרת התייחסות משמעותית עבור הפרט, ואת חשיבותן של התערבויות קהילתיות לחיזוק החוסן הקהילתי. ימי הלחימה המתמשכים דורשים מאיתנו כאנשי מקצוע לגלות תעצומות נפש כדי להתמודד עם מצב החירום, כמו גם לתכנן, לעצב וליישם פרקטיקות קהילתיות מותאמות לקהילות מפונים המתמודדות עם חוויות ומצבים נפשיים של צער ואבל אישי וקהילתי. לאורך זמן, רבים מאיתנו עשויים לגלות סימני שחיקה ועייפות לאור התמודדות עם אתגרים אישיים, חברתיים וקהילתיים מגוונים. עם זאת, תקופה זו הינה בעלת השפעה מכרעת על קהילות, ובתוך כך על יכולתן לגלות את כוחן, לחזק את הונון הקהילתי ולצמוח מתוך השבר. קידום מדיניות התומכת בקהילות ומבנה מרחבים קהילתיים חדשים המפחיתים את התלות בשירותים הסוציאליים, כמו גם תומכת במנהיגים ובאנשי מקצוע בתוכם באמצעות אספקת מערכי הכשרה, העצמה ותגמול עבורם, נדרשת בעת הנוכחית כדי להמשיך ולהוביל קהילות בתהליכי העצמה שיש בהם כדי לעורר ביטחון, תחושת שליטה ותקווה.

מקורות

גוטרייך, ר' (2023). אכלוס מפוני חרבות ברזל במלונות - רקע, נתוני תפוסה ונקודות לדיון. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

משרד הרווחה והביטחון החברתי (2024). תהליך עבודה עם קהילות במלונות מלחמת "חרבות ברזל".
<https://www.gov.il/he/Departments/publications/reports/molasa-iron-swords-work-process-with-communities-in-hotels>

Aiyer, S. M., Zimmerman, M. A., Morrel-Samuels, S., & Reischl, T. M. (2015). From broken windows to busy streets: A community empowerment perspective. *Health Education & Behavior*, 42(2), 137-147. <https://doi.org/10.1177/1090198114558590>

Bhandari, H., & Yasunobu, K. (2009). What is social capital? A comprehensive review of the concept. *Asian Journal of Social Science*, 37(3), 480-510. <https://doi.org/10.1163/156853109X436847>

Boehm, A., & Cnaan, R. A. (2012). Towards a practice-based model for community practice: Linking theory and practice. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 39(1), 141-170. <https://doi.org/10.15453/0191-5096.3653>

Itzhaky, H., & Bustin, E. (2018). Community practice and community organization: A conceptual understanding. In R. Cnaan & C. Milofsky (Eds.), *Handbook of community movements and local organizations in the 21st century* (pp. 245-263). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77416-9_15

Nouman, H. (2023). Community organizing during the COVID-19 pandemic: How should we act when it comes to minority communities? *American Journal of Community Psychology*, 71(3-4), 423-436. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12659>

הפקרה מדינתית מתמשכת - האם יתאפשר תיקון?

ענת הרבסט-דבי^{1,2*}

¹ התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן

² אספנט ישראל

תקציר

בימים אלו החברה הישראלית קרועה מצער ומכאב לנוכח אסון השבעה באוקטובר ופגיעותיו הרב-ממדיות, ועומדת מול מערכות מדינה המתקשות לתפקד. הדבר מתחולל על רקע כמה עשורים שבהם ממשלות בישראל תמכו במדיניות חברתית-כלכלית שהעמיקה את אי-השוויון, והגבילו במידה רבה את נגישותן של הקבוצות המוחלשות ביותר בחברה לקבלת מענים מספקים בתחומי הבריאות, החינוך והרווחה. אל מול מראות החורבן והכאב הפיזי והנפשי של השבעה באוקטובר, התגייסה בישראל חברה אזרחית מזהירה ומתפקדת, המנוהלת על ידי נשים וגברים כאחד. ההתארגנות המרשימה הזו מדגימה כיצד ניתן לפעול על פי עקרונות של סולידריות, הומניות, צדק ושוויון, ועימם ליצור חלוקת משאבים הוגנת שתיתן מענה לצרכים של כלל האוכלוסיות, ולא על בסיס סקטוריאלי ואישי.

מילות מפתח: הפקרה, אסון השבעה באוקטובר, ביטחון סוציאלי, מדיניות רווחה

בימים אלו החברה הישראלית כואבת, מדממת ודומעת לנוכח אסון השבעה באוקטובר, שבו נטבח, נפצעו ונחטפו תושבות ותושבים רבים מאזור עוטף עזה, וכן משתתפות ומשתתפים בפסטיבל נובה שהתקיים סמוך לקיבוץ רעים. נכון למועד כתיבת שורות אלו, 136 חטופות וחטופים עודם כלואים בשבי בעזה (כאן, 2023). לכל האמור לעיל נוספה גם הלאמתם של עשרות מיישובי העוטף והגליל, הפיכתם לשטחים צבאיים סגורים ועקירתם של מאות אלפי תושבות ותושבים מבתיהם למסגרות דיור זמניות למשך פרק זמן בלתי מוגדר.

מאחר שאסון השבעה באוקטובר לא הגיח לאוויר העולם נטול כל הקשר היסטורי, אני מבקשת לקחת את קוראינו חזרה אחורה בזמן לשתי אבני דרך בהיסטוריה של הביטחון הסוציאלי, שהינן בעלות השלכות חשובות לרווחה הכלכלית-נפשית והחברתית בישראל כיום. הראשונה היא התיקון בחוק

* תודה לשופטים האנונימיים של המאמר ולמתן בכר, מזכ"ל אספנט ישראל, על הערות מאירות עיניים.

ההסדרים משנת 2003, והשנייה היא הפקרת השירותים הציבוריים של חינוך, בריאות ורווחה, ועקב כך העמקת אי-השוויון והפערים החברתיים-כלכליים בין קבוצות שונות באוכלוסייה.

בשנת 2003 עברו בכנסת הצעת חוק התקציב והצעת חוק ההסדרים, שהניבו השלכות חברתיות חמורות ביותר. חוק ההסדרים נלווה החל משנת 1986 לאישורו של חוק התקציב, או "חוק המדיניות הכלכלית", ודרכו נדחסים כל השינויים החקיקתיים בתקציב לתוך מסגרת אחת. החוק פגע באופן חמור ברשת הביטחון הסוציאלית, בין השאר בקצבאות הילדים, בדמי הבטחת ההכנסה ובדמי המזונות (הבטחת תשלום). הקיצוצים בקצבאות והקשחת תנאי קבלתן הובילו לירידה דרסטית במספר הזכאים והזכאיות להן, גם בקרב מי שנזקקו לסיוען. השימוש בחוק זה הלך והשתרש עם השנים מטעמי נוחות שלטונית, עד שהוא הפך לחלק בלתי נפרד מהליך אישור תקציב המדינה. הממשלה מרבה להשתמש בו כדי להנהיג "רפורמות מבניות", שבראשן הפרטה, צמצום התקציב וקיצוץ שירותים חברתיים – רפורמות שספק אם היו זוכות לתמיכה אילו התקיים לגביהן דיון ציבורי פתוח (סבירסקי, 2004).

יתרה מזו, חוק ההסדרים נבדל ממרבית החוקים הנחקקים בכנסת במבנהו ובהליכי חקיקתו. הצעות חוק רגילות עוסקות בנושאים מוגדרים ומתוחמים, ומועברות לדיונים בוועדות הכנסת הנושאות כמקובל בהליכי חקיקה במערכות פרלמנטריות; מנגד, חוק ההסדרים משמש כפלטרמה להצעת חוקים ותיקוני חקיקה בתחומים שונים בו-זמנית, ומועבר כיחידה אחת לוועדת הכספים. זו דנה בכל סעיפיו בפרק זמן קצר וקצוב, ובסופו היא מחזירה את החוק כיחידה אחת לאישור סופי במליאת הכנסת. אחת הבעיות המרכזיות של תהליך זה היא הדיון הבלתי-ממצה של הכנסת בסעיפים השונים של החוק, בשל פרק הזמן הקצר המוקדש להם. כך נותן חוק ההסדרים משנה תוקף להחלשת הכנסת בקביעת המדיניות הכלכלית שלה, ומחזק את עמידות הממשלה מפני שקיפות ואחריות (accountability) (נחמיאס וקליין, 1999). למעשה הוא מאפשר חקיקה חפוזה ללא דיון מעמיק ומקיף בסוגיות אשר טומנות בחובן השלכות נרחבות על המרקם החברתי-כלכלי במדינת ישראל.

הקיצוצים הדרסטיים הללו והשלכותיהם החמורות הובילו במשך השנים לפגיעה בכבוד האדם, כפי שפורט בעתירות שהוגשו לבג"ץ נגד חקיקה זו בשנת 2003 (בג"ץ 366/03). כך כתב השופט אדמונד לוי בפסק הדין בהתייחס לדברי העותרות והעותרים:

הזכות לקיום אנושי בכבוד הנה חלק בלתי-נפרד מהזכות לכבוד האדם. קשה להפריז בחשיבותה של זכות בסיסית זו. "חיים המתאפיינים במאבק תמידי לתנאי מחיה בסיסיים עומדים בסתירה מוחלטת לרעיון של כבוד האדם" [...] היא משמשת תנאי ואין-בלתו ליכולת לממש זכויות-יסוד אחרות [...] "אסור שזכויות האדם ישמשו רק את האדם השבע, צריך שכל אדם יהיה שבע, כדי שיוכל ליהנות, למעשה ולא רק להלכה, מזכויות האדם".

אבן הדרך השנייה, הפקרת המגזר הציבורי, וביטוייה בזכות לקיום בכבוד, נסקרו כבר לפני קרוב לעשור וחצי (ראו כץ וצפדיה, 2010). מאז הפקרה אף הלכה וגדלה, ובשנת 2023 היא הגיעה לממדים שלא הכרנו קודם. כך למשל, ההוצאה המצומצמת של המדינה על השירותים הציבוריים היא 18.3%

מתוך התל"ג, זאת לעומת ממוצע ארגון ה-OECD [Organisation for Co-operation and Development], העומד על 22% (OECD, 2023). להלן אתייחס לשני ממדי הפקרה מרכזיים: אופן חלוקת המשאבים והדרת נשים ממשרות בכירות בישראל.

הממד הראשון נוגע למודל הנורמטיבי של מדיניות ציבורית, התובע חלוקת משאבים באופן יעיל, שוויוני ושקוף. מטרתה המרכזית של חלוקת המשאבים היא למלא את עגלת הטוב המשותף ולחלקה באופן הצודק ביותר עבור תושבי ותושבות המדינה. המחדל שנגלה לנגד עינינו הוא תוצר של היפרדות מהמנגנון הנורמטיבי המארגן את המדיניות הציבורית. כך נגלתה לעין כול הפקרת אזרחיות ואזרחי המדינה לאי-ביטחון קיומי בסיסי, שנוספו עליו אי-ביטחון רווחתי, המתבטא בין היתר בהפקרת מוסדות בריאות הנפש הציבוריים ואי-ביטחון כלכלי על מופעיו המגוונים.

במשך שנים המגזר הציבורי הוחלש והורעב קשות בכל מקצועות הטיפול: עבודה סוציאלית, רפואה, סיעוד והוראה (לבנת, 2023; סבירסקי ואח', 2022). ההוצאות הציבוריות על רווחה בישראל עומדות על 15.8% מתוך התל"ג, לעומת 24.4% בממוצע ה-OECD (OECD, 2023). שיעור העוני בקרב ילדים וילדות בישראל עומד על 23.7%, לעומת 13% בממוצע ה-OECD (קסיר ואחרים, 2023). שיעור הצוותים הרפואיים והסיעודיים הפעילים לאלף נפש נמוך משמעותית בישראל בהשוואה לממוצע ה-OECD (ניסמן ושפירו, 2021). במבחני פיז"ה משנת 2018, הציון הממוצע של תלמידי ותלמידות הזרם הממלכתי בשלושת מקצועות הליבה היה גבוה במקצת ממחצית הציון הממוצע של המדינות המפותחות. הציון הממוצע בקרב תלמידות ותלמידים מהזרם הממלכתי-דתי והערבי היה נמוך יותר מאשר במדינות עולם שלישי רבות (בן-דוד וקמחי, 2023).

לאור נתונים אלו, בשעת חירום המערכות התקשו לתפקד. אל מול מראות החורבן והכאב הפיזי והנפשי התגייסה חברה אזרחית מזהירה ומתפקדת, המנוהלת על ידי נשים וגברים כאחד. מחקר ראשוני תיעד יותר מאלף יוזמות אזרחיות שהתגבשו ברחבי ישראל מאז פרוץ המלחמה, אשר קמו ופעלו בכל חלקי החברה. יוזמות אלה התאפיינו בהתארגנות מהירה ובטווחי פעילות רחבים. מרביתן, כדוגמת החמ"לים, עסקו בכמה תחומי פעולה במקביל, וענו על מגוון רחב של צרכים שהשתנו באופן תדיר תוך התבססות על פעילות של מתנדבים. נמצא כי קרוב למחצית (48.6%) מהאוכלוסייה הישראלית התנדבה בשבועיים הראשונים למלחמה, ושיעור ההתנדבות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בעת זו עמד על 29% (אלמוג ואח', 2023).

התארגנות מעוררת התפעלות זו מדגימה כיצד ניתן לפעול על פי עקרונות של סולידריות, הומניות, צדק ושוויון, ועימם ליצור חלוקת משאבים הוגנת המספקת מענה לצרכים של כלל האוכלוסיות, ולא על בסיס סקטוריאלי ואישי. התשתית הבסיסית לקיומה של דמוקרטיה היא חברה אזרחית חזקה הפועלת אל מול עריצות הלב של השלטון, מבקרת אותו, ומנסה לעצב את סדר היום הציבורי באמצעות פעולותיה. תשתית זו פועמת בישראל מאז השבעה באוקטובר על כל היבטיה המגוונים, ומאפשרת לחלום על עתיד טוב יותר.

הממד השני של ההפקרה הוא הדרת נשים ממשרות בכירות בישראל, בניגוד מוחלט להחלטה 1325 של האו"ם, התובעת שילוב נשים בכל מוקדי קבלת ההחלטות – כולל בדיונים על סוגיות מלחמה ושלום. הממשלה ה-37 אף רשמה נסיגה לאחור בממד זה לעומת ממשלות קודמות. בממשלה ה-36 הגיע מספר הנשים לשיא – תשע שרות, כשליש מהממשלה בכללותה. בממשלה שאחריה מונו רק חמש שרות, ושיעורן היחסי של נשים בממשלה ירד ל-16%. נתון זה הינו נמוך במיוחד לנוכח המגמה בממשלות אחרות בעולם המערבי, שרבות יותר ויותר מהן מאזנות-מגדרית או מתקרבות לכך. יתרה מכך, ממשלה זו מינתה שתי מנכ"ליות בלבד (אחת מהן כבר פוטרה), שעה שהממשלה הקודמת מינתה 11 נשים לתפקידים אלה (גבאי ואחרים, 2023; קניג, 2023).

הפקרת המדיניות בעניין זכויות הנשים והדרתן הובילה להיעדרות של נציגות נשים מניהול המערכה הנוכחית, ועל כן קולן החיוני של נשים מודר ולא נשמע מספיק בקבלת החלטות בהקשר למלחמה. בהתאם לכך, גם ההכרה בפשעים שנעשו נגד נשים בשבעה באוקטובר במהלך המלחמה איננה מספקת (הלפרין-קדרי, 2013). הדרת הנשים ממוקדי קבלת ההחלטות מונעת למעשה את הצגתן של נקודות מבט שונות לגבי הצרכים הרלוונטיים לנשים מקבוצות שונות בחברה, תוך עידוד קו חשיבה אחיד ולא ביקורתי, ובכך מונעת מענה מספק לצרכים הללו.

האם נוכל לצעוד יחדיו לעבר עתיד טוב יותר? האם ניקח את הכוחות הנפלאים שתפקדו בחברה הישראלית במקום ממשלה לא מתפקדת? ימים יגידו אם נצליח לפתח יחד חזון של צדק, סולידריות ושוויון אזרחי, חברתי וכלכלי, שמתוכו תוכל מדינת ישראל לבנות עתיד טוב יותר.

מקורות

אלמוג-בר, מ. בר, ר. בראקי, ר. ומרמוס, ה. (2023). פעילות החברה האזרחית בישראל במלחמת חרבות ברזל: מגמות ותובנות ראשוניות. המכון לחברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית.

בן-דוד, ד. וקמחי, א. (2023). מצב החינוך בישראל בהשוואה בינלאומית ודמוגרפית. מכון שורש. <https://shoresh.institute/archive.php?src=shoresh.institute&f=research-paper-heb-Ben-David-Kimhi-EduclIsrael.pdf>

בג"ץ 366/03 עמותת מחויבות לשלום וצדק חברתי נ' שר האוצר.

גבאי, ע. שפירא, א. אבירם-ניצן, ד. (2023). ניתוח מגדרי של מנכ"לי משרדי הממשלה, 2003–2023. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/articles/51045>

הלפרין-קדרי, ר. (2023). הזוועות בלתי נתפסות, יותר נוח להיצמד לנרטיב שלא יכול להיות שזה היה. מרכז רקמן, אוניברסיטת בר-אילן. <https://rackmancenter.com>

כאן (2023). ישראל במלחמה: רשימת שמות החטופים לעזה. <https://www.kan.org.il/lobby/kidnapped>. נדלה בתאריך 8.1.2024.

כץ, ח. וצפדיה, א. (2010). מדינה מפקירה מדינה משגיחה. רסלינג.

לבנת, י. (2023). תקצוב מרכזי החוסן: החלטות מקצועיות או לחצים פוליטיים? מרכז אדוה.

- נחמיאס, ד. וקליין, ע. (1999). *חוק ההסדרים: בין כלכלה לפוליטיקה*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ניסמן, ר. ושפירו, נ. (2021). *מערכת הבריאות בישראל בראי ה-OECD*. מינהל תכנון אסטרטגי וכלכלי, משרד הבריאות. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/oecd-israel-2019/he/publications_misc_OECD2019.pdf
- סבירסקי, ש. (2004). *תקציב המדינה: מה עושים עם הכסף שלנו? מפה*.
- סבירסקי, ש., קונור-אטיאס, א., סבירסקי, ב., בר-און ממון, ש., הופמן-דישון, י. וליברמן, א. (2022). *מגפת אי-השוויון נמשכת. תמונת מצב חברתית*. מרכז אדוה.
- קניג, ע. (2023). *הממשלה ה-37 במספרים: מעט נשים, מרבית השרים חסרי ניסיון מיניסטריאלי*. המכון הישראלי לדמוקרטיה
- קסיר (קלינר), נ., פינס, ר. ופלאם, נ. (2023). *דוח ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות 2022*. המוסד לביטוח לאומי.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2023). *Social expenditure - Aggregated data*. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_AGG

"אני לא יכולה לעשות את העבודה שלי": תובנות על משבר כוח האדם בשירותים החברתיים בעת שגרה וחירום

מיכל קורא,¹ חגית סיני-גלזר² ונועם תרשישי¹

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה
² בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב

תקציר

מצוקת כוח האדם במגזר הציבורי ככלל, ובמחלקות לשירותים חברתיים בפרט, נדונה בהרחבה בשנים האחרונות. בשירותי הרווחה בישראל המצוקה באה לידי ביטוי בשיעורים גבוהים של עזיבה ותחלופה בקרב העובדים ובקושי לאייש תקנים קיימים, עד כי כיום מעל לאלף תקנים אינם מאוישים. במחקר שיצא לדרך לפני כשנה בחנו מדוע עובדות סוציאליות מעדיפות להתרחק מהעבודה במחלקות לשירותים חברתיים, ומדוע רבות מהן עוזבות את המחלקות לאחר שכבר החלו לעבוד בהן. במאמר דעה זה אנו מבקשים להקיש מהתובנות שעלו מממצאי המחקר על מצוקת האיוש בשירותים החברתיים בעת שגרה, לעת החירום שאנו מצויות בה כעת בימי המלחמה.

מילות מפתח: משבר כוח אדם, מגזר ציבורי, עבודה סוציאלית, מחלקות לשירותים חברתיים, מלחמת חרבות ברזל

עוד לפני השבעה באוקטובר, וביתר שאת מאז, מצטברות ראיות רבות המצביעות על היחלשותו של המגזר הציבורי בישראל (ראו למשל: לוי-וינריב, ואחרים, 4.8.2023; צ'חנובסקי, 17.11.2023). אחת ההתפתחויות המדאיגות ביותר היא מצוקת כוח האדם, אשר באה לידי ביטוי בירידה במוטיבציה להצטרף למגזר הציבורי, בעלייה בשיעורי העזיבה והתחלופה של עובדים, ובקושי גובר לאייש תקנים. תופעה זו ניכרת בדרגים שונים וחוצה תחומי עיסוק במגזר הציבורי כולו (אילן, 7.3.2023), אך בולטת במיוחד בשירותי הרווחה הציבוריים, שם לפי הערכות שונות יותר מאלף תקנים אינם מאוישים כיום (איגוד העובדים הסוציאליים, 2021). נוסף על תת-התקינה במחלקות לשירותים חברתיים הקיימת משכבר הימים (משרד מבקר המדינה, 2021), נמצא כי כ-13% מהתקנים הקיימים אינם מאוישים (גל ואחרים, 2023). תת-האיוש הוא תופעה כה מקיפה וחמורה, עד שביותר מעשרים רשויות רבע או יותר מהתקנים במחלקת הרווחה המקומית אינם מאוישים (שם).

דוחות ממשלתיים העוסקים בבעיית כוח האדם במחלקות לשירותים חברתיים נטו להבחין אנליטית בין הגורמים לבעיה, שביניהם צוינו בעיקר סוגיות של תגמול ותנאי העבודה – כגון גובה השכר, היקף המשורות, תנאי המבנים הפיזיים והמוגנות – לבין השלכות בעיית כוח האדם, הכוללות עלייה בעומס העבודה המוטל על העובדים הקיימים ופגיעה באיכות השירותים הניתנים לפונים (הממונה על השכר במשרדי הממשלה, 2021; משרד מבקר המדינה, 2021). ספרות המחקר מצביעה על גורמים נוספים לעזיבה ולתחלופה לצד הסברי התגמול החומרי, בהם שביעות רצון מהעבודה (Geisler et al., 2019), אקלים ארגוני (Tang et al., 2017) ואיכות הניהול (Wang et al., 2021). אך אף שהמחקר האקדמי הציע תמונה מורכבת יותר להסבר התופעה מזו שעלתה בדוחות הממשלתיים, הנטייה לחקור בנפרד את הגורמים ואת התוצאות של בעיית כוח האדם מאפיינת גם אותו.

מחקר איכותני (טרם פורסם) שערכנו בשנה האחרונה באמצעות ראיונות וקבוצות מיקוד עם עובדות סוציאליות במחלקות לשירותים חברתיים ($n=22$) ועם עובדות סוציאליות שעזבו את המחלקות ($n=25$) בחן את מצוקת האיוש במחלקות לשירותים חברתיים, ואישש את הגורמים שזוהו בספרות. סוגיות של תגמול, ניהול ואקלים ארגוני דווחו בראיונות כגורמים המשפיעים על שחיקה ועל כוונות עזיבה. לצד זאת הדגישו משתתפות המחקר גורם מרכזי נוסף כסיבה לעזיבת עבודתן במחלקות – תחושתן כי בתנאי העבודה הקיימים, אין ביכולתן לספק לפונים שירות ברמה ובאיכות הראויות לתפיסתן. במילים אחרות, מה שבדוחות הממשלתיים מוסבר כתוצאה של מחסור בכוח האדם, בדברי העובדות עצמן מוסבר כאחד הגורמים המרכזיים לעזיבה.

יותר מכך, מהראיונות עלתה דינמיקה של מעגל שלילי המזין את עצמו: עזיבת עובדים מגבירה את העומס במחלקה לשירותים החברתיים, ומפחיתה את היכולת של העובדות בה לתת מענה מקצועי ואיכותי לפונים. העובדות העידו כי חלק גדול מזמנן בעבודה מוקדש לטיפול במצבי חירום ("כיבוי שריפות"), במקום שיעסקו בתהליכי ליווי והתערבות מקצועיים. מצב זה מגביר בקרבן תחושות של כישלון, מתח וחרדה, ומפחית תחושות של הצלחה בעבודה.

שתי מסקנות מרכזיות עולות מתוך ממצאים אלה: ראשית, אף כי שיפור תנאי השכר, התנאים הפיזיים והאקלים הארגוני במחלקות הוא פן חשוב בהתמודדות עם מצוקת כוח האדם, הוא אינו מספיק בפני עצמו. שיפור היבטים אלו ללא מתן כלים למימוש עבודה סוציאלית איכותית, כמו מיתון עומס העבודה, הגדרת תפקיד ברורה שתשמור על גבולות גזרה מקצועיים, מתן הדרכה נאותה ופיתוח נרחב של שירותים איכותיים, לא יעצור את מגמת העזיבה ולא ימשוך עובדות סוציאליות חדשות למחלקות לשירותים חברתיים. מסקנה שנייה קשורה למעגליות של בעיית כוח האדם: ככל שגוברת העזיבה של עובדות קיימות, גוברים הלחץ והעומס המוטלים על כתפי העובדות שנשארות במחלקה, ובקרבן מתעצמות עוד תחושות התסכול, הייאוש וחוסר האונים. במצב זה עוזבות לעיתים גם עובדות נוספות, וחוזר חלילה.

מצב החירום הנוכחי בישראל חושף ביתר שאת את עוצמתה של בעיית איוש התקנים בכלל המגזר הציבורי, ואת המשבר בשירותים החברתיים בפרט. מדינת ישראל צועדת לקראת משבר חברתי בקנה מידה חסר תקדים. נוסף על הצורך בשיקומם הפיזי של היישובים הניצבים בקו הראשון והשני

לזוועות השבעה באוקטובר, ובשיקום כל המעגלים שסביבם, ישנם כיום למעלה מ-100 אלף מפונים שמדינת ישראל מחויבת לספק להם שירותים וסיוע (וולוך, 2023). ההתגייסות המרשימה של החברה הישראלית בעת זו סייעה רבות להתמודדות עם מצב החירום עד כה: למעלה מאלף יוזמות אזרחיות החלו לפעול מאז פרוץ המלחמה, כולל תרומות ושיעורי התנדבות בהיקפים חסרי תקדים (אלמוג-בר ואחרים, 2023). ובכל זאת, כפי שמדגיש המכון לחקר הפילנתרופיה והחברה האזרחית, מערכי מתנדבים אינם יכולים לשמש תחליף לכוח אדם מקצועי. גם עובדות סוציאליות רבות התגייסו לספק שירותים, רבות מהן בהתנדבות (גל ווייס-גל, 2023); אך גם במקרה הזה, ההסתמכות על התנדבות מעידה על מצוקת כוח האדם ולא על פתרונה.

הציפייה כי מערך שירותי הרווחה ידע להתמודד עם הצרכים העולים בעת חירום כאשר הוא עצמו נתון במשבר כוח אדם מתמשך לא רק שאיננה ריאלית, אלא היא אף מסוכנת. ממצאי המחקר שלנו מצביעים על האופן המעגלי שבו החוסר הולך ומעמיק – כך שהבחירה לא להתמודד עם השבר למעשה מעמיקה אותו. דברים אלו נכונים לעת שגרה, וביתר שאת בעת חירום. במערכת החסרה את כוח האדם הדרוש למתן מענה הולם לאוכלוסייה בעת שגרה, העמסה נוספת של משימות ללא מתן תקצוב וכלים לביצוען עלולה לדחוף עובדות רבות נוספות לעזוב, ובכך לערער עוד יותר את מערך השירותים. ללא השקעה מסיבית בשימור כוח האדם הקיים בשירותים החברתיים, לצד גיוס כוח אדם חדש ואיכותי, המשבר העמוק שניכר בשירותי הרווחה לפני השבעה באוקטובר רק ילך ויעמיק. הקצאת תקנים ושיפור שכר הם ללא ספק צו השעה, אך המהלך לא יושלם ללא הבטחת שאר התנאים, לרבות הגדרות תפקיד ריאליות והדרכה שוטפת, הנחוצים למתן שירות מקצועי ואיכותי – אשר לשמו למדו העובדות את מקצוע העבודה הסוציאלית, ובעטיו בחרו לעבוד במחלקות לשירותים חברתיים.

ההתגייסות המרשימה של עובדות סוציאליות רבות לחזית העבודה בעורף סוללת את הדרך – כך אנו מקווים – להכרה ציבורית מחודשת בחשיבותו של מקצוע העבודה הסוציאלית, ובאיכות המקצועית של העוסקות בו. יש לנצל את המומנטום שנוצר כדי לשנות מן היסוד את סדרי העדיפויות החברתיים במדינת ישראל, ולשים את מלוא כובד המשקל והתקציבים לחיזוק השירותים החברתיים הציבוריים.

נקודות מפתח

- הציפייה כי מערך שירותי הרווחה ידע להתמודד עם הצרכים העולים בעת חירום כאשר הוא עצמו נתון במשבר כוח אדם מתמשך לא רק שאינה ריאלית, אלא היא אף מסוכנת.
- לבעיית כוח האדם ישנו אופי מעגלי: ככל שהעזיבה גוברת, הלחץ והעומס על העובדות שנשארות במחלקה גובר, וכך גם העובדות שנשארו נוטות יותר לעזוב, וחוזר חלילה.
- בעקבות אירועי השבעה באוקטובר, מדינת ישראל צועדת לקראת משבר חברתי בקנה מידה חסר תקדים. בעת הזו, מלוא כובד המשקל והתקציבים צריכים להיות מופנים לחיזוק השירותים החברתיים הציבוריים.

מקורות

- איגוד העובדים הסוציאליים (2021). עבודה סוציאלית והשירותים החברתיים בישראל שנת 2021. אילן, ש. (7.3.2023). החשש מהפיכה משטרית: רבע מעובדי שירות המדינה היו עוזבים. כלכליסט, https://www.calcalist.co.il/local_news/article/rycfdi71n
- אלמוג-בר, מ., בר, ר., ברקאי, ר. ומרמוס, ה. (2023). פעילות החברה האזרחית בישראל במלחמת חרבות ברזל – מגמות ותובנות ראשוניות. המרכז לחקר הפילנתרופיה והחברה האזרחית, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גל, ג., בן-פורת, ש. וטריבה, ע. (2023). מערכת הרווחה: צמיחה או קיפאון? בתוך א' וויס (עורך), דוח מצב המדינה 2023. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- גל, ג. ווייס-גל, ע. (2023) מערכת הרווחה הייתה על סף קריסה בתחילת המלחמה – זה מה שחייב לקרות כדי שתמשיך לתפקד. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- הממונה על השכר במשרדי הממשלה (2021). דוח 21: דין וחשבון על הוצאות השכר במשרדי הממשלה לשנים 2020-2021. משרד האוצר.
- וולך, ר. (2023). עקורים בארצם: כיצד לסייע לקהילות המפונים? נייר מדיניות מספר 11. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- לוי-וינריב, א., ארץ, ע. ופרל, א. (4.8.2023). מי יהיה המפוטר הבא? השירות הציבורי הולך ומתפרק. גלובס <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001453940>
- משרד מבקר המדינה (2021). ביקורת מקומית: מימון שירותי הרווחה.
- צ'חנובסקי, נ. (13.11.2023). ככה נשארנו לבד: המספרים מאחורי פירוק השירות הציבורי. מאקו, <https://www.mako.co.il/finances-news/Article-3793b2888d8db81027.htm>
- Geisler, M., Berthelsen, H., & Muhonen, T. (2019). Retaining social workers: The Role of quality of work and psychosocial safety climate for work engagement, job satisfaction, and organizational commitment. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 43(1), 1-15. <https://doi.org/10.1080/23303131.2019.1569574>
- Tang, Y., Hooyman, N., & Chui, W. T. (2017). An exploratory study of early professional experiences and job burnout among BSW graduates in China. *Social Work Education*, 36(7), 823-836. <http://dx.doi.org/10.1080/02615479.2017.1341480>
- Wang, Y., Jiang, N., Zhang, H., & Liu, Z. (2021). Organizational justice, burnout, and turnover intention of social workers in China. *Journal of Social Work*, 21(3), 456-475. <https://doi.org/10.1177/1468017320911347>

הותר לפרסום / שגית ארבל אלון

שְׁהִיָּם מְעָרִיב בְּעֵתוֹ
הַכּוֹכְבִּים מִתְמַיְדִי לְכֵת בְּמַסְלוֹלָם
אֲבָל לֹא כָּל אֶחָד יָכוֹל
לְהִבְחִין בְּשִׁמְשׁ עוֹלָה

שְׁעוֹלָלִים מְגִיחִים לְשִׁבִי
הָעוֹלָם הַזֶּה
וְנִשְׁימָה שְׁקֵטָה לֹא
מְסַפְקֵת
הַקְּלָה

שְׁגָם זָרְעִים שְׁנֻטְמָנוּ
בְּאֲדָמָה סְפוּגָת יָאוֹשׁ
נוֹבְטִים
וּפְרוֹת מְבִשְׁלִים
וְכַמְעַט הַכֵּל חָסֵר
טַעַם

שְׁהַשְׁמִים נִפְלוּ
וְקִשְׁת נִמְתַּחַת בְּמִלּוּאָה
בְּרָקִיעַ
הִיא לֹא סִימֹן
שְׁכָלוּ הַמַּיִם

שְׁלִמְרוֹת הַיּוֹרָה
הַקּוֹצִים עוֹד שְׁלוּפִי
טִלְפִים
צְמֵאִים לְתַקּוּהָ

שְׁהָאֲדָמָה נְחָרְשָׁה
וְאִין רִיחַ שֶׁל סֵתוֹ
הַכֵּל חָרוּךְ
לֹא הַתְּפִנָּה מְקוּם
לְפָרִיחָה חֲדָשָׁה

שְׁפָנִינוּ שָׁנוּ

שְׁצַפּוֹרִים מְבִהְלוֹת
עָפוֹת בְּדְבָקוֹת קִטְנוֹת וְצִפּוֹפוֹת
צְרוּדוֹת מְאִימָה
מִשְׁתַּקְּפוֹת בְּשִׁלּוּלִית
אוּ בְּבָצָה

לְךָ תִּדְעַ
יָמִים

חלק שני: מאמרי חוברת רגילה

שיתוף ושותפות: אבל מתמשך בקרב אלמנות צה"ל שנישאו בשנית

שי שורר,^{1,2,*} רחל דקל,³ שרה מוליה,⁴ אריאלה דברת,⁴ מיקה וייס,⁴ ורד אלקלעי,⁴ חיה יודיץ',⁴ רחל גוטמן,⁴ שי כהן,⁴ איילת כהן,⁴ אילנה דובי,⁴ תמר פז⁴ ואורית נוטמן-שורץ⁵

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

² עמותת "בשביל המחר"

³ בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

⁴ אגף משפחות, הנצחה ומורשת, משרד הביטחון

⁵ בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר

תקציר

רקע: מחקר זה בחן את אבלן של אלמנות צה"ל שנישאו בשנית על פי הגישה האקולוגית, ומתוך התייחסות ליחסים בין שותפיו השונים: האלמנות, בני זוגן והחברה. במשך שנים אלמנות אלה איבדו את ההכרה במעמדן, מדיניות אשר שונתה לאחר מאבק משפטי ממושך.

מטרת המחקר: למידת תהליכי האבל המתקיימים בקרב אלמנות-נשואות בישראל.

שיטת המחקר: במסגרת מחקר איכותני, פנומנולוגי-פרשני, נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים עם 29 אלמנות-נשואות. הממצאים עובדו באמצעות ניתוח תוכן תמטי.

ממצאי המחקר: נמצאו שלוש תמות עיקריות: (1) אבל מתמשך בקרב נשים שכולות-נשואות בישראל; (2) השתקפות תהליך האבל במערכת הזוגית החדשה; (3) תיקון ואינטגרציה: תגובותיהן של הנשים השכולות הנשואות להחזרת ההכרה הממסדית בהן כאלמנות צה"ל. רוב המשתתפות תיארו תהליכי אבל מתמשכים, המתקיימים תוך שיתוף בני המשפחה, על פני שני צירים: ציר הזמן וציר השיתוף. נמצאה שונות באופן קיום הקשר עם דמות בן הזוג החלל, בהתאם לחלקם של בני הזוג הנוכחיים בשימורו בחיי המשפחה. מספר משתתפות תיארו קונפליקט זוגי בנוגע לסוגיה זו. החזרת זכויותיהן מצד משרד הביטחון התקבלה בברכה, ובעקבותיה רבות מהמשתתפות חזרו להיותם על ידי נציגי המשרד. ועם זאת, נמצא כי כמחציתן מעדיפות עדיין להיותם על ידי מערכות הסיוע הטבעיות שלהן.

* תודתנו והערכתנו נתונות למשתתפות המחקר, אשר שיתפו אותנו בידע שלהן על אודות המשך החיים האישיים והזוגיים לאחר אובדן בעל בגיל צעיר.

מסקנות והשלכות יישומיות: אבל מתמשך אינו מתקיים ב"ריק חברתי", ויש חשיבות רבה לבן הזוג החדש ולמדיניות הממסדית בעיצובו בקרב אלמנות צה"ל. לאור זאת יש להכיר בשונות המתקיימת בקרבן בסוגיה זו, ולהתאים את מדיניות הסיוע לצורכיהן המגוונים.

מילות מפתח: אבל; אלמנות מלחמה; אלמנות נשואות; גישה אקולוגית; נישואין שניים; שכול צבאי

רקע תאורטי

מותו של בן זוג הוא אירוע בעל השפעה ניכרת על מסגרות חיים רבות, אשר מחייב התמודדות והסתגלות במישורי חיים שונים, בהם המישור הפיזי, הרגשי, הכלכלי והחברתי (Hasse, 2008; Kristensen et al., 2012; Maccallum et al., 2017). הסתגלות לאובדן הינה תהליך ממושך, הכולל שימור של העבר לצד התאמה למציאות החדשה של החיים ללא בן הזוג (Worden, 2009). תהליך זה מתרחש במסגרת הקשרים אישיים ומשפחתיים, עם המשפחה של בן הזוג שנפטר ובזוגיות החדשה, כמו גם בתוך הקשר חברתי.

התמודדות עם אובדן ושכול

גישות פסיכולוגיות שונות דנו בתהליך ההתמודדות עם אובדן ואבל: החל מגישתו של פרויד, אשר ראה ב"עבודת האבל" תהליך שמטרתו ניתוק הקשרים עם הנפטר כדי לאפשר לאבדל להמשיך בפיתוח קשריו עם החיים, ועד לגישות עכשוויות שרואות באבל תהליך המתמשך לאורך החיים (Rubin et al., 2016; Silverman & Klass, 1996). תובנה עדכנית זו מתבטאת גם באבחנות של תגובות אבל ממושכות מורכבות, אשר נוספו למדריכי האבחנות הפסיכיאטריות (Bui, 2018), אף כי הן עדיין שנויות במחלוקת. אבחנות אלה מכירות בקיומן של מגוון תגובות אבל מתמשכות המשפיעות על נגזרות שונות בחיי האבלים, כתלות במאפייניהם האישיים ובמרקם הביו-פסיכו-סוציאלי שבו מתקיים האבל (Rodgers & DuBois, 2018).

אין דרך אחת נכונה לחוות אובדן או להגיב לו. אנשים שונים, גם באותה המשפחה, מגיבים באופן שונה לאובדן ולאבל - בהתאם ליחסים שלהם עם הנפטר, לנסיבות המוות ולשלב ההתפתחותי שבו הם נמצאו בזמן האובדן (Stroebe & Schut, 2015). לאור זאת, מקובל להתייחס לאבדל כתהליך מתפתח, שלעיתים מתקדם באופן לא-לינארי, ובו מעורבות תגובות רגשיות וקוגניטיביות שונות. מוסכם כי תהליך זה הינו תגובה טבעית לשינוי שאדם עובר כחלק ממעגל החיים (Silverman, 2013). בהתאם לכך נתפס תהליך האבל כך שהוא מתקיים בשני מסלולים עיקריים (Rubin et al., 2016): האחד עיקרו שימור הקשר עם הנפטר ועיסוק בזיכרון העבר (מסלול הקשר), והשני עיקרו התמודדות עם החיים בהווה והמשך ההתפתחות של האדם האבל/השכול (מסלול התפקוד).

בהתאם לכך, אובדן בן משפחה משפיע על אנשים רבים אשר היו עימו בקשר ישיר או עקיף, וההתמודדות עם תהליכי האבל לעולם אינה מתקיימת בריק חברתי (Currier et al., 2015; Walsh & McGoldrick, 2013). האופן שבו יבטא בן המשפחה האבל את כאבו על האובדן מושפע גם מיכולתם של בני משפחתו לקבל את נוכחות האובדן בחיי המשפחה, ובה בעת משפיע על יכולתם להכיל את קשייו

ורגשותיו, ועל מערכות היחסים שבין בני המשפחה (Rodgers & DuBois, 2018; Stroebe & Schut, 2015). במקביל, תהליך האבל רצוף בהתמודדויות שבמהלכן נעשה מאמץ להשגת איזון בין דפוסי האבל המקובלים בחברה מסוימת לבין אופן ההתנהלות של האדם והמשפחה האבלים (Silverman et al., 2020). למעשה, כל שינוי בחיי האבל משפיע על תהליך יצירת המשמעות בחייו לאור האובדן, ולסביבה יש משמעות קריטית בעיצוב התהליך ובהשפעה על רווחתו של הפרט.

בכל תרבות ומדינה מתקיימים חוקים ונורמות המעצבים את האופן שבו נהוג ומקובל להתאבל (Shorer et al., 2021; Thompson et al., 2016). משפחות המתמודדות עם שכול קשורות לרשת חברתית פנים-משפחתית וחוץ-משפחתית (למשל, משפחה מורחבת, חברים, חברים מהעבודה, חברי קבוצות תמיכה וכו'), המהווה את הפלטפורמה החברתית שבסביבתה מתקיים תהליך האבל של בני המשפחה (Hayslip & Page, 2013). בישראל, המושג "משפחת השכול" מייצג את תפיסת השכול הצבאי כמסגרת אבל קולקטיבית (רובין ועמיתים, 2016).

הגישה האקולוגית לתהליכי האבל, המנחה מאמר זה, מכירה ביחסי הגומלין המורכבים וההדדיים המתקיימים בין האדם הפרטי לסביבתו, ובהם המעגלים הנרחבים והתלויים זה בזה שבהם שרוי האדם: המעגל האישי, הבין-אישי המשפחתי, החברתי והתרבותי. תלות הדדית מתקיימת באופן בלתי נמנע בין כל מרכיבי המערכת הביו-פסיכו-סוציאלית של האדם. תלות זו טומנת בחובה פוטנציאל לצמיחה או לפגיעה הדדית, אשר מתממש באופנים שונים ומורכבים בעת התמודדות עם אובדן (Chachar et al., 2023; Sliwak et al., 2022). הגישה האקולוגית מדגישה את חשיבות השגת האיזון בין הצורך של האבל לשתף ולעבד את מצוקתו ואת קשייו עם אחרים, כדי לקדם את הסתגלותו למצב החדש, לבין יכולתם של אחרים בסביבתו החברתית לקחת חלק בעיבוד האובדן (Maercker & Horn, 2013). המחקר הנוכחי עוסק בהבנת ההשפעות ההדדיות המתקיימות בין השותפים השונים המעצבים את תהליכי האבל האישיים, כפי שהן באות לידי ביטוי בהתמודדות עם אבלן של אלמנות מלחמה אשר בחרו להינשא בשנית.

נישואין שניים של אלמנות צעירות

נישואים שניים הינם תופעה ההולכת ומתרחבת בחברה המערבית, בשל התארכות תוחלת החיים והעלייה באחוז הגירושין. אף שאחוז האלמנות הצעירות נמוך יחסית, הן נישאות מחדש יותר מאשר אלמנות מבוגרות (Livingston, 2014). יחד עם זאת, קיים חוסר משמעותי במחקר על אודות נישואין שניים בקרב אלמנות צעירות. באופן טבעי, הקשר החדש שיוצרים האלמנים עם בני זוג חדשים שונה מבחינה איכותית מהיחסים שממשיכים להתקיים עם דמותו של בן הזוג המנוח (Moss & Moss, 1996). מערכות יחסים אלה הן מורכבות: מחקרים אחדים הצביעו על כך שהמשך קיום הקשר עם הנפטר מוביל לתסמיני מצוקה ו/או אבל מורכב (Ho et al., 2013), ואילו אחרים הראו כי המשך הקשר עם הנפטר הוא אחת הדרכים שבהן האלמנה מוצאת נחמה (Boelen et al., 2006).

גם סקרנותו של בן הזוג החדש ונכונותו לעסוק בקשר הקודם שונות זו מזו במערכות יחסים שונות, ומשפיעות עליו. באופן טבעי, אזכורים של הקשר הקודם יכולים להסב כאב, ולכן הימנעות מכך היא מובנת. לצד זאת, עיסוק בקשר עם בן הזוג שנפטר יכול לתרום לשיפור הקרבה בין בני הזוג הנוכחיים.

במסגרת התנהלות מורכבת זו מנסה לעיתים בן הזוג האבל לשמור על הקשר הנוכחי באמירה ש"העבר שייך לעבר"; אולם הימנעותו מלעסוק בהשלכות העבר על ההווה מרחיקה את בני הזוג הנוכחיים זה מזה, אינה מאפשרת להם לחלוק חלק משמעותי מעולמם הפנימי, וכך עלול להיווצר קונפליקט ביניהם (Brimhall & Engblom-Deglmann, 2011). לאור זאת, דינמיקה זוגית שבה בן זוג אחד הוא אלמן הוגדרה כ"מערכת יחסים משולשת", שבה השותפים מעורבים בו-זמנית ביחסים רגשיים עם בן הזוג המת ועם בן הזוג החי (Moss & Moss, 1996). מערכת יחסים זו מתקיימת לאורך חיי הנישואין השניים, משפיעה עליהם ומושפעת מהם.

אלמנות צבא בישראל

מאבקה המתמשך של מדינת ישראל על ביטחונה גבה עד כה את חייהם של כ-24,000 חללים (קובוביץ, 2022.4.29), אשר הותירו אחריהם כ-5,000 אלמנות (עופר, 2017.4.28). בדומה לבני משפחה שכולים אחרים, אלמנות צה"ל זכאיות לסיוע כלכלי, חומרי ופסיכו-סוציאלי ממושך מאת אגף משפחות, הנצחה ומורשת של משרד הביטחון (להלן: אגף משפחות) (הכנסת, 2014). למרות זאת, לאורך שנים רבות אלמנות אשר נישאו בשנית איבדו את ההכרה הרשמית במעמדן כאלמנות צה"ל, והפסיקו לקבל סיוע ממסדי (וולף, 2001; מרנדה, 2009.11.23). בשנת 2010, לאחר מאבק משפטי ממושך שניהלו נשות ארגון אלמנות ויתומי צה"ל, שונתה החקיקה בנושא, ובעקבותיה חזר אגף משפחות להכיר בזכויותיהן של מאות אלמנות צה"ל שנישאו בשנית לקבלת סיוע (מרנדה, 2009.11.23).

נוסף על כך, לאורך השנים חשופות אלמנות צה"ל לשיח ציבורי המייצג ציפיות סותרות מהן (Ben-Asher & Lebel, 2010). מחד גיסא הן מצופות לקחת חלק ב"משפחת השכול", ובמסגרתו למלא תפקיד ייצוגי כמי שהקריבו מחיר אישי גדול למען הכלל והמדינה; מאידך גיסא, יש ציפייה כי הן תמשכנה בשגרת חייהן. אולם כאשר כחלק מהמשך שגרה זו הן בוחרות לקיים זוגיות חדשה, הן חשופות לביקורת ציבורית. בולט במיוחד הקונפליקט בין זהותה האישית של האלמנה כאישה בעלת חיים פרטיים, הנדרשת להתמודד עם אובדן אישי כבד ועם השפעותיו הנרחבות, לבין מי שהיא הפכה להיות בעיני עצמה (זהות אישית) ובעיני החברה (זהות ציבורית), עם התאלמנותה והפיכתה ל"אלמנת מלחמה" (Wehrman, 2019). זהות ציבורית זו כרוכה בציפיות חברתיות ובקוד התנהלות מסוים אשר נכפים על האלמנה ללא בחירתה. ההתמודדות עם העול הכרוך בכך מוסיפה מורכבות נוספת להתמודדות עם האובדן, שעלולה להשפיע על אבלה של האלמנה ולעצבו.

אלמנות תיארו פתרונות שונים למצב קונפליקטואלי זה, לדוגמה, הסדר של "backstage autonomy" – שבו משפחת המוצא של החלל משמרת את הזהות הציבורית כמשפחה שכולה, ואילו האלמנה שנישאה מחדש מתקדמת עם חייה בציר התפקוד, ללא מחויבות לשמר את הקשר עם דמות החלל (Lebel et al., 2018). ההחלטה לחזור ולהכיר מחדש בזכאותן של אלמנות צה"ל אשר נישאו בשנית לקבל סיוע ממסדי, משקפת את ההכרה בתהליכי האבל המתמשכים והאינדיבידואליים על פני תפיסתן המוכללת כקבוצה חברתית אחידה (רובין ועמיתים, 2016). יחד עם זאת, יישום ההחלטה מבטא התערבות נוספת של הממסד בחיי הפרט, וחשוב להבין כיצד האלמנה תופסת את השפעותיה עליה ועל בני משפחתה הנוכחית.

מטרת המחקר הנוכחי ושאלות המחקר

המחקר הנוכחי מבקש ללמוד את תהליכי האבל של אלמנות נשואות בישראל, כפי שהם מתבטאים בקרב השותפים השונים הלוקחים בהם חלק: האלמנות הנשואות, בני זוג הנוכחיים והסביבה החברתית (המיוצגת על ידי הממסד). האלמנות הושפעו מן האובדן והאבל, נפגעו מצד הממסד בעקבות בחירתן להינשא בשנית, ולאחרונה – חוו טלטה רגשית נוספת עם קבלתה מחדש של ההכרה הממסדית, וחזרו לקבל את זכויותיהן כאלמנות צה"ל. בחינת חוויותיהן מנקודת מבט רטרופקטיבית מאפשרת להבין את השפעות התהליכים החברתיים על תהליכי האבל שהן עברו לאורך השנים. בהתאם לכך, שאלות המחקר היו:

1. כיצד נחווה האבל, ברמה האישית והזוגית, בקרב אלמנות צה"ל אשר נישאו בשנית?
2. אילו שינויים חלו בתהליך האבל של אלמנות צה"ל אשר נישאו בשנית לאור חזרתן לקבלת הכרה רשמית וזכויות פסיכו-סוציאליות מטעם המדינה?

שיטה

הגישה המתודולוגית

המחקר נערך בשיטה איכותנית בגישה פנומנולוגית, המאפשרת ללמוד תופעות הקשורות בחיי האדם מנקודת מבטו של מי שחווה אותן, ולהציג את התופעה הנחקרת ("החוויה" – lived experience) ואת משמעותה כפי שהן נראות בעיני משתתפי המחקר (Smith & Osborn, 2015).

משתתפות המחקר

משתתפות המחקר נדגמו על בסיס דגימת קריטריון (Patton, 2015). הקריטריון להכללה היה אלמנות צה"ל אשר נישאה בשנית וקיבלו הכרה מחדש על ידי אגף משפחות. כדי להשיג מידע עשיר ומעמיק ככל הניתן, נעשתה פנייה אל 40 נשים שכולות-נשואות, אשר נבחרו באופן אקראי מתוך כלל הנשים השכולות-הנשואות המטופלות במחוז אחד של משרד הביטחון. מתוכן, 29 נשים הסכימו להשתתף במחקר והשלימו את הריאיון. גילן הממוצע של המשתתפות היה 69 ($SD=6.4$), וכולן היו צעירות בעת נפילת בעלן הראשון, בממוצע בנות 23. מחציתן היו אימהות בעת נפילת בעליהן, על פי רוב לילד אחד.

רוב המשתתפות התאלמנו במהלך מלחמות ששת הימים או לפניה (7 משתתפות), ומלחמת יום כיפור (17 משתתפות). שאר המשתתפות התאלמנו במהלך מלחמת שלום הגליל, או בעקבות תאונות מבצעיות שקרו בשנים 1955-1982. המשתתפות נישאו בשנית מספר שנים לאחר התאלמותן, בממוצע כ-4.5 שנים לאחריה. לכולן מלבד אחת יש ילדים עם בעלן השני, כ-2.7 ילדים משותפים בממוצע. רוב המשתתפות היו חילוניות והתגוררו בעת נפילת בעליהן ביישובים קטנים בעלי אופי קהילתי. כולן משכילות (כ-15 שנות לימוד בממוצע) ובעלות עבר תעסוקתי עשיר בתחומיהן המקצועיים.

כלי המחקר

הנתונים נאספו באמצעות ראיונות עומק חצי-מובנים, אשר נערכו על ידי עובדות סוציאליות המכירות את הנושא הנלמד מעבודתן, ועברו הכשרות עבור המחקר. הראיונות עסקו בנושאים הבאים:

- תהליך האבל כפי שהתקיים לאורך השנים. לדוגמה: "תארי בבקשה את תהליך האבל, כפי שהוא התקיים עבורך לאורך הזמן. התייחסי לרגשות, למחשבות, ולאופן שבו פעלת בהקשר הזה".
- קשרי המשפחה המגוונים של האלמנה, כפי שהתקיימו לאורך השנים. לדוגמה: "תארי בבקשה את ההחלטה להינשא מחדש ואת יחסייך עם בעלך הנוכחי לאור האבל על הבעל הראשון".
- הקשר עם אגף משפחות לאורך השנים. לדוגמה: "מה המשמעות עבורך של החזרה לקשר עם אגף משפחות של משרד הביטחון?".

הליך המחקר ואיסוף הנתונים

המחקר התבצע בשיתוף פעולה בין אנשי אקדמיה ועובדי אגף משפחות של משרד הביטחון, לאחר שקיבל את אישור ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן. הקשר הראשוני עם המשתתפות נוצר באמצעות פנייה ישירה אליהן מאת מנהלת השירות הסוציאלי במחוז מגוריהן. המפגש תואם רק לאחר קבלת הסכמתן בעל פה להשתתף במחקר. הראיונות התקיימו בבתי המשתתפות, בהתאם לבקשתן. בתחילת כל ראיון חתמו המשתתפות על טופס הסכמה מדעת, הוסברו להן מטרת המחקר ומהלכו, והוצגו אפשרויות לקבלת מענה ותמיכה אם תתעורר מצוקה רגשית או אחרת בעקבות הראיון. הראיונות הוקלטו ולאחר מכן תומללו. שמות המרואיינות שונו במהלך התמלול כדי לשמור על פרטיותן. כל ראיון נמשך כשעה וחצי בממוצע.

עיבוד הממצאים

ניתוח הנתונים ועיבוד הממצאים התבצעו באמצעות ניתוח תוכן תמטי (Clark et al., 2015), בהתאם לעקרונות העבודה של הגישה הפנומנולוגית-פרשנית (Smith & Osborn, 2015). בגישה זו, החוקרים קוראים את הראיונות המתומללים עוד במהלך איסוף הנתונים, ומחלקים אותם לקטעים או לקטגוריות, שהן יחידות בנות מספר מילים או משפטים בעלי משמעות ייחודית ("קידוד פתוח"). לאחר מכן נערך קידוד צירי (רוחבי) בין הראיונות, שבו נעשה ניסיון למצוא יחסים משמעותיים בין קטגוריות עיקריות ברמה גבוהה יותר שעלו בראיונות השונים. קטגוריות אלה מצומצמות בהמשך התהליך ליחידות משמעות/תמות, אשר קושרות אותן יחד מבחינה רעיונית (Patton, 2015). התמות מבטאות את מהות החוויה הנחקרת, והן מוצגות בחלק המסכם של המחקר (Moustakas, 1994).

היות המחקר ראוי לאמון (Trustworthiness)

לשם הבטחת האמינות והמהימנות של המחקר בוצעו הליכי חקירה ולמידה ממושכים של התופעה הנחקרת, והראיונות נמשכו ככל הנדרש עד שהושגה רוויה תאורטית (Hennink et al., 2017). נוסף על כך נעשה ניסיון לקיים ראיונות עם משתתפות מרקע תרבותי מגוון, בנות גילים שונים, אשר מכירות את התופעה הנלמדת מתקופות שונות. במהלך המחקר הוקפדה שמירה על הפרטיות של המשתתפות

ושל חוויותיהן, והימנעות מניגודי אינטרסים, מתוך אמונה כי טובת המשתתפות קודמת והיא מנחה את העשייה המחקרית.

המראיינות היו עשר עובדות סוציאליות מאגף משפחות במשרד הבטחון, בעלות תואר שני או שלישי, אשר מכירות מעבודתן את המציאות שתיארו המשתתפות, ובחרו לקחת חלק בפרויקט המחקר לשם קידום ופיתוח יכולתן לספק מענה מקצועי ומדויק יותר לקהל מטופלותיהן. כל המראיינות בעלות ניסיון במחקר איכותני, שאותו רכשו במהלך לימודיהן האקדמיים. נוסף על כך הן עברו סדנת הדרכה בת ארבעה מפגשים בנושא ראיונות במחקר איכותני, וכעשרה מפגשי הדרכה דו-שבועיים אשר ליוו את תהליך איסוף הממצאים. הסדנה הועברה על ידי הכותבות המובילות של המאמר, שהן חוקרות בעלת ניסיון במחקר איכותני ובעבודה עם צוותים בשטח. המראיינות פגשו אך ורק משתתפות שלא היו בטיפולן הישיר, ושאינן גרות באזור הנמצא בתחום אחריותן המקצועי. לאור היכרותן המוקדמת של המראיינות עם נושא המחקר, הן התבקשו להיות מודעות ו"למסגר" את הטייתן הטבעית, את ידיעותיהן המוקדמות ואת החוויות המוכרות להן כמלוות של משפחות שכולות בעבודתן, כדי להישאר פתוחות ללמידה חדשה מאת המשתתפות.

שלושה מכותבי המאמר ערכו את ניתוח הממצאים. כדי לתמוך באמינות המחקר ובמהימנותו, במהלך איסוף המידע וניתוחו ערכו החוקרים בדיקה ביקורתית עם צוות המראיינות במסגרת מפגשים דו-חודשיים קבועים ובמפגשים תקופתיים נוספים. במפגשים אלה הוצגו אפשרויות שונות ואף סותרות לפרשנות הממצאים, לבחינתם ולניתוחם (Clark et al., 2015; Shinebourne, 2011). נוסף על כך, סיכום המחקר וממצאיו הוצגו בכתב למשתתפות המחקר, והן התבקשו לתת משוב על ההמשגות התאורטיות שהוצעו במסגרתו (member checking). התייחסויותיהן תרמו להמשך עיבוד המידע, וסייעו להבטיח כי ההמשגות המוצעות אכן רלוונטיות ומשקפות את התופעה הנלמדת.

ממצאים

ניתוח הממצאים העלה שלוש תמות מרכזיות. התמה הראשונה, "אבל מתמשך בקרב נשים שכולות-נשואות בישראל", עוסקת בתיאורי המשתתפות לגבי אופן שימורן את הקשר עם בעליהן הראשונים לצד חיי הנישואין הנוכחיים שלהן, וכחלק מהם. התמה השנייה, "השתקפות תהליך האבל במערכת הזוגית החדשה", עוסקת באופן שבו תהליך האבל המתמשך, שימור הקשר עם דמות הבעל המת ושימור זכרו על ידי האלמנות הנשואות ובני משפחתן משפיעים על חיי המשפחה, ובעיקר על הזוגיות הנוכחית של האלמנות. התמה השלישית, "תיקון ואינטגרציה: תגובותיהן של הנשים השכולות-נשואות להחזרת ההכרה הממסדית בהן כאלמנות צה"ל", עוסקת באופן שבו הנשים הגיבו לשינוי מעמדן הרשמי בפעם השלישית, ומציגה את תהליכי הקבלה והדחייה של הזהות החדשה-ישנה, שאיתן מתמודדות המשתתפות בשנים מאז שחודשה ההכרה הרשמית בזכויותיהן כאלמנות צה"ל.

אבל מתמשך בקרב נשים שכולות-נשואות בישראל

רוב המשתתפות (כ-25) תיארו ביטויים של אבל מתמשך בחייהן שבהם הן שיתפו אחרים, תוך שימור זהותן האישית כאלמנות לצד המשך התפתחותן בחיים. ממצא זה מבהיר כי דפוס האבל העיקרי בקרב המשתתפות הינו אבל מתמשך לאורך השנים. כך לדוגמה ספיר, בת 66, ציינה:

אני לא מדחיקה את בעלי הראשון. אני מדברת עליו. אין לי בעיה לדבר עליו. הדמעות אף פעם לא הפחידו אותי. המשכתי לעבוד את טבעת הנישואין, גם כאשר גרתי בחו"ל. וכששאלו - סיפרתי. יכול להיות שזה היה חלק מהשיקום - זה שלא הדחקתי את האבל.

ענידת הטבעת נראית כהצהרה מצד ספיר, המציגה ברבים את עמדתה ביחס לאבלה. דבריה מדגימים את היכולת לשמר את זכרו של הבעל הראשון (החלל) ולהמשיך ולקיים קשר רגשי עימו, על ביטוייה בחיי המשפחה החדשה, כחלק משמעותי מתהליך השיקום האישי שלה. המשתתפות תיארו דוגמאות שונות להתמשכות הקשר עם דמות הבעל הראשון - למשל בטקסי הנצחה, בהפקת אירועי זיכרון וספרי זיכרון ובשימור קשרים עם בני משפחתו, לצד המשך התפתחותן בחיים. בתיה, בת 69, תיארה איך הזהות האישית שלה כאלמנה-נשואה מתבטאת בחייה הזוגיים כבר מראשיתם:

אמרתי לעצמי שאם אני אתחתן זה יהיה עם אדם שאני יכולה לדבר איתו על בעלי הראשון מתי שאני רוצה ואיך שאני רוצה. זאת אומרת, שלא יתחילו לי סינונים. וכך היה. אני נשואה לאדם שבאמת, כל מה שאני רוצה בעניין הזה - הוא תומך בי.

בהיבט הזוגי והמשפחתי, מקרים אלה מציגים מצבים של הלימה בין רצונותיה ויכולותיה של האישה השכולה לשתף באבלה ולקיימו לאורך זמן, לבין יכולותיהם של אנשים בסביבתה החברתית לתמוך במהלך. התמודדות עם מורכבות משפחתית מעין זו דורשת מאמץ פעיל ומתמשך מצד כל בני המשפחה. על מורכבות החיים בשני העולמות, בעבר ובהווה, סיפרה הגר, בת 67:

תמיד הכי קשה לפני יום הזיכרון, וכשאנחנו עולים לבית קברות הוא [בעלה השני] עוזר לי לנקות את הקבר, ודואג לקשר עם משרד הביטחון, ובא איתי לימי הזיכרון, ונותן יד באופן מלא. מגיע לו צל"ש - כי לא כל אחד היה עושה את זה. וכך גם הילדים.

הצורך האישי של הגר לשמר את הקשר עם דמות בעלה החלל, ונכונותם של בני משפחתה לקחת חלק בכך, מתוארים כדרך הדדית ומשותפת להתמודד עם האבל המתמשך שבו לוקחים חלק וממנו מושפעים כלל בני המשפחה. דוגמאות אלה מייצגות סגנון אבל מתמשך ומשותף.

לעומת זאת, מספר משתתפות במחקר ציינו כי יכולתן לשתף אחרים באבלן הלכה והתפתחה רק ברבות השנים. לדוגמה זיוה, בת 70, תיארה השפעות הדדיות שלה על סביבתה ושל הסביבה על האופן שבו היא נושאת את זכרו של בעלה הראשון, שבעקבותיהן היא התאימה את עצמה לסביבה ובחרה לתחום את ביטויי האבל הפרטי כך שלא יורגשו במרחב הציבורי (הדגשה במקור):

במשך שנים [לא ציינתי ולא סיפרתי שאני אלמנה], ואולי עד היום יש אנשים בסביבתי שעדיין לא יודעים שאני הייתי אלמנה. בכלל להגיד את המילה "אלמנה" – לא אמרתי, ולא העזתי אף פעם להוריד דמעה ליד אנשים. בטח לא ליד ההורים, כדי לא להכאיב להם. זה היה משהו שחנקתי אותו בפנים, ובזה זה נגמר.

שבע משתתפות נוספות תיארו בחירות דומות בנוגע להצנעת היותן אלמנות, וגם הן קישרו אותה לחינוך שקיבלו, או ללקחים שהפנימו מאת הוריהן ומאנשים בסביבתן. נראה שהורי המשתתפות, אשר חזרו למלא תפקידים הוריים ביתר שאת לאחר שבתם התאלמנה ותלותה בהם גברה, מילאו תפקידים מחנכים ומעצבים והשפיעו על תגובתן והתמודדותן של האלמנות הצעירות, אשר קיבלו את דין החברה והשלימו עם קוד ההתנהגות שהיה מצופה מהן. משתתפות אלה תיארו תגובה שנראתה כהימנעות רגשית ותפקודית, אשר גבתה מהן מחיר משמעותי לאורך השנים, מאחר שבפועל נמנעה מהן האפשרות שאחרים בסביבתן יקלו עליהן. בתיה, בת 69, סיפרה:

לקח לי עשרים שנה לעשות אזכרה ראשונה. ובדיעבד אני מבינה שכשקורה לך משהו כזה, את קודם כול אוטמת את עצמך ומחליטה להיות חזקה בשביל הסביבה. לא מאפשרת שיפגעו בך. בכל שנה לקראת יום הזיכרון היה לי מאוד קשה, והייתי פורשת הצידה וכאילו לא נמצאת בעולם הזה. ובעלי [השני] תמיד היה אומר לי: "כשתחליטי לחזור – זרועותי פתוחות לך, וגם אם זה ייקח יום, שבוע, חודש, אני פה. אם את רוצה חיבוק, אם את רוצה לבכות". וזה מה שאפשר. לקח לי המון המון שנים להבין שגם אם אני אגיד שקשה לי הם ימשיכו לאהוב אותי... הבת שלי אמרה לי: "אמא, כשתשפתי אותנו, כשהאבל שלך יהיה גם האבל שלנו – יהיה לך הרבה יותר קל". והם באמת כולם פה איתי. בדרך שלי, אבל הם איתי.

נראה כי בחירתה להתמודד לבד עם האבל נבעה משילוב בין התחשבות בבן זוגה ובילדיה, לבין ניסיון להימנע מן הכאב הרגשי האישי שלה. נשמע שלאורך השנים היא התחבטה בין האפשרות לתת ביטוי חיצוני ומשותף יותר לאבלה לבין שמירה על עצמה באמצעות הימנעות מכך. התהליך מתואר בדבריה כ"הבשלה" איטית שסייעה לשקם את האמון שלה באחרים המשמעותיים בחייה. סגנון אבל כזה נראה מתמשך, פרטי ויחידני. לפי דברי חמש מהמשתתפות, לעיתים ההחלטה לאצור את האבל לא הלמה את רצונן, אלא נגזרה מתגובות שהן קלטו מהסביבה. כפי שיוצג בתמה הבאה, לבעלים השניים היה תפקיד משמעותי במיוחד בהחלטה זו, בין אם הם היו מודעים אליו ובין אם לא.

ארבע משתתפות נוספות במחקר תיארו בחירה מודעת שלהן שלא לעסוק באבל ובאובדן, שאותה הן שייכו לעברן בלבד. נשים אלה ציינו כי הן סגרו את תהליך האבל שלהן לאורך שנים ארוכות כדרך להתמודד עם הקושי הרגשי הכרוך בו, וביטאו אבל תחום בזמן. ציפי, בת 63, סיפרה:

אני החלטתי שאני לא נותנת לאבל לגרום לי לשקוע, ולרגע לא לבשתי שחורים. [אמרתי לעצמי] אני בחורה צעירה ויפה, ואני ממשיכה ללכת עם הצבעים שלי. אין מצב שאני אהפוך את האבלות לדרך חיים.

פרחיה, בת 73, הסבירה את בחירתה לפעול בדרך דומה:

אני התנתקתי מזה כשהתחנתי, לפני 41 שנה. זה קשה, ואני לא מסוגלת... אולי בגלל שהיו לי ילדים - עשיתי קאט. ממש קאט. כמעט לא דיברנו על זה, על אבא. לא הייתה נוכחות של האבא... [אבל לדעתי היום] זאת הייתה טעות, שבעלי הראשון לא היה חלק מהבית... לציין ארבעים שנה שהוא נפטר הבת שלנו ביקשה, אז הזמנתי לפה את כל החברים שלנו מאז, והם סיפרו לה על האבא שלה... זה כבר היה קצת בדיעבד. אבל מה שכן, מאז אנחנו מקיימות אזכרה כל שנה.

דבריהן מאירים במעט את השיקולים שעמדו בבסיס בחירתן: ציפי תיארה את בחירתה לתחום את האבל כהעדפה אישית הנסמכת על כוחותיה ויכולותיה להתמודד ולהמשיך להתפתח, ואילו פרחיה ציינה שהחלטתה הושפעה מן הקושי ומדאגתה לילדיה, וניכר שבכך היא ניסתה לגונן עליהם ועל עצמה. משתתפות אלה ביטאו סגנון אבל שהיה בתחילתו משותף, אך תחום בזמן, כל אחת ממניעיה.

השתקפות תהליך האבל במערכת הזוגית החדשה

משתתפות המחקר בחרו לקדם את חייהן גם במסגרת זוגיות חדשה, כחלק מתהליך ההתמודדות עם האובדן שחוו. תהליך השילוב בין החיים שהתקיימו במסגרת הזוגיות והמשפחה הראשונה לבין יצירת משפחה חדשה חייב התאמות, שחלקן היו טעונות ומורכבות מבחינה רגשית. המשתתפות תיארו דרכי התמודדות ופתרונות שונים לאתגרים הכרוכים בהן. לדוגמה אסתר, בת 77, תיארה:

לפני שהתחנתי אמרתי לבעלי [השני]: ה"חבילה" שלי, שאני מביאה לנישואין המשותפים - כוללת את המשפחה הזאת. אני חלק מהמשפחה הזאת, ואני לא נפרדת מהם. אני לא אוותר על המשפחה הזאת, אז תעשה את הבחירה שלך. והיה פחד [סביב הנושא] [...] [אבל בני המשפחה של בעלי הראשון] אהבו [את בעלי השני], קיבלו אותו, ומכבדים אותו. זה היה מהלך מאוד טבעי... השיא של ההצלחה של הדבר הזה הבת המשותפת, וזה שעל הדלת של הבית כתובים שני שמות המשפחה.

דבריה מדגימים את הזהות האישית הברורה לה, כאישה הקשורה בשני גברים. יחד עם זאת, שילוב בני המשפחה החדשים במשפחה המורחבת דרש הסתגלות למצב, שכללה ב"משפחתם הפסיכולוגית" לא רק את השותפים החיים בה אלא גם את הבעל שנפל ואת בני משפחתו הרגעינית. בדומה לכך, מספר משתתפות ציינו שבעליהן השניים לוקחים חלק פעיל, ולעיתים אפילו יותר משלהן, בקיום זכרו של הבעל הראשון. פנינה, בת 69, סיפרה:

[כבר] כשהיינו חברים, וגם אחרי שהתחנתי - היה מגיע יום כיפור - הייתי בורחת מהארץ. לא יכולתי להיות פה. פשוט הרגשתי שאני לא יכולה לעמוד בזה יותר. האזכרות האלה... זה היה נורא בשבילי. אז הוא [בעלי השני] היה הולך לאזכרות והיה נוסע למשפחה [של בעלי הראשון] בלעדיי.

יכולתו של בן הזוג החדש לקבל את אופיו המתמשך של תהליך האבל שמקיימת אשתו, על אף הקושי הכרוך בכך, מהווה ביטוי ממשי לנכונותו לקחת חלק באבלה. יחד עם זאת, שימור זכרו של הבעל החלל בקרב המשפחה החדשה מטשטש את גבולות המשפחה הפסיכולוגית, ולעיתים יכול להיתפס כאיום על המשפחה החדשה. מחצית מן המשתתפות תיארו את יכולתם של בעליהן השניים לשאת את המורכבות הזו לאורך השנים.

לעומתן, כחמש משתתפות תיארו את בחירתן "לסגור" את האבל מייד לאחר נישואיהן השניים, עקב חסמים אישיים וסביבתיים שונים אשר מנעו מהן לשתף אחרים באבלן. נעמה, בת 65, תיארה את הקושי לשמר את הקשר עם דמות בעלה הראשון לצד הזוגיות ובמסגרת חיי המשפחה החדשה:

בעלי השני ידע לאן הוא מכניס את הראש שלו. אבל אני לא יודעת אם הוא ידע עד כמה... זה לא מצב נעים, להתחתן עם מישהי שהבעל האהוב שלה נהרג אחרי שלוש שנים של נישואין. זה עד עכשיו לא נעים - זה מישהו שכל הזמן קיים. לא נעים לחיות בצל של מישהו אחר... אז הוא בעיקרון לא היה מעוניין [בעלי הראשון] יהיה מעורב בחיים שלנו. הוא לא רצה שאני אספר לו כל מיני דברים, ולדעת כל מיני דברים... וכן, זה הפריע לי. אבל זה הוא. הוא כזה. ואני קיבלתי את זה, מתוך כבוד כלפיו.

דוגמה זו מבטאת חוסר הלימה בין נכונותה של האלמנה לשתף את בעלה השני באבלה, לבין נכונותו לקחת בכך חלק. משתתפות אלה תיארו חוסר הלימה בין צורכיהן ורצונותיהן כאלמנות, לבין יכולתם ונכונותם של האנשים בסביבתן לקחת חלק באבלן. בהתאם לכך, נשים אלה נאלצו לשמר לבדן את זהותן כאלמנות, והן תיארו סגנון התמודדות יחידי ומתמשך. שרית, בת 57, סיפרה:

הכרתי את בעלי השני אחרי שבעה חודשים, ואחרי שנה של חברות התחתנו... בעלי לא ידע איך לאכול את זה [שאיני אלמנה], וגם לא בא לו להתחרות עם זה, אז זה משהו שהשתקנו... וזהו. סגרתי את הדלת הזו מאחוריי למשך המון שנים... והילדים שלנו גדלו עם הזמן - והם לא ידעו [שהייתי נשואה בעבר], עד הרגע שחזרתי לקבל את זכויותי... מבחינתי - בניתי משהו מושלם, למה שאני אקלקל להם עם איזה אינפורמציה שלא קשורה אליהם בכלל?... לא בא לנו להתמודד עם זה, לשנינו, ועזבנו את זה לגמרי... כש"סגרנו את הדלת", סגרנו את הדלת. זאת אומרת - אין בינינו מישהו, וגם לא לצידנו.

שרית מתארת הימנעות מן האבל כדרך התמודדות עם מורכבות המצב, ואת הרצון המשותף לה ולבעלה השני, להימנע מן ההשוואה והתחרות בין שתי מערכות היחסים הזוגיות בחייה. משתתפות נוספות סיפרו כי הן המשיכו להתפתח מבחינה אישית, מקצועית ומשפחתית, תוך פיצול בין שתי התקופות בחייהן, ללא יכולת להכיל יחד את שתי דמויות ההתקשרות שהיו עבורן שני בעליהן. סגנון התמודדות זה מדגים אבל איש ופרטי, תחום בזמן, שאותו תיארו ארבע משתתפות במחקר. האופן ההדדי והפעיל שבו נשים אלה ובעליהן השניים בחרו להרחיק את קיומו של הבעל הראשון מחייהם נראה כניסיון לייצב את הגבולות המשפחתיים, ולמזער את ההשלכות של האבל והאובדן על חייהם המשותפים.

תיקון ואינטגרציה: תגובותיהן של הנשים השכולות-הנשואות להחזרת ההכרה הממסדית בהן כאלמנות צה"ל

נראה שלאור החזרת ההכרה הממסדית בהן כאלמנות צה"ל, המשתתפות ובני משפחותיהן קיימו תנועה בין סגנונות האבל הנגזרת מן השילובים האפשריים ביניהם. תנועה זו הייתה לעיתים מבורכת ורצויה, ולעיתים נתפסה כתוצאה של התערבות כוחנית נוספת מצד המערכת בחייהן. שינוי מעמדן הפורמלי וקבלת ההכרה הממסדית המחודשת בהן כאלמנות מלחמה התקבלו אצלן ברגשות מעורבים, ונתפסו כאירוע בעל השפעה חיצונית משמעותית על האופן שבו הן מתמודדות עם אבלן ומבטאות אותו. עבור רוב משתתפות המחקר, החזרת הזכויות ועימן הסיוע הכלכלי והטיפול הביאו רווחה, שניכרה לא רק במישור הכלכלי והאינסטרומנטלי, אלא בעיקר במישור הרגשי. היטיבה לתאר זאת ספיר, בת 66:

אני חושבת ששינוי החוק היה תיקון לעוול של הרבה שנים. מפני שעצם העובדה שנישאתי [בשנית] - זה עדיין לא מוחק את כל מה שעברתי ואת כל מה שקרה. ואני חושבת שזה היה עוול מאוד גדול שנגרם לי... ובאיזשהו מקום אני מרגישה שהחזרה לקבלת הזכויות יש בה מעין עשיית צדק וסגירת מעגל.

משתתפות נוספות תיארו את המהלך במילים כגון "הצדק יצא לאור", "תיקון עוול" ו"מהלך צודק". לתחושתן, המהלך משקף את ההכרה בחווייתן, ומספק לגיטימציה לתהליך האבל האישי שלהן, שהיא משמעותית ביותר לאור הפגיעה הממושכת שחוו מאז שנישאו בשנית. יחד עם זאת, מספר משתתפות תיארו את קבלת הידיעה על חזרת ההכרה בהן מצד משרד הביטחון כאירוע שעורר ריאקטיבציה של האבל. לדוגמה סיפרה תרצה, בת 64:

לא רציתי את הקשר הזה, ולא רציתי לחזור לזה... לא רציתי "לחזור להיות אלמנה"... הייתי צריכה לעבור תהליך רגשי עד שהייתי מוכנה להיכנס לזה עוד פעם... [עבורי] התהליך של החזרה לזכויות היה טעון מאוד. זה קשור לכעס על המערכת, שעכשיו [מנסים להראות] שהכול כבר בסדר... מה אני צריכה את הכסף הזה עכשיו? לא הייתם בשבילי כשהייתי צריכה, אז עכשיו אני פחות מעוניינת בזה. אבל בסדר, זה נכנס לאיזשהו חשבון אחר...

תהליך החזרת הזכויות מתואר בדבריה של תרצה כפתיחה כואבת של הפגיעה שחוותה בעבר מצד הממסד. תהליך זה היה טעון מבחינתה בכעס ובהאשמה, הקשורים בחזרה למעמד ולהכרה בזוהת אישית וציבורית שמהם היא ביקשה להתרחק. בדומה לכך, כמחצית מן המשתתפות ציינו כי הן מעדיפות להימנע מקשר מעמיק עם עובדות אגף משפחות, ואף שבעבר הן היו שמחות לקבל עזרה ותמיכה רגשית - כעת הן בוחרות לעשות שימוש רק בעזרה האינסטרומנטלית המגיעה להן.

נראה שמהלך זה משפיע על הדינמיקה המשפחתית כולה, בכך שהוא יצר הזדמנות עבור בני המשפחה לקיים תנועה ביחסם אל דמות הבעל החלל. זיוה, בת 70, תיארה את ההתרחשות אחרי שהעובדת הסוציאלית מאגף משפחות עדכנה אותה על החזרת זכויותיה:

ניגשתי יום אחד אל בעלי ואמרתי לו: "תראה, הכול צף עכשיו. עכשיו אני מתחילה את האבל שלי. רק עכשיו אני מרשה לעצמי להרגיש". והוא בכה המון. המון, המון. אז אמרתי לו: "אתה חייב לבוא איתי לקבר. הגיע הזמן". וזהו, נסענו לבית הקברות והלכנו לקבר של בעלי הראשון וישבנו שם המון זמן. והוא בכה ובכה. והרגשתי כל כך אשמה - "מה אני עושה?...". אבל מצד שני אני חושבת שהוא השתחרר, וגם אני השתחררתי. ומאז אנחנו נוסעים לשם ביחד. כל הזמן.

נראה שההכרה הרשמית המחודשת בהיותה אלמנה אפשרה לזיווה לבטא את החלק הזה בזהותה באופן מלא יותר בפני בעלה השני ובחיק המשפחה, ובכך להתאחד בהתמודדותם עם השפעות האובדן המוקדם והאבל על חייהם. המהלך אפשר תנועה בין סגנונות אבל שונים, שבאמצעותה יכולים לבוא לידי ביטוי מרכיבים נוספים של תהליך האבל הקשורים בזהותה הציבורית של האלמנה. בהתאם לכך, כשליש (11) מן המשתתפות סיפרו כי מאז הכרתן המחודשת כאלמנות צה"ל הן מבטאות יותר את זהותן האישית והציבורית הזו. חלקן פתחו במהלך שיקומי-טיפולי שבמסגרתו החלו להיפגש עם אנשי טיפול באופן פרטני, ועם נשים שכולות נוספות במסגרת קבוצות טיפוליות ופעילויות של אגף משפחות. לדבריהן, במפגשים אלה הן מרגישות קבלה ותמיכה שחסרו להן לאורך השנים, והן מבינות ומעבדות לראשונה משמעויות חשובות וייחודיות למצבן, וכך מרגישות שייכות מחזקת. סיגלית, בת 66, סיפרה:

הצטרפתי לקבוצה, והכרתי נשים מקסימות, והתחלנו לדבר על דברים ששלושים וכמה שנים לא דיברתי עליהם. ואז פתאום את מתחילה לעבד את האבל בע'. ... [במשך השנים] אני עיבדתי אותו בכוחות שלי, אבל לא עם תמיכה מקצועית. וזה נפלא - אני חושבת ש"שחררתי" משהו... גם לפני שחזרתי לזכויות היו לי קשרים עם חברות אלמנות, אבל רק כשחזרתי והצטרפתי לקבוצת תמיכה, יכולתי "לדבר באמת" [צוחקת]. זה היה דבר אדיר.

משתתפות אלה תיארו הקלה גדולה, שנבעה מכך שסוף סוף הן יכולות לעבד את חוויותיהן תוך שיתוף בקבוצת השוות, קבלה של תחושת שייכות והכרה חברתית, המספקים תיקוף לחווייתן הפנימית. לאחר קבלתן הרשמית המחודשת לקבוצת אלמנות המלחמה בישראל, מתאפשר להן לקיים את תהליך האבל באופן מלא ושלם יותר. בהתאם לכך הן חוות הכרה באובדן לצד המשך התפתחות בחייהן האישיים והמשפחתיים, תוך השגת איזון בין זהויותיהן הפרטיות והציבוריות וקבלת תמיכה מן הסביבה החברתית, שכעת גם נכונה לקחת חלק במטען הרגשי שהן נושאות.

דיון

מטרת המחקר הנוכחי הייתה להעמיק בהבנת היחסים המתקיימים בין שותפים במארג השכול הצבאי בישראל. משתתפות המחקר תיארו ביטויי אבל מתמשכים המתקיימים בחייהן בהווה ואת יחסי הגומלין ביניהן לבין גורמים משפחתיים וחברתיים, המהווים את ההקשר (context) שבו מתקיים אבלן. לפי תיאוריהן, יחסי גומלין אלה נעים על פני רצף בין יכולתה ורצונה של האלמנה לבטא את צרכיה בהתמודדות עם האובדן ולעצב את דפוסי האבל בהתאם לבחירותיה, לבין התאמות שעליה לעשות לתכתיבים חברתיים חיצוניים.

השותפים בתהליך האבל של נשים שכולות אשר נישאו מחדש כוללים מעגלי פגיעה שונים שעליהם השפיע האובדן, בהם האישה עצמה, משפחת הבעל הראשון וחבריו, ילדיהם המשותפים, בן הזוג החדש וילדיהם המשותפים, ולבסוף הממסד, המיוצג במקרה הזה על ידי אנשי אגף משפחות, הנצחה ומורשת של משרד הביטחון. תיאוריהן של המשתתפות מספקים תיעוד מעמיק של יחסי התלות הנרחבים שבהם הן נתונות, ומציגים את הפוטנציאל ההדדי הנתון בידי השותפים השונים במארג האקולוגי החברתי הייחודי שבו הן חיות, לקיים פגיעה או צמיחה בקרב משתתפיו (Rodgers & DuBois, 2018). ישנה חשיבות רבה להבנת המסרים השונים של הנשים השכולות הנשואות מחדש לשם תיקון העוול שנעשה להן במהלך השנים שבהן אבלן לא נתפס כלגיטימי ולא זכה להכרה רשמית, ולמעשה הן היו קבוצה המתמודדת עם אבל מודר (disenfranchised grief; Doka, 2002).

נראה כי בהקשר של המחקר הנוכחי, אבל מתמשך מתקיים על פני שני צירי-רצף עיקריים: האחד מתייחס ליכולתה של האישה השכולה לשתף אחרים באבלה, לצד נכונותם של האנשים בסביבתה להיות שותפים בכך ("ציר השיתוף"), והשני מתייחס למשך העיסוק של האישה השכולה באובדן ובאבל ("ציר הזמן"). במחקר הנוכחי, הציר הראשון ("ציר השיתוף") נפרש בין משתתפות שלא שיתפו אחרים באבלן (4 משתתפות), לבין נשים אשר קיימו את אבלן תוך שיתוף רב של אחרים, ובעיקר את בן הזוג החדש (25 משתתפות). הציר השני ("ציר הזמן") נפרש בין אלמנות אשר תיארו תהליכי אבל מוגבלים בזמן (5 משתתפות, לא בהכרח אותן אלה שלא שיתפו באבלן), לצד אלמנות אשר תיארו תהליכי אבל מתמשכים (רוב המשתתפות). שילוב בין שני הממדים יצר ארבעה סגנונות התמודדות שונים, ושיקף את היחסים ההדדיים בין האלמנה לבין אחרים בסביבתה בנוגע לאבל. תרשים 1 מציג את ארבעת השילובים הללו.

תרשים 1: סגנונות אבל שונים כשילוב בין ציר השיתוף לציר הזמן

ממצאי המחקר הנוכחי מראים כי תהליך האבל הוא חוט מקשר, מעין "מרחב ביניים" המתקיים בטווח שבין כלל השותפים במשפחה החדשה, וכולם לוקחים בו חלק ומעצבים אותו. הבנה זו מציעה כי ביטויי אבל מתמשכים מתקיימים בין אם האבל על הבעל הראשון מדובר ופתוח בחיק המשפחה, ובין אם הוא מוצנע ומודחק מחיי המשפחה, אך נוכח בהיעדרו באופן משמעותי בהווייתם כ"נוכח נפקד". דינמיקה זו יכולה להשתנות לאורך השנים ובהתאם לנסיבות החיים המשתנות, כפי שקרה למספר משתתפות במחקר הנוכחי, אשר נעו בין דפוסי האבל השונים בעקבות חזרתן לקבלת ההכרה הממסדית והזכויות כאלמנות צה"ל. הכרה בכך מביאה בחשבון את הקשר בין האדם לסביבה ואת משמעותו הרבה, לצד השינויים שחלו בו לאורך הזמן (Process-Person-Context-Time – PPCT model, Eriksson et al., 2018).

מודלים עדכניים מדגישים את חשיבות השגת האיזון בין המשך הקשר עם הבעל שנפל לבין המשך ההתפתחות במסלול החיים של האלמנה בעיקר כההליך אישי ופנימי (Rubin et al., 2016; Stroebe & Schut, 2015). עם זאת, ממצאי המחקר הנוכחי מדגישים את דו-הכיוונית בין ההשפעות והשינויים האישיים והמשפחתיים המתקיימים במהלך החיים לבין תהליך האבל. נראה כי זוגות אחדים מצליחים לשאת את נוכחות האבל בחייהם כ"אבל זוגי", משותף ומתמשך, ולשלבו כחלק אינטגרלי מחייהם המשותפים, ואילו עבור אחרים נוכחות האבל בזוגיות ובמשפחה נתפסת כגורם מאיים, ושני בני הזוג פועלים כדי לצמצם ולהצניע את השפעתו על חיי הזוגיות והמשפחה.

מחקרים קודמים הראו כי אף שהתייחסות ליחסים הקודמים ולשותף שנפטר עלולה לגרום לכאב, ולכן הרתיעה מכך היא מובנת, עיסוק ביחסים אלה יכול גם להעצים את הקרבה בין השותפים הנוכחיים לקשר, ויש לו השפעה טובה על המשך יחסיהם בעתיד (Brimhall & Engblom-Deglmann, 2013; Kissane et al., 2011). דינמיקה דיאלקטית זו הודגמה על ידי משתתפות המחקר הנוכחי, בתיאורי מערכות היחסים השונות שהן מקיימות עם בני משפחתן. מדבריהן עולה התפתחות של קונפליקטים עקב חוסר הלימה בין נכונותם ורצונם של השותפים במערכת הזוגית והמשפחתית להיות שותפים בהתמודדות עם ההשלכות המתמשכות של האובדן והאבל. נראה כי מערכות משפחתיות שחבריהן התקשו להתמודד עם קונפליקט מתמשך זה נטו לפתרונות מסוג של הימנעות, אשר הובילו לריחוק בין בני הזוג. משתתפות אלה נטו לסגנון התמודדות מסוג יחידני וממושך, שלפי תיאוריהן היה כרוך בצמצום החוויה הרגשית המשפחתית, ובפגיעה ביכולתן לעבד את האבל לאורך זמן.

ניתן לראות במידת הלימה עם הסביבה ציר נוסף של ממדי האבל המתמשך. ממצאינו עומדים בקנה אחד עם האמירה התאורטית של מוס ומוס (Moss & Moss, 1996) בנוגע ליכולתן של אלמנות לקיים בחייהן קשר משמעותי עם שתי דמויות ההתקשרות – הבעל החלל והבעל הנוכחי. יחד עם זאת, במחקר הנוכחי דיווחו מספר נשים על חוסר הלימה ביניהן לבין בעליהן בנוגע למוטיבציות לשמר את הקשר עם הבעל החלל. לדוגמה, מספר משתתפות במחקר ציינו כי בעליהן השניים יזמו או עודדו את הפסקת הקשר עם דמותו של בעלן הקודם. בשונה ממשפחות המקדמות גישה חיובית ובונה לפתרון קונפליקטים מסוג זה (Kissane et al., 2013), משתתפות אלה תיארו התמודדות לא מאוזנת עם ביטויי האבל המתמשכים בחייהן, כגון ניסיונות להדחקה פעילה, קיום טקסי זיכרון בסתר ועוד.

ייחודו של המחקר הנוכחי בכך שהוא אפשר לבדוק את השלכות השינויים החברתיים והפורמליים על תהליכי האבל והשיתוף של האלמנות, הן בקרב בני הזוג והן בקרב אחרים נוספים. בהתאם לכך, מספר משתתפות ציינו כי רק לאחר שקיבלו הכרה רשמית מחודשת באלמנותן, הן מצאו את עצמן פתוחות לאפשרות לחלוק את אבלן עם אנשים קרובים, כולל עם ילדיהן היתומים. נשים אלו תיארו כי ההכרה הרשמית סיפקה תוקף למצבן הרגשי וסייעה בפתרון קונפליקט זהות פנימי מתמשך, אשר לאורו הן חיו שנים ארוכות. עבור נשים אלה, קבלת זכויותיהן בחזרה שינתה את אופני האבל, בכך שהיא אישרה ותיקפה את זהותן הרב-ממדית כאלמנות וכנשים נשואות בו-זמנית (Shorer et al., 2021; Wehrman, 2019).

נוסף על כך, המשתתפות ציינו את חשיבות האפשרות להשתייך לקבוצת השוות שלהן לאחר החזרת זכויותיהן. מהלך זה אפשר להן לקיים את תהליכי האבל המתמשכים בסביבה מכירה ומוכרת, שממנה היה ביכולתן לראשונה לקבל תיקוף משמעותי ומלא לחוויית האלמנות שאותה הן חיו במשך שנים ארוכות תוך הדרה חברתית (Doka, 2002). מחקרים קודמים הראו כי תמיכה מצד בני קבוצת השווים הינה בעלת מרכיבים טיפוליים ייחודיים ורבים (לדוגמה: כץ ופרדס, 2012; סטולפר, 2015; Bartone et al., 2019). התמיכה של מי שמכיר את ההתמודדות עם אובדן דומה מפרה את הבדידות, מעודדת ומחזקת חוסן. נוסף על כך, נמצא כי השתתפות בקבוצת עמיתים מקדמת מהלכי התאוששות באמצעות היכרות עם מודלים מגוונים של התקדמות ותנועה בתהליך האבל. זאת ועוד, הקשרים עם אחרים המכירים את ההתמודדות עם השכול מקדמים צמיחה רגשית, אישית ובין-אישית, ולצד זאת מסייעים לשקף את הקשיים הנקרים בדרך ואת ההתגברות עליהם (דוויק וקסן, 2004).

כל אלה חסרו במשך שנים ארוכות לנשים השכולות אשר נישאו בשנית. לאור זאת ציינו משתתפות המחקר עד כמה הייתה משמעותית עבורן ההכרה הרשמית המחודשת במצבן, כתיקוף של חווייתן הרגשית הממושכת, וכאמצעי מסייע לקידום התמודדות מלאה ומיטיבה יותר עם אבלן בעזרת הקשר עם עמיתות למצב. בהקשר זה, ידוע כי תמיכה מצד קבוצת השווים מהווה מקור לחיזוק גם עבור מי שמספקים אותה, המפיקים מן התמיכה שהם נותנים תחושת קרבה ושייכות, סיפוק וערך עצמי, ומשמעות בהתמודדות עם האבל והאובדן האישי (Bartone et al., 2019). תהליכים מסוג זה התאפשרו לאלמנות הנשואות בשנית בעיקר לאחר החזרת ההכרה הרשמית במצבן.

מהליכים דומים ניכרים בקרב אלמנות צבא מודרות בארץ ובעולם (Shorer et al., 2021), כמו גם בקרב בני אוכלוסיות נוספות (Walter & McCoyd, 2015). ממצאי המחקר הנוכחי מבהירים כי באמצעות שימור הקשר עם עברן, גם בזמנים שבהם קשר זה היה נתון לביקורת מצד גורמים חיצוניים, האלמנות הנשואות עברו תהליכי עיצוב חוזרים ונשנים של זהותן האישית והציבורית. יחד עם זאת, באמצעות תהליכים אלה הן שימרו זהות מורכבת של עצמן, כאלמנות צה"ל וכנשים נשואות בו-זמנית. הבנת חוויית ההתמודדות המתמשכת שלהן עם השכול ועם המשך החיים מבהירה כי אין לקבוע עבור אלמנות צה"ל מה הן ומי הן, אלא להפך: יש לאפשר להן לעצב את זהותן המורכבת בתנאים תומכים, כדי לסייע בתהליך ההתאוששות והשיקום שלהן לאור הטראומה הקשה שעברו לאורך השנים.

בהקשר זה יש לציין כי החזרת הזכויות לא הביאה לתוצרים חיוביים בלבד: התרת האבל המודר הציבה בפני כמה מהאלמנות, אשר בחרו להצניע ולדחוק בצורה פעילה את האבל מחייהן, אתגר נוסף בתהליך האבל הממושך שאותו הן חיות. באופן בלתי נמנע, החזרה לקשר עם אנשי אגף משפחות הביאה נשים אלה לדון שוב בהחלטותיהן לאורך החיים, ובקשיים הכרוכים במצבן. בכך קיים הממסד התערבות נוספת בחייהן, אשר התקבלה ברגשות מעורבים. גישה כזו מאפיינת מערכות טיפול ממסדיות בתחום גם במדינות נוספות, אשר למרות כוונותיהן הטובות, יוצרות לעיתים חוויית פגיעה בקרב לקוחותיהן (Singer, 2022).

עם זאת, באופן כללי משתתפות המחקר תיארו בחיוב את המעבר מחיים של התמודדות עם "אבל מודר" (Doka, 2002) לקבלת הכרה ולגיטימציה לחוויית האבל שלהן מצד המערכת והחברה. ברמה המערכתית ניתן להתייחס לחוויה זו באופן דומה ליחס לקבלת השכול במשפחה: כאשר כלל השותפים במשפחה מכירים באובדן, במשמעותיותו ובהשפעותיו המתמשכות, מתחזק הקשר בין האלמנה הנשואה לבני משפחתה בהווה. כך תואר גם במחקר הנוכחי, כי המעבר מתקופת האבל המודר – שבו צורכי האלמנות וצורכי החברה לא היו מסונכרנים, לפרק הנוכחי – שבו הן מקבלות מענה ממסדי מותאם יותר לצורכיהן, יצר ברבים מן המקרים חוויה חיובית ומתקנת. בהתאם לראייה זאת, אין לראות באבלן המתמשך של הנשים השכולות הנשואות ביטוי שלילי של "אבל כרוני", אלא מאפיין לגיטימי של תהליך האבל, המקדם הסתגלות אישית, משפחתית וחברתית לחיים שלאחר האובדן. ראיית התופעה מנקודת מבט זו מכירה בכך שהאבל המתמשך משקף את המאמצים הבריאים של האלמנות לשמור על היחסים הרגשיים הקודמים שלהן, לצד קיומם של יחסים חדשים.

מגבלות המחקר והמלצות למחקר עתידי

איסוף המידע במחקר הנוכחי נעשה באמצעות ראיונות עומק, שנערכו מנקודת מבט רטרוספקטיבית. גישה זו אפשרה ללמוד את הנושא מתוך חווייתיהן של נשים הבקייאות בו מתוקף ניסיון, אולם היא יכולה להוות גם חיסרון, מאחר שבמבט לאחור ייתכן שהאירועים נזכרים באופן שונה ומשמעותם משתנה לאור השנים. נוסף על כך, במחקר הנוכחי השתתפו אלמנות אשר נישאו בשנית, וסביר להניח כי חווייתיהן ייחודיות למצב זה. מומלץ להרחיב את המחקר וללמוד בעתיד את חוויית החיים של נשים שכולות אשר בחרו שלא להינשא בשנית כדי לא לאבד את זכויותיהן והכרתן הממסדית – חלקן חיות בזוגיות שאינה ממוסדת, וחלקן לא חיות בזוגיות ממושכת מאז האובדן שחוו.

כמו כן, רוב המשתתפות במחקרנו היו בנות מעמד הביניים, חילוניות, ורבות מהן באו מיישובים קטנים וחקלאיים (קיבוצים, מושבים) והשתייכו לרקע תרבותי דומה יחסית. היעדר הגיוון במדגם מדגיש את ייחודיות החוויה המתוארת, אך מגביל גם הוא את יכולת ההכללה של ממצאינו. לפיכך, יש צורך בהמשך מחקר שבו ישתתפו בנות אוכלוסיות נוספות המתמודדות עם תופעה דומה.

השלכות יישומיות וקליניות: המחקר הנוכחי מבהיר כי אבל הינו תהליך מתמשך ומתפתח, המתקיים במרחב האישי והבין-אישי. על כן יש להתאים התערבויות טיפוליות הקשורות אליו לכלל מי שמושפעים ממנו ביחידה המשפחתית. במציאות הישראלית התקיימה לאורך שנים ארוכות אי-הלימה בין צעדי המערכת וצורכי הממסד, לבין צורכי האלמנות אשר נישאו מחדש. הכרה בכך מחדדת

את הצורך בקיום הערכה רב-ממדית של תהליכי האבל, אשר תכלול התייחסות לצורכי האלמנה, משפחתה וילדיה, כמו גם את בן הזוג החדש, ותאמץ פרדיגמה משפחתית המכירה בהיותו של האובדן סיפור משפחתי, ולא סיפור אישי בלבד. גישה זו תואמת לגישות עדכניות של טיפול בהשלכות החשיפה לאירועים טראומטיים על בני זוג ומשפחה (Nelson-Goff et al., 2020).

ממצאי המחקר מציעים מבט עומק מנקודת מבטן של מי שחיות את האבל הזוגי, אשר יכולה להבהיר את המצב עבור אנשי מקצוע העובדים עם אלמנים ואלמנות, ועם בני משפחה של חללים. מומלץ להשתמש במטריצה המוצעת במחקר הנוכחי ככלי הערכה ואבחון שיסייע בהארת ההקשר הסביבתי של יישום דרכי התמודדות שונות, ישירות ועקיפות, עם האבל שאליו נחשפו בני המשפחה.

נקודות מפתח

- אלמנות אשר בחרו להינשא בשנית מקיימות קשרים מתמשכים עם דמותו של הבעל-החלל במגוון אופנים, המשפיעים ומושפעים בו-זמנית מהקשרים עם בני המשפחה החדשה, ובמיוחד עם בן הזוג החדש.
- לקשר עם בן הזוג החדש יכולה להיות השפעה מכרעת על דפוסי האבל של האלמנה-הנשואה בשנית.
- המדיניות הממסדית-חברתית משפיעה הן על דפוסי האבל המתמשכים של אלמנות אשר בחרו להינשא בשנית, והן על חייהם של בני משפחותיהן, השותפים בתהליכי האבל במגוון דרכים ישירות ועקיפות.
- יש להכיר בשונות המתקיימת בקרב אלמנות נשואות, ולהתאים את מדיניות הסיוע הממסדי לצורכיהן המגוונים ולצורכי בני משפחותיהן.

מקורות

דוויק, צ. וקסן, ל. (2004). "שומר אחי אנוכי": קבוצת אחאים שכולים בוגרים. מקבץ: כתב העת הישראלי להנחיה ולטיפול קבוצתי, 9(2), 76-96.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2014). נתונים על מספר הזכאים לסיוע מהאגף לשיקום נכים ומאגף משפחות והנצחה במשרד הביטחון. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/c74c6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_c74c6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_9527.pdf

וולף, א. (2001). חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (0102). חקיקה ופסיקה סוציאלית. ביטחון סוציאלי, 16, 212-207.

כץ, א. ופרדס, א. (2012). לרתום את הווירטואלי לממשי: העצמה הדדית בקבוצת תמיכה מקוונת של אלמנות. פסיכו-אקטואליה (אפריל), 10-15.

מרנדה, א. (23.11.2009). אושר: אלמנות צה"ל שנישאו יוסיפו לקבל גמלה. *ynet*, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3809608,00.html>

סטולפר, א. (2015). קבוצה עם חלל נוכחותו של הנערד בתפיסת השלם בקבוצת אחאים שכולים. מקבץ: כתב העת הישראלי להנחיה ולטיפול קבוצתי, 19(2), 14-25.

- עופר, י. (28.4.2017). יום הזיכרון תשע"ז: 60 חללים נוספו למניין הנופלים. *NRG*, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/875/801.html>
- קובוביץ, י. (29.4.2022). 56 חללים נוספו השנה למספר הנופלים בישראל, העומד על 24,068 משנת 1860. הארץ <https://www.haaretz.co.il/news/politics/2022-04-29/ty-article/premium/00000180-89f2-d977-a787-fff29bcb0000>
- רובין, ש., מלקינסון, ר. וויצטום, א. (2016). הפנים הרבות של האובדן והשכול: תיאוריה וטיפול. פרדס.
- Bartone, P. T., Bartone, J. V., Violanti, J. M., & Gileno, Z. M. (2019). Peer support services for bereaved survivors: A systematic review. *Omega – Journal of Death and Dying*, 80(1), 137-166. <https://doi.org/10.1177/0030222817728204>
- Ben-Asher, S., & Lebel, U. (2010). Social structure vs. self-rehabilitation: IDF widows forming an intimate relationship in the sociopolitical discourse. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 1(2), 39-60. <https://www.proquest.com/openview/465fd93df510169698827198af0a4194/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1396369>
- Boelen, P. A., Stroebe, M. S., Schut, H. A., & Zijerveld, A. M. (2006). Continuing bonds and grief: A prospective analysis. *Death Studies*, 30(8), 767-776. <https://doi.org/10.1080/07481180600852936>
- Brimhall, A. S., & Engblom-Deglmann, M. L. (2011). Starting over: A tentative theory exploring the effects of past relationships on post-bereavement remarried couples. *Family Process*, 50(1), 47-62. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2010.01345.x>
- Bui, E. (2018). Grief: From normal to pathological reactions. In E. Bui (Ed.), *Clinical handbook of bereavement and grief reactions* (pp. 85-101). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65241-2_5
- Chachar, A. S., Younus, S., & Ali, W. (2021). Developmental understanding of death and grief among children during COVID-19 pandemic: Application of Bronfenbrenner's bioecological model. *Frontiers in Psychiatry*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.654584>
- Clarke, V., Braun, V., & Hayfield, N. (2015). Thematic analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (3rd ed., pp. 222-248). Sage.
- Currier, J. M., Irish, J. E., Neimeyer, R. A., & Foster, J. D. (2015). Attachment, continuing bonds, and complicated grief following violent loss: Testing a moderated model. *Death Studies*, 39(4), 201-210. <https://doi.org/10.1080/07481187.2014.975869>
- Doka, K. J. (2002). Disenfranchised grief. In K. J. Doka (Ed.), *Living with grief: Loss in later life* (pp. 159-168). The Hospice Foundation of America.
- Eriksson, M., Ghazinour, M., & Hammarström, A. (2018). Different uses of Bronfenbrenner's ecological theory in public mental health research: What is their value for guiding public mental health policy and practice? *Social Theory and Health*, 16(4), 414-433. <https://doi.org/10.1057/s41285-018-0065-6>
- Hasse, T. J. (2008). *Young widowhood: Reconstructing identity* [Doctoral dissertation, George Washington University]. George Washington University ProQuest Dissertations Publishing. <https://search.proquest.com/openview/9effc88438732a24a3ac1a75e901237c/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Hayslip, B., & Page, K. S. (2013). Family characteristics and dynamics: A systems approach to grief. *Family Science*, 4(1), 50-58. <https://doi.org/10.1080/19424620.2013.819679>
- Hennink, M. M., Kaiser, B. N., & Marconi, V. C. (2017). Code saturation versus meaning saturation: How many interviews are enough? *Qualitative Health Research*, 27(4), 591-608. <https://doi.org/10.1177/1049732316665344>
- Ho, S. M., Chan, I. S. F., Ma, E. P. W., & Field, N. P. (2013). Continuing bonds, attachment style, and adjustment in the conjugal bereavement among Hong Kong Chinese. *Death Studies*, 37(3), 248-268. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.634086>

- Kissane, D. W., Zaider, T. I., Li, Y., & Del Gaudio, F. (2013). Family therapy for complicated grief. In M. Stroebe, H. Schut, & J. V. D. Bout (Eds.), *Complicated grief: Scientific foundations for health care professionals* (pp. 248-262). Routledge.
- Kristensen, P., Weisaeth, L., & Heir, T. (2012). Bereavement and mental health after sudden and violent losses: A review. *Psychiatry*, 75(1), 76-97. <https://doi.org/10.1521/psyc.2012.75.1.76>
- Lebel, U., Luwisch-Omer, S., & Possick, C. (2018). "Backstage autonomy": Religious-Zionist state widows in second marriages manage competing expectations. *Journal of Women, Politics & Policy*, 39(3), 336-358. <https://doi.org/10.1080/1554477x.2018.1475785>
- Livingston, G. (2014). *Four-in-ten couples are saying "I do," again*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/social-trends/2014/11/14/four-in-ten-couples-are-saying-i-do-again/>
- Maccallum, F., Malgaroli, M., & Bonanno, G. A. (2017). Networks of loss: Relationships among symptoms of prolonged grief following spousal and parental loss. *Journal of Abnormal Psychology*, 126(5), 652-662. <https://doi.org/10.1037/abn0000287>
- Maercker, A., & Horn, A. B. (2013). A socio-interpersonal perspective on PTSD: The case for environments and interpersonal processes. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 20(6), 465-481. <https://doi.org/10.1002/cpp.1805>
- Moss, M. S., & Moss, S. Z. (1996). Remarriage of widowed persons: A triadic relationship. In D. Klass, P. R. Silverman, & S. L. Nickman (Eds.), *Continuing Bonds: New Understandings of Grief* (pp. 163-178). Taylor & Francis.
- Moustakas, C. E. (1994). *Phenomenological research methods*. Sage.
- Nelson-Goff, B. S. N., Ruhlmann, L. M., Dekel, R., & Huxman, S. A. J. (2020). Trauma, posttraumatic stress, and family systems. In K. S. Wampler, M. Rastogi, & R. Singh (Eds.), *The handbook of systemic family therapy* (pp. 267-296). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119788409.ch11>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). Sage.
- Rodgers, R. F. & DuBois, R. H. (2018). Grief reactions: A sociocultural approach. In E. Bui (Ed.), *Clinical handbook of bereavement and grief reactions* (pp. 1-18). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65241-2_1
- Rubin, S. S., Witztum, E., & Malkinson, R. (2016). Bereavement and traumatic bereavement: Working with the two-track model of bereavement. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 35(1), 78-87. <https://doi.org/10.1007/s10942-016-0259-6>
- Shinebourne, P. (2011). The theoretical underpinnings of interpretative phenomenological analysis (IPA). *Journal of the Society for Existential Analysis*, 22(1), 16-32. <https://psycnet.apa.org/record/2011-05339-003>
- Shorer, S., Dekel, R., & Nuttman-Shwartz, O. (2021). Remarried military widows' grief in light of social policy upheavals. *Death Studies*, 46(6), 1381-1389. <https://doi.org/10.1080/07481187.2021.1975174>
- Silverman, G. S., Baroiller, A., & Hemer, S. R. (2020). Culture and grief: Ethnographic perspectives on ritual, relationships and remembering. *Death Studies*, 45(1), 1-8. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1851885>
- Silverman, P. R. (2013). Lessons I have learned. *The British Journal of Social Work*, 43(2), 216-232. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bct028>
- Silverman, P. R., & Klass, D. (1996). Introduction: What's the problem? In D. Klass, P. R. Silverman, & S. L. Nickman (Eds.), *Continuing Bonds: New understanding of grief* (pp. 3-29). Routledge.
- Singer, L. (2022). *From soldier's wife to widow: Exploring the lived experience of the military widow and the impact of social support networks* [EdD dissertation Creighton University]. Creighton Theses and Dissertations. <https://cdr.creighton.edu/items/da1a6977-fc99-48a1-a07f-f6fbec997ef4/full>

- Sliwak, R. M., Lee, M. & Collins, M. H. (2022). Where are they now: The narratives of children who lost a parent on 9/11. *Omega – Journal of Death and Dying*. <https://doi.org/10.1177/00302228221127824>
- Smith, J. A., & Osborn, M. (2015). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (3rd ed., pp. 25–52). Sage.
- Stroebe, M., & Schut, H. (2015). Family matters in bereavement: Toward an integrative intra-interpersonal coping model. *Perspectives in Psychological Science*, 10(6), 873-879. <https://doi.org/10.1177/1745691615598517>
- Thompson, N., Allan, J., Carverhill, P. A., Cox, G. R., Davies, B., Doka, K., Granek, L., Harris, D., Ho, A., Klass, D., Small, N., & Wittkowski, J. (2016). The case for a sociology of dying, death, and bereavement. *Death Studies*, 40(3), 172-181. <https://doi.org/10.1080/07481187.2015.1109377>
- Walsh, F., & McGoldrick, M. (2013). Bereavement: A family life cycle perspective. *Family Science*, 4(1), 20-27. <https://doi.org/10.1080/19424620.2013.819228>
- Walter, C. A., & McCoyd, J. L. M. (2015). *Grief and loss across the lifespan: A biopsychosocial perspective*. Springer.
- Wehrman, E. C. (2019). "I was their worst nightmare": The identity challenges of military widows. *Death Studies*, 45(8), 583-593. <https://doi.org/10.1080/07481187.2019.1671540>
- Worden, J. W. (2009). *Grief counseling and grief therapy* (4th ed.). Springer.

מאמר סקירה חברה במשבר, אקלים במשבר: כיצד שדה העבודה הסוציאלית יכול להוביל את ההיערכות למשבר הבא?

קרני קריגל^{1,2}*

¹ המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, אוניברסיטת בר-אילן

² בית הספר המרכזי להכשרות עובדי רווחה

תקציר

רקע: מחקרים מתעדים את ההשלכות החברתיות של משבר האקלים, בין השאר על רווחה נפשית וחוסן קהילתי, בעיקר בקרב אוכלוסיות פגיעות. שדה העבודה הסוציאלית, על זרמיו המובחנים, החל בצעדים הראשונים לפיתוח אסטרטגיות ופרקטיקות פעולה להתמודדות עם השלכות משבר האקלים

מטרות: סקירת ספרות מחקרית עדכנית, הקושרת בין שדה העבודה הסוציאלית לידע על משבר האקלים, ומציגה נקודות מבט של זרמים מרכזיים בשדה העבודה הסוציאלית ליישום עקרונות פעולה במרחבי ההתמחות של עובדים סוציאליים סביב משבר האקלים.

שיטה: מיפוי שדות ידע מצטלבים של שדה העבודה הסוציאלית ומשבר האקלים, והצגת אופני ההתמודדות עם היערכות למשבר האקלים, בהתאם לזרמים המובילים בשדה העבודה הסוציאלית.

ממצאים: הוצגו נקודות המבט של זרמים מרכזיים בשדה העבודה הסוציאלית ליישום עקרונות פעולה בתחום משבר האקלים במרחבי ההתמחות של עובדים סוציאליים.

מסקנות: לתחום העבודה הסוציאלית תפקיד משמעותי בהיערכות החברתית למשבר האקלים. משבר האקלים לא רק מציב איום, אלא גם מספק הזדמנות לשדה העבודה הסוציאלית על זרמיו השונים לקידום צדק אקלימי, שוויון ורווחה אנושית.

השלכות לפרקטיקה ולמדיניות: פיתוח מודעות והכרה בהקשר החברתי והרווחתי של משבר האקלים, והנכחת הידע המקומי שהצטבר על אוכלוסיות רווחה בשגרת אקלים משתנה כהיערכות לאירועי חירום אקלימי; פיתוח דיאלוג עם שחקנים שותפים בזירה המקומית מהמגזר הציבורי, העסקי

* ברצוני להביע את תודתי העמוקה לפרופ' אורלי בנימין על הערותיה המועילות במהלך הכתיבה, שתרמו לגיבוש הנוסח הסופי של מאמר זה.

השלישי; חתירה לאיגום משאבים ולתקצוב מענים לצרכים האנושיים-רווחתיים שיתעצמו עם שינויי האקלים.

מילות מפתח: אירועי חירום אקלימי, פגיעות חברתית, (אי) צדק אקלימי, חוסן קהילתי

מבוא

דוח הפאנל הבין-לאומי לשינוי אקלים (IPCC) מציג נתונים מדעיים שעל פיהם כל אחד משלושת העשורים האחרונים על פני כדור הארץ היה חם יותר מאשר העשורים שקדמו לו מאז החלו המדידות, וכי ההתחממות הגלובלית היא עובדה שרירה וקיימת (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023). משבר האקלים אף הוכר על ידי ארגון הבריאות העולמי כגורם סיכון מרכזי לבריאות הציבור במאה העשרים ואחת. אזור אגן הים התיכון מוגדר כאזור רגיש במיוחד (hot-spot) לסכנות האקלימיות, בשל המגמות המתמשכות של שינויי אקלים בו (Drori et al., 2021), וכיוון שקצב השינוי ועוצמתו באזור זה גבוהים יותר מאשר במרבית האזורים הגאוגרפיים האחרים על פני כדור הארץ (אלפרט ואחרים, 2019). תרחישי הייחוס לאזור זה, ובכללם עבור ישראל, מצביעים על מגמה של המשך עלייה בתדירות גלי החום ובחומרתם, לצד שינויים בדפוסי המשקעים – בהם הפחתה בכמויות הגשמים, ועלייה בשכיחות ובעוצמה של אירועי קיצון אקלימיים, כגון גלי חום וקור ואירועי שיא של משקעים (Drori et al., 2021). לאלה מתווספות סכנות גאו-פוליטיות עקב המחסור הצפוי במים ובביטחון תזונתי, לצד התרבות גלי ההגירה במרחב הגאוגרפי האזורי שבו שוכנת ישראל (טרואן, 2021).

כחלק מהסכמים בינלאומיים שאליהם הצטרפה ישראל במאמץ להפחית פליטות גזי חממה, החלו פעולות מדיניות להתמודדות עם סכנות אלה (טרואן, 2020, 2023). אך אף שהשפעה של ישראל על פליטת גזי החממה ברמה העולמית היא מעטה בשל גודלה היחסי, עיקר השיח המדיני מתמקד בקידום אנרגיות מתחדשות ככלי מרכזי להיערכות לשינוי אקלים ולהפחתת גזי החממה (Eitan, 2021). יחד עם זאת, בשנת 2018 התקבלה החלטת ממשלה מספר 4079 המביעה מחויבות "לערוך ולתאם מחקרים על השפעות שינויי האקלים על מגזרים שונים ואוכלוסיות שונות", ובעקבותיה קמה מנהלת היערכות לשינוי אקלים בהובלת המשרד להגנת הסביבה (זס"ק ורהב, 2021). בעבודת מנהלת היערכות צוינה ההכרה בדבר חשיבות ההסתגלות מנקודת המבט החברתית, ובשנת 2020 אף צורפה נציגות מטעם משרד הרווחה לדיונים. במשרד הרווחה החלו בצעדים ראשוניים לגיבוש קווים מנחים להיערכות חברתית, וכיום שוקדים על כתיבת תוכנית בנושא.

הצטרפותו של משרד הרווחה למהלך משקפת תהליכים שכבר החלו בשדה העבודה הסוציאלית, על זרמיו השונים, להבנת הנושא ולפיתוח התערבויות בתוך כל אחד מהזרמים התאורטיים והמחקריים, תוך תרגומם לפרקטיקות פעולה בשטח. בתוך כך מתגבשת קריאה הולכת וגוברת של חוקרי העבודה הסוציאלית לפעולה בשטח ולהובלת יוזמות מדיניות בתחום, גם אם מודלים מפורטים לפרקטיקות ההתערבות נמצאים עדיין בשלבי התהוות ראשוניים (Mason et al., 2022). מטרתו של מאמר סקירה

זה היא למפות את הספרות המחקרית המתפתחת הקושרת בין שדה העבודה הסוציאלית למשבר האקלים, ולהציג את נקודות המבט של זרמים מרכזיים בשדה העבודה הסוציאלית על יישום עקרונות פעולה להתמודדות עם השלכות משבר האקלים במרחבי ההתמחות של עובדים סוציאליים (עו"סים).

שדות ידע מצטלבים: עבודה סוציאלית ומשבר האקלים

ההכרה הגוברת בחומרת המגמות האקלימיות ובסכנות הצפויות של משבר האקלים (Goss et al., 2020; Steg, 2018) מחזקת את העניין בחוסן של קהילות מקומיות ובעמידותן, אל מול דרכי הפעולה של שחקנים מגוונים נוכח זעזועים וגורמי לחץ הקשורים לאקלים (Elmqvist et al., 2019). שמירה על החוסן הקהילתי מפני זעזועים הנובעים מאירועי אקלים קיצוניים דורשת הרבה יותר מהתערבויות טכניות או תשתיות בלבד, ומחייבת גם התחשבות בגורמים חברתיים, תרבותיים ופסיכולוגיים (Carmen et al., 2022; Drolet et al., 2018). בין היתר, מחקרים מלמדים על הצורך בשיתוף בידע מקומי, בתקשורת ברורה, בלמידה חברתית ובהעמקת הקשר בין האנשים למקום (Maclean et al., 2014; Wilson et al., 2020). מקורות התמיכה הפורמליים והבלתי פורמליים הוצגו כסוגיה מרכזית במיוחד בדיון על הצורך לפתח רשתות ביטחון חברתי להתגברות על איומים שונים, כמו היעדר ביטחון תזונתי וקשיי ניעות במרחב (Jabareen, 2020; Smith & Frankenberger, 2018). קווי הדמיון בין משבר הקורונה ואסונות אקלים הדגימו את חשיבותה של קשת צורות התמיכה, בייחוד מבחינת השפעתה על קהילות פגיעות ומודרות, על הרחבת אי-השוויון החברתי ועל הצורך הגובר במתן מענים לאלו שנשארו מאחור, במהלך המשבר ואחריו (Botzen et al., 2021; Klenert et al., 2020).

בעבר כבר נחשף התפקיד המשמעותי שממלאים עו"סים בתהליכי שיקום הומניטריים לאחר אסונות אקלימיים ברחבי העולם (Drolet et al., 2018). ואכן, המחקר מכיר בכך שעו"סים, המופקדים על שיפור רווחת האדם מתוך מסגרת של זכויות אדם וצדק חברתי (Dominelli, 2012; Erickson, 2018; Gray et al., 2012), ממוקמים במרחב מקצועי שעשוי לתרום לדיונים ולפיתוח התערבויות במדיניות של משבר האקלים. כחלק מתפיסה זו יצאה אף קריאה לאו"ם לשלב עו"סים בדרכים מהותיות יותר בפעולותיו ההומניטריות, בשל אחריותם המקצועית לשיפור הרווחה האנושית באופן הוליסטי, והאוריינטציה שלהם לעבודה עם "האדם בסביבה" מנקודת מבט של זכויות אדם וצדק חברתי (Dominelli, 2015).

לפי דומינלי (Dominelli, 2011), מקצוע העבודה הסוציאלית עשוי למלא תפקיד חשוב בהיערכות האנושית למשבר האקלים. מחקרה מדגים כיצד עו"סים יכולים לטפח מאמצים ופתרונות שוויוניים לכולם, בין השאר בשל יכולתם לסייע ולתווך לקהילות את הנושא; לקדם ייצור וצריכה של אנרגיה בת-קיימא; לגייס אנשים להגנה על עתידים באמצעות עבודה סוציאלית קהילתית; ולהציע תוכניות להפחתת פליטות גזי חממה ולשיתוף הפחמן השוויוני. כמו כן, תפקידם חשוב גם בפיתוח מנגוני הגנה על אוכלוסיות פגיעות מההשלכות הרחבות של משבר האקלים, בשיפור החוסן האישי והקהילתי ובסיוע לתושבים לגשת לטכנולוגיות ירוקות (ראו גם Drolet et al., 2018).

מחקרים אלו מדגישים שעו"סים יכולים לעמוד בחזית היוזמות המדיניות והעשייה בדרך כפולה: הן לקדם עזרה עצמית בתוך הקהילה, והן לפתח הכרה בקרב קובעי מדיניות לגבי הצורך במשאבים נוספים לתמיכה בהיערכות לקראת אסונות, כולל בשלבי התגובה, ההתאוששות הראשונית וההתאוששות לטווח ארוך (שם, 2018). למסר זה מצטרפים חוקרים נוספים (למשל, Komalsingh et al., 2019), המדגישים כי עבודה סוציאלית אינה תחומה ל"ניהול" תוכניות חברתיות בלבד, אלא שבמהותה הרחבה היא פועלת לקידום עשייה חברתית ולהובלת שינוי חברתי – במטרה לשפר את רוחת כלל החברה, תוך חיבור לתנאים הסביבתיים שבהם היא מתנהלת, ובדגש על הושטת יד מכוונת וסיוע לאנשים הפגיעים ביותר.

לאור ספרות מחקרית מתפתחת זו, המצליבה בין שדה הידע של העבודה הסוציאלית למשבר האקלים, מאמר הסקירה שלהלן עורך מיפוי ומציג דיון במשמעויות של משבר האקלים מנקודת מבט של מספר זרמים מרכזיים בדיסציפלינה של העבודה הסוציאלית – זאת במטרה להעמיק את ההבנה בתחום משבר האקלים במרחבי ההתמחות של עו"סים בישראל, ולפתח עקרונות פעולה לגבי ההתמודדות עימו.

המודל האקולוגי לעבודה סוציאלית ומשבר האקלים

המודל האקולוגי בוחן את ההתפתחות האנושית של הפרט מתוך יחסי הגומלין שלו עם המעגלים הסביבתיים שאליהם הוא משתייך ובתוכם הוא פועל (Ungar, 2002). מעגלים אלו מתחילים מרמת המיקרו של המשפחה הגרעינית, והולכים ומתרחבים לרמות מקיפות יותר שבתוכן הפרט מתפתח ומתנהל. בין היתר מדובר על מערכות חינוך ומערכות מוסדיות נוספות, הקהילה החברתית והתרבותית, הלאום ועוד (ראו גם: Heise, 1998). התבוננות על משבר האקלים דרך משקפי המודל האקולוגי מבקשת להכיר בכך כי החוויה האנושית עם משבר האקלים שונה בין פרטים בהתאם למעגלי השייכות הסביבתיים-אקולוגיים שבתוכם הם פועלים. פרספקטיבה זו גם תציע ביקורת על ההסדר המודרני הנוכחי, המתבסס על התפתחות תעשייתית, קפיטליזם וגלובליזציה בהקשר למשבר האקלים, בשל השלכותיו החברתיות (Latour, 2017). ניתוח ההקשר הפוליטי-כלכלי הגלובלי גם חושף חסמים לאימוץ מדיניות ששמה בראש סדר העדיפויות היערכות חברתית-כלכלית למשבר האקלים (למשל, קפלן, 2021; Gurney et al., 2021).

הדיון בקשר בין המודל האקולוגי של עבודה סוציאלית לבין משבר האקלים מתפרס לרוב סביב שני כיוונים עיקריים. הכיוון האחד מתמקד במאמץ להפחית פליטות גזי החממה (מכונה מסלול מיטגציה, או איפחות), כדי למתן את קצב ההתחממות הגלובלית בכל אחד מהמעגלים המערכתיים – למשל הפחתת שרפת דלקים פוסיליים, מעבר לאנרגיות מתחדשות וייעול אנרגטי, ספיחת גזי חממה מהאטמוספירה באמצעים טכנולוגיים ובאמצעות נטיעת עצים מרובה, ועוד. הכיוון השני מבקש להזהיר מפני תהליך מתמשך של התחממות גלובלית, ולנקוט אמצעים להפחתת הסיכונים המערכתיים הנגרמים ממנו (מכונה מסלול אדפטציה, או הסתגלות). ציר זה יכול לרוב פעולות במעגלים

המערכתיים השונים, כגון ייעול השימוש במשאבים טבעיים (מים, אנרגיה, ועוד), התאמת תקני הבנייה לאירועי מזג אוויר קיצוניים ולאקלים הצפוי בעתיד, פיתוח תשתיות להגנה מפני שטפונות, פיתוח זנים חקלאיים העמידים בפני פגעי מזג אוויר כגון בצורת, ועוד (טרואן, 2020).

מאסון ושותפיה (Mason et al., 2022) מציינים כי מרבית המחקר בתחום העבודה האקו-סוציאלית עוסק בכיוון הראשון, המאמץ לאיפחוח. לפי גישה זו, על העבודה הסוציאלית לאמץ מסגרת הוליסטית למעורבות לא רק במערכות חברתיות, אלא גם במערכות האקולוגיות שבתוכן מתפקדים כלל בני האדם, מתוך מודעות לצרכים המחוברים בין העולם האנושי והאקולוגי. אולם גישה זו מסמנת את המין האנושי כולו כאחראי למשבר האקלים, תוך התעלמות מהפערים החברתיים ומניתוח הפוליטיקה הנוכחית של התנהלותו (וישניצר וברק, 2022). נבליט כי מנקודת המבט של הסקירה הנוכחית, גישה כוללנית כזו רואה בכלל בני האדם אחראים במידה שווה לצמצום נזקי הפליטות, ובכך חסרה בה ההכרה כי לא כל האנשים שחשופים למצבי אקלים קיצוני ייפגעו ממנו באותה מידה. מתוך הכרה זו, המתחזקת כיום בספרות (Krigel et al., 2023), על עו"סים לפתח התייחסות גם להשלכותיו הספציפיות של משבר האקלים עבור אוכלוסיות שפגיעותן מעסיקה אותם בימי שגרה.

עו"סים המועסקים ברשויות המקומיות מחזיקים בתפקיד ייחודי בהיערכות למשבר האקלים, בשל עמידתן של הערים בחזית ההתמודדות עם הפגיעות הצפויה. מהפרספקטיבה של המודל האקולוגי, עו"סים נתפסים כבעלי יכולת לערוך מיפוי של האוכלוסיות הנתמכות בשירותים החברתיים, ולפיכך יש באפשרותם לסמן את צורכי החירום הצפויים לאוכלוסיות שונות במצבי אקלים קיצוני. באמצעות מיפוי זה, עו"סים יכולים לחזק את המחויבות של הרשות המקומית לפיתוח תוכניות היערכות אשר ממוקדות בחוסן החברתי ובצרכים האנושיים, ומשקיעות משאבים בצורכי החירום הצפויים של אוכלוסיות פגיעות. הדבר חשוב במיוחד משום שערים רבות במדינות המערב כיום כבר החלו בפיתוח תוכניות היערכות למשבר האקלים (Hughes, 2020), אך לרוב תוכניות אלה ממוקדות בעיקר בחיפוש פתרונות הנדסיים לשמירה על חוסן עירוני תשתיתי ועל יציבות התשתיות בעיר (Aguiar et al., 2018; Grafakos et al., 2020), ומזניחות את הצרכים של אוכלוסיות מוחלשות ואת אתגרי הפגיעות החברתית (Jabareen, 2020; Mikulewicz, 2018). לדוגמה, מטה-אנליזה של 54 תוכניות היערכות עירוניות בארה"ב חשפה שתכנון ההסתגלות העירונית מונע בעיקר מהשאיפה להגן על נכסים יקרי-ערך, ולצמצם את הסיכונים הפיזיים-סביבתיים הנשקפים לעיר (Hughes, 2015).

רשויות מקומיות בישראל החלו לקיים צעדים ראשונים לגיבוש ההיערכות להתמודדות עם שינויי האקלים (טרואן, 2023; רונן וקמחי, 2022), אולם עלתה גם ביקורת לגבי יישום המלצות המדריך לרשויות מקומיות מטעם מנהלת היערכות לשינוי אקלים - בין השאר על היעדר כלים פרקטיים ליישום המלצות, היעדר מקורות תקציביים להכנת תוכנית היערכות ולמימושה, ופער בין התאוריה והדרישות לבין המציאות בשטח. מחקר שבחן את צעדיהם של מקבלי החלטות בדרג בכיר ברשויות המקומיות בישראל בנוגע להיערכות העירונית למשבר האקלים, מצא כי חלק מהרשויות עוד רחוקות מהכרת הנושא, וגם אלו שהחלו בצעדים לכך - מסתמכות על היחידות הסביבתיות כגורם בלעדי שאמון על התוכנית. לרוב, הלשכות לשירותים חברתיים אינן חלק אינהרנטי מהצוות לפיתוח תוכנית

ובחשיבה המשותפת על ההסתגלות והשמירה על החוסן החברתי (Benjamin & Krigel, 2023). לפי המודל האקולוגי, הבנת הזירה המערכתית והפוליטית שבתוכה אנו פועלים כיום הינה הכרחית על מנת שהעו"סים יוכלו להתמקם בה ולפעול בתוכה, תוך שהם ממפים ומדגישים את הצרכים הגוברים של קבוצות האוכלוסייה הפגיעות שבטיפולם, במטרה לפתח עבורם מנגנוני הגנה מותאמים למצבי חירום אקלימיים (Dominelli, 2012; Wilson et al., 2020).

עבודה סוציאלית לשינוי חברתי ומשבר האקלים

הזרם האקטיביסטי לשינוי חברתי מבקש להכיר בהקשר החברתי הנוכחי של אי-שוויון מעמדי וחברתי הולך וגדל, ולצד זאת להכיר בהתמודדויות נוכח משבר האקלים המגביר את אי-הצדק האקלימי. הכרה זו תאפשר לפעול לקידום צדק חברתי, כחלק מהמחויבות האתית והערכית של מקצוע העבודה הסוציאלית (חובב ואחרים, 2012). מנקודת מבט זו, "על העבודה הסוציאלית להציב את עצמה 'בתוך ונגד המדינה', כלומר, על העו"סים לפעול בתוך מנגנוני המדינה, בייצור והנגשה של שירותי רווחה, תוך שמירה על עמדה רדיקלית וביקורתית ביחס למדיניותה ולמטרותיה" (Craig, 2002, p. 677). ברוח קריאה זו לפעולה מתוך עמדה ביקורתית של המדיניות הקיימת, החותרת לשינוי חברתי, מתהווה כיום ספרות המצביעה על חשיבות מעורבותם של עו"סים בתהליכים דיאלוגיים עם מובילי תוכניות היערכות למשבר האקלים. הדבר נעשה בין השאר באמצעות קידום המודעות לקבוצות החיות בשוליים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים, והצורך בפיתוח מענים ייחודיים לפגיעותם המועצמת באירועי חירום אקלימי (Krigel et al., 2023).

ההשלכות של משבר האקלים מייצרות פגיעות דיפרנציאלית המועצמת בקרב קבוצות מודרות מבחינה חברתית, כלכלית ופוליטית, מה שהופך את אי-הצדק האקלימי לסוגיה מרכזית בשדה העבודה הסוציאלית (Mason et al., 2022). ניתוח חברתי של משבר האקלים מעלה תהליך היסטורי של התפתחות אי-צדק אקלימי ברמה הגלובלית, המעמדית והמגדרית (קריגל, 2021; & Klinsky Mavrogianni, 2020). הפערים בין בעלי כוח לחסרי כוח מעצבים את המשבר: הצפון הגלובלי פלט ופולט הרבה יותר גזי חממה מן הדרום הגלובלי; תאגידים מזהמים לאין שיעור יותר מאנשים פרטיים; בעלי מעמד חברתי-כלכלי גבוה מזהמים הרבה יותר מהמעמדות הנמוכים; דפוסי הצריכה של גברים תורמים ליותר פליטות לעומת אלו של נשים (Griffin, 2017; Hickel, 2020; Kanyama et al., 2021). אך למרות נתונים אלו, עיקר השיח סביב האחריות למשבר האקלים מסמן את המין האנושי כולו כאחראי, ומתעלם מהפערים החברתיים ומהפגיעות הדיפרנציאלית בין קבוצות חברתיות שונות.

מנקודת המבט של עבודה סוציאלית לשינוי חברתי, על עו"סים לפעול לקידום צדק אקלימי. המחקר מראה כיצד קבוצות לחץ מקומיות לאקטיביזם סביבתי יכולות לשנות זירות של משילות, וכיצד שינויים שמתמסדים בזירות המשילות מובילים בתורם לשינויים באסטרטגיות הפעולה הלאומיות (לרון, 2023). אולם בהיעדר קבוצות לחץ משמעותיות בהקשר הסביבתי (פירסט, 2018), עד כה אסטרטגיית הפעולה המרכזית בישראל נותרה חלשה, והיא מתבססת על הציר הפוליטי-כלכלי הבינלאומי תוך

ניתוק מהמציאות הקהילתית הנחוות בשטח. בזירה זו לא נשמע עד כה קולם המשמעותי של עו"סים, הפועלים למען קבוצות אוכלוסייה מוחלשות ולאיוון צדק חברתי ואקלימי.

תפקידם של עו"סים הפועלים לשינוי חברתי בהקשרו של משבר האקלים הינו מהותי לקידום ההכרה של מעצבי מדיניות בפגיעויות רווחתיות. זאת במיוחד לאור התמונה המקומית המתבהרת ממחקר (Krigel et al., 2023) שנערך לאחרונה בקרב הדרג הניהולי הבכיר בערים בישראל בנוגע להיערכות למשבר האקלים. מתברר כי למרות ניצנים ראשוניים של מהלכי מדיניות, התפיסה הרווחת בשטח רחוקה עדיין מדחיפות העיסוק בסוגיה, ונקודת המבט של הפגיעות החברתית העתידה להתעצם במצבי חירום אקלים נותרת שולית. עוד עולה מהמחקר כי אחד החסמים לקידום היערכות חברתית הוא נתק תפיסתי בין יחידות ארגוניות ברשות מקומית – ובפרט בין היחידות הסביבתיות, שלרוב אמונות על פיתוח תוכנית היערכות למשבר האקלים, לבין הלשכות לשירותים חברתיים, האחראיות על רווחת התושבים ועל המענים לאוכלוסיות מוחלשות. היחידות הסביבתיות מתמקדות לרוב בפתרונות הנדסיים ותשתיתיים להיערכות עירונית, אך האחריות לתכנון מעני רווחה לאוכלוסיות פגיעות נותרת תחומה בידי הלשכות לשירותים חברתיים. עוד מתברר כי אין ליחידות הסביבתיות היכרות מספקת עם סוגיית משבר האקלים בהקשר לאוכלוסיות פגיעות ולצורך לספק מענה עבורן בתוכניות היערכות (Krigel et al., 2023). תמונה זו גם מדגישה את הצורך ביצירת תקן מתכלל ברשויות המקומיות להיערכות למשבר האקלים, אשר מדגיש את החיבור בין הקשרי בריאות, סביבה, מגדר, וחברה, ודואג לשמור על האינטרס של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות ומודרות מהשיח הרווח.

נקודת המבט האקטיביסטית לשינוי חברתי מאמצת גישה הוליסטית של עבודה אקו-סוציאלית (ecosocial work), הפועלת לקידום קהילות בנות-קיימא בעולם (Komalsingh et al., 2019). גישה זו כוללת התערבויות ליישום יעדי פיתוח בר-קיימא של האו"ם (SDGs), הגנה על אנשים ועל כדור הארץ והבטחת שגשוג לכולם, כולל הדורות הבאים (שם, 2019). העיקרון המארגן של אג'נדה 2030 של האו"ם בכל אחד מ-17 יעדיה (SDGs), שגם ישראל התחייבה אליהם, הוא להבטיח איכות חיים ורווחה אנושית, ו"לא להשאיר אף אחד מאחור" (ראו הדוח שהוגש לאו"ם בשנת 2019). שילוב בין ההתנהלות השגורה בפרקטיקות העבודה הסוציאלית האקטיביסטית לבין קידום יעדים אלו, ובמיוחד צמצום העוני (יעד 1), שוויון מגדרי (יעד 5) ומאבק במשבר האקלים (יעד 13), יסייע לקידום אוכלוסיות רווחה, ובפרט אלו הפגיעות ביותר למצבי אקלים קיצוני, כהיערכות לקראת המשבר הבא. עו"סים, המכירים מקרוב את צרכי הפונים וקהילותיהם, יכולים לסייע בתיווך הנושא, בהעלאת המודעות ובשימוש מושכל בידע המקומי המצטבר ללמידה חברתית כחלק מתהליך היערכות. האופי הגלובלי והאינטר-דיסציפלינרי של ה-SDGs יכול לספק לעו"סים שפה משותפת גלובלית לקידום סדר יום חדש (Mason et al., 2022).

עבודה סוציאלית ביקורתית ומשבר האקלים

עבודה סוציאלית ביקורתית רואה במבנים וביחסים החברתיים את מחוללי בעיותיהם של פרטים, משפחות וקהילות. מצבים כגון עוני ואבטלה, ניכור ובדידות, אלימות במשפחה ועבריינות מובנים כנובעים מתהליכים חברתיים ותרבותיים המייצרים עליונות ונחיתות כלכלית, חברתית, פוליטית ותרבותית (וייס-גל ואחרות, 2012). זרם מרכזי ומתפתח בעבודה הסוציאלית הביקורתית בעשור האחרון הוא עבודה סוציאלית מודעת-עוני, המתמקד בהערכה לא שיפוטית של העוני. בגישה זו העוני נתפס כהפרה של זכויות אדם, הכוללת מחסור חומרי, מחסור בהזדמנויות ובהון סמבולי. מכאן יש בקשה לביסוס ידע מתוך קרבה לפונים, תוך חיבור להקשר החברתי שבו הם מצויים וחתירה לפעולה למען שיפור מצבם (קרומר-נבו, 2015). נקודת המבט הביקורתית בעבודה הסוציאלית מכירה בפערים חברתיים ומתייבצת לצד נפגעי המבנה החברתי ההיררכי, תוך מכוונת להקצאת משאבים לקבוצות שוליים. בתוך כך היא גם בוחנת את משבר האקלים דרך התנסויותיהן של אוכלוסיות פגיעות. השריפות הגדולות באוסטרליה (Morley, 2020) וביוון (Papadopoulou & Teloni, 2023) האיצו את התפיסות הביקורתיות בעבודה הסוציאלית, הרואות את העבודה הרבה שעו"סים נרתמים לבצע בזמן חירום, ואת התנאים הקשים בביצוע עבודתם מול אוכלוסיות פגיעות, הנותרות עניות יותר ונזקקות יותר לאחר המשבר.

הגדרה אחת לאוכלוסיות פגיעות מתייחסת לאלו החיים בשוליים העירוניים: "בתחתית הסדר המרחבי של העיר המקוטבת" (Wacquant, 2008, p. 4). עד כה המחקר הביקורתי מיפה חמש קבוצות אוכלוסייה עיקריות שהינן פגיעות יותר מאחרות להשלכות משבר האקלים: (1) קשישים – בשל גילם ונוכח מחלות כרוניות שמתעצמות עם הגיל, וכן בשל הדרה חברתית, עוני ובדידות; (2) אנשים החיים בעוני – בעיקר בשל עוני אנרגטי, הבא לידי ביטוי במדינות הצפון הגלובלי בשילוב בין קושי של משק הבית לעמוד בתשלום חשבון החשמל (affordability) לבין תנאי דיור לא-נאותים (ראו שבלי ואח', 2022); (3) אנשים החיים עם מוגבלויות ומחלות כרוניות – בשל קושי בניידות בעת מצבי חירום אקלימי, חוסן פיזי נמוך בשל פגיעות בריאותית למצבי אקלים קיצוני (כגון טמפרטורות גבוהות וסופות חול), התעצמות מצוקות נפשיות שתועדו במצבי אקלים קיצוני (Fountoulakis et al., 2016), וסיכון יתר לסובלים ממחלות לב, כלי דם, ריאות וסוכרת (Watts et al., 2019); (4) נשים – בעיקר בשל הדרה חברתית-כלכלית ושיעורי עוני גבוהים, מחוסרות דיור (בהקשר של הימלטות מבני זוג ו/או בני משפחה אלימים), התדרדרות באיכות הדיור, וסיכון יתר לפגיעת אלימות מגדרית בעת מצבי חירום אקלימי ואחרים (Rao, 2020; Thurston et al., 2021). כמו כן, פגיעות נשים נקשרת למאפיינים פיזיולוגיים ובריאותיים בשל רגישות לחום קיצוני וסיכון גובר לרעלת היריון בעת גלי חום קיצוניים (Shashar et al., 2020); (5) פליטים ומהגרים – בשל מעמד חברתי ואזרחי מעורער, היעדר הון חברתי ותרבותי וקשיי הישרדות וקליטה במדינות היעד (טרואן, 2021). כל אחת מקבוצות אלו ניצבת בסיכון לפגיעות יתר בעת אירוע אקלים קיצוני, אך הצטלבות בין מיקומי שוליים חברתיים מעצימה את רמות הפגיעות ואת המצוקות הנלוות לה (להרחבה נוספת ראו: קריגל, 2020, 2021; Lotfata & Munenzon, 2022).

נקודת המבט הביקורתית, המתייצבת לצד קבוצות אוכלוסייה הפגיעות למשבר האקלים, מבקשת לאמץ מודל פעולה שכולל הכרה בפגיעות, דיאלוג בין שחקנים שונים במערכות המוסדיות ותקצוב לצורך מתן מענים ייעודיים להם. באופן ספציפי יותר, המודל מציע לשלב שלושה מסלולי פעולה: המסלול הראשון מתמקד בפיתוח הכרה ומודעות להשלכות חברתיות והמגדריות של משבר האקלים ולהתעצמות רמות הפגיעות; פיתוח ההכרה יבוא בין השאר באמצעות הרחבת ההכשרות בתחום המיועדות לעו"סים ואנשי מדיניות ברמה המקומית והארצית. המסלול השני קורא ליצירת דיאלוג משותף, למשל בין מחלקות שונות ברשויות המקומיות ללמידה הדדית וליצירת שיח סביבתי-חברתי כולל, לצורך בניית היערכות הוליסטית וחוסן אקלימי-חברתי. המסלול השלישי מדגיש את חשיבות התקצוב והקצאת המשאבים לצורך פיתוח מענים לצרכים החברתיים המוגברים בעת חירום אקלימי, בייחוד בקרב מי שהמחקר מכיר בהם כאוכלוסיות הפגיעות יותר (Benjamin & Krigel, 2023).

עבודה סוציאלית קהילתית ומשבר האקלים

תיעודים מחקרניים רבים מראים כיצד הצרכים הייחודיים של קבוצות שוליים חברתיות לרוב אינם נכללים בתוכניות ההיערכות למשבר האקלים (Breil et al., 2018), אשר מתמקדות בעיקר בהיבטים סביבתיים, הנדסיים ותשתיתיים (Mikulewicz, 2018; Vogel et al., 2020). עבודה סוציאלית קהילתית יכולה לגבש קבוצות פעילים אשר יגבירו את תשומת הלב הציבורית לפגיעויות חברתיות כמו עוני, אלימות מגדרית, אפליה על בסיס אתני/גזעי, זקנה, מחוסרות דיור והדרה חברתית כרונית (Rosenzweig et al., 2018), כך שסוגיות אלה לא ייוותרו מחוץ לדיונים העוסקים בהיערכות עירונית למשבר האקלים. הדגש הקהילתי מספק ארגז כלים מקצועי להבלטת חשיבותו של החוסן האנושי והקהילתי בשמירה על מרקם החיים הכולל בעיר ועל שבריריותו בעת אירועי חירום אקלימי ואחרים, כפי שניתן היה ללמוד ממשבר הקורונה (בהם-טביב ובהם, 2023; Krigel et al., 2023).

עבודה סוציאלית קהילתית (עס"ק) מבקשת להוביל לשיפור באיכות החיים המשותפים בקהילה, באמצעות פרקטיקה המאפשרת לאנשים בקהילה לזהות את צורכיהם, לקדם אינטרסים משותפים, לפתח אמון, להשיג את המשאבים הנחוצים להם ולפעול ביחד כדי לחולל שינוי בחייהם (וייס-דגן ואחרות, 2023). הנחת יסוד של עס"ק היא כי על ההתערבות לעסוק בחברה כולה. מאן שתפקיד העו"סים הקהילתיים הוא לעודד אנשים להשתמש בכוחותיהם הקהילתיים לשיפור החיים המשותפים בקהילה. העס"ק פועלת בין השאר לקידום חוסן קהילתי, המובן כמידת היעילות של היערכות הקהילה למצב משבר, התגובה לו וההחלמה ממנו (בהם-טביב ובהם, 2023). בכך ממלאת עס"ק תפקיד משמעותי בהתמודדות עם סביבות המאופיינות בשינויים מהירים וקיצוניים ואירועי חירום, בהם משבר האקלים על כל הנלווה לו.

אחת הדוגמאות ליישום כזה ניתן לראות ביוזמה מקומית להקמת פאנלים סולאריים בטירת הכרמל בשנת 2009. יוזמה זו, שכללה שיתוף פעולה בין עיריית טירת כרמל והעומד בראשה לבין גורמים קהילתיים ונציגי תושבים, הוכיחה את הכוח הטמון בקהילה מקומית הפועלת מתוך סולידריות,

אחריות חברתית, נחישות ואחריות להובלת השינוי בכוחות עצמה. החזון שעמד בבסיס היוזמה כיוון להקמת עמותה חברתית שתהיה שותפה ליוזמת הפאנלים הסולאריים, כך שהרווחים העתידיים יוכלו לממן פרויקטים קהילתיים, גם אם העברת רווחי הפאנלים הסולאריים לעמותה לא צלחה בשל חסמים משפטיים.²

מנקודת המבט של עס"ק, יש חשיבות לקידום המודעות בקהילה לנושא ההיערכות ברמה המקומית. למשל, יוז (Hughes, 2020) תיעדה כיצד המוטיבציה לצמצם אי-שוויון חברתי ברמה המקומית עוררה דיאלוג מתמשך עם אוכלוסיות מודרות שהניע את פעולת היערכותן למשבר האקלים. עוד עלה מהמחקר כיצד המתודה הקהילתית, שעוסקת בהפעלה קולקטיבית ומתווכת בין הפרט והחברה, כוללת שיתוף אזרחים ופיתוח פעולות בקנה מידה של קהילה או שכונה בעיר שהינו משמעותי להתמודדות האוכלוסייה עם משבר האקלים (Mason et al., 2022). כך למשל מוזכרים פרויקטים ברמה המקומית לפיתוח יוזמות סולריות קהילתיות לצורך ביזור מערכות אנרגיה, לצמצום עוני אנרגטי ולהפחתת התלות במערכות ריכוזיות שעלויות לקרוס במצב חירום אקלימי. על כיווני הפעולה האפשריים מנקודת המבט של עס"ק נמנות גם יוזמות להקמת קבוצות מתנדבים להתמודדות עם קריאות מדווחות על אלימות מגדרית ועל מצוקות אחרות שמתגברות במצב חירום אקלימי (למשל Rao, 2020). שילוב הקהילה ביוזמות גם עשוי להצמיח מנהיגות מקומית להוביל לפתרונות מותאמים לקהילה הפיזית והתרבותית במהלך שגרת האקלים המשתנה ובשעת מצבי חירום אקלימיים.

במהלך משבר הקורונה התבררה חשיבותה של ההתערבות הקהילתית, כולל זו הגאוגרפית, ובפרט עם אוכלוסיות מוחלשות או כאלה שנמצאות בסיכון. נמצא שעוס"ק התמקדו בשינוי בתפיסת הקהילה ובתהליך התכנון וקבלת ההחלטות, בפיתוח חוסן קהילתי ובפיתוח צוותי מתנדבים כמנהיגים מקומיים (בהם-טביב ובהם, 2023). למרות הידע הקיים, במשברים האחרונים עס"ק לא קיבלה משאבים לביסוס ההתארגנות הקהילתית בזמן חירום, ואף זמן העבודה של מנהלי הרווחה ומשאביהם המקצועיים הוסטו מפעולה קהילתית עם אוכלוסיות פגיעות למינויים כראשי מכלול אוכלוסייה המטפלים בכלל האוכלוסייה ברשות (Krigel et al., 2023). עס"ק מתבססת על תהליכים ארוכי-טווח המעוגנים בידע ובניסיון קודם שהצטבר בשגרה, אך עד כה הידע הנצבר נותר מנותק מהזנתם של תהליכי התאמה למצב המשבר (בהם-טביב ובהם, 2023). נראה כי היערכות למגמות הצפויות של משבר האקלים עדיין לא תופסת מקום במוסדות ההכשרה ובמוסדות המעסיקים את העוס"ק, הנדרשים להכין את העובדים לקראת משבר ולהכשירם למיומנויות התמודדות עם אתגרים חדשים.

עבודה סוציאלית פרטנית ומשבר האקלים

דוח בינלאומי מקיף מתעד כיצד נזקי אקלים – כגון הרס בתים ויישובים, ופגיעת שטפונות או בצורת – מעוררים חרדה, דיכאון והפרעות לחץ פוסט-טראומטיות שעלולות להימשך שנים (Watts et al., 2019). באופן ספציפי יותר, מחקר שנערך ביוון דיווח על קשר מובהק בין טמפרטורה גבוהה להתאבדויות של גברים (Fountoulakis et al., 2016). מחקר אחר תיעד גידול במספר ביקורי החירום אצל פסיכיאטרים עם העלייה בטמפרטורה היומית (Cervellin et al., 2014). גם בישראל, מחקר שנערך בקרב 2,338 משתתפים המתגוררים באזור באר שבע מצא קשר בין עליית טמפרטורות של 5°C לבין ניסיונות התאבדות ביומיים שלאחר מכן. החוקרים הסיקו כי עלייה תלולה בטמפרטורות משפיעה במידה רבה על הסיכון להתנהגות אובדנית, בייחוד בקרב מטופלים בעלי אבחון פסיכיאטרי או בעלי ניסיונות התאבדות קודמים (Yarza et al., 2020). עבודה סוציאלית פרטנית מבצעת לרוב התערבות באמצעות יחסי הגומלין המתהווים בין העובד הסוציאלי המטפל לבין הפונים כמטופלים, ועשויה להתמקד בפתרון בעיה נקודתית במפגש בודד, או במסגרת תהליך טיפולי ממושך (חובב ואחרים, 2012). בהינתן ההתמקדות של העבודה הסוציאלית הפרטנית, בין היתר, ברווחה הנפשית של פונים בני קבוצות גיל שונות, מתברר תפקידה בהתמודדות עם לחצים נפשיים ודיכאון, אשר מיוחסים למצבי אקלים קיצוניים.

עבודה סוציאלית פרטנית מקיימת גם התערבויות עם משפחות, ובכך פועלת לחיזוק ההכרה בתהליכי התפתחותו של סיכון מוגבר נוכח השלכות משבר האקלים. למשל, מחקר מאוסטרליה דיווח כי בצורת מתמשכת ערערה על מקורות הפרנסה של משקי בית המתבססים על חקלאות, ובכך הובילה למתח בקרבם. בהמשך לכך, העמקת העוני הובילה לעלייה בהתמכרויות לאלכוהול ולסמים מצד גברים כמנגנון התמודדות עם המתח, והעצימה התעללות פיזית ורגשית בנשים (Whittenbury, 2013). בדומה לכך, נתונים שנאספו במדריד שבספרד תיעדו קשר בין גלי חום קיצוניים לעלייה באלימות של בני זוג. המחקר דיווח כי ביום שלאחר גל חום עולה ההסתברות לדיווחים למשטרה על אלימות, בחמשת הימים שלאחריו עולה ההסתברות לקריאות לקווי הסיוע, ובשלושת הימים שאחריו עולה הסיכון לרצח נשים בידי בני זוג (Sanz-Barbero et al., 2018).

לעבודה הסוציאלית הפרטנית תפקיד חשוב בתמיכה בתהליכי התמודדות של אוכלוסיות פגיעות עם מצבי אקלים קיצוני, בערים שבהן לא היו תוכניות היערכות ממוקדות ופגיעותן התעצמה. ברטולי ושותפיה (Bartoli et al., 2022) טוענים כי העבודה הפרטנית מושפעת מאסונות בראש ובראשונה משום שתהליכי שיקום אינם תחומים בזמן, וחלק מהפונים נלכדים במצבים קשים הגורמים לטראומה, ויש אף מי שנלכדים בתסמונת דחק פוסט-טראומטית. במצבים שבהם האסון האקלימי נקשר גם לחולי למוות, העבודה הסוציאלית הפרטנית מהווה מקור ליווי פליאטיבי.

סיכום ומסקנות

לעוסקים בשדה העבודה הסוציאלית תפקיד מרכזי בהיותם סוכני שינוי בתחום ההיערכות למשבר האקלים משום שהמשבר אינו מתרחש במנותק מיושביו אלא הוא מציב איום ממשי בפני החיים האנושיים על פני כדור הארץ. איום זה מתבטא בסוגיות חברתיות כגון (אי) צדק חברתי-סביבתי-אקלימי, אי-שוויון, זכויות אדם, חוסן קהילתי, רווחה פיזית ונפשית ועוד. נטען כי שדה העבודה הסוציאלית יכול "לעזור לעצב מערכות ומבנים חדשים, לתקן עוולות ולהוביל אותנו למסלול טוב יותר מזה שאנו צועדים בו כעת" (Powers et al., 2021, p.1), גם באמצעות תיווך המציאות המתועדת במחקר המדעי לשגרות הפעולה המקומיות, המקדמות חוסן חברתי.

במאמר סקירה זה הצגתי עושר של נתונים מחקריים, המעידים על התעצמות פגיעויות חברתיות, התערעורת החוסן והמרקם הקהילתי והרחבת אי-השוויון בעידן של משבר האקלים. למרות זאת, תמונת המצב שמשקפת נכון למועד כתיבת שורות אלו חושפת כיצד זירת המדיניות המתפתחת בתחום משבר האקלים עדיין חסרה שיח חברתי ורווחתי מקיף. הפעולה המרכזית בישראל נותרת מבוססת על הציר הפוליטי-כלכלי הבינלאומי, כמעט ללא דיאלוג משותף להכללת תחומי הליבה של עבודה סוציאלית, ותוך ניתוק מהמציאות החברתית המורכבת ומהידע המצטבר בקרב הקהילות השונות ובקרב העובדים הסוציאליים שמלווים אותן.

לצד מומחים מפרופסיות שונות וקבוצות של אזרחים, העוסקים ביצירת מודלים לעבודה ומדיניות שיסייעו לאנשים להסתגל למגמות של משבר האקלים, פועלים חוקרי העבודה הסוציאלית מזרמים שונים לחיזוק מחויבותם של עו"סים לאוכלוסיות הפגיעות במיוחד למצבי אקלים קיצוני. למרות הצבר הידע בתחום, עדיין ההכשרות אינן משקפות עיסוק מעמיק בנושא זה. נוסף על כך, וכפי שטוענים חוקרי מדיניות חברתית (Papadopoulou & Teloni, 2023), המתקפה הנאו-ליברלית על השירותים החברתיים מעבירה אחריות לעו"סים להתמודד עם השלכות הרווחה של מצבי חירום אקלימיים ללא משאבים מתאימים מבחינת כוח האדם והמענים הנדרשים. על כן, עו"סים גם נדרשים כיום לחזק את ההתחברות לעמיתיהם בעולם כדי להצטרף למגמה וליצור מודלים מעשיים המותאמים מקומית, ממוקדים באוכלוסיות פגיעות ומבוססים על מענה לצרכים הפיזיים, הפסיכולוגיים והחברתיים הנובעים ממשבר האקלים. התחברות לחוקרי העבודה הסוציאלית בעולם, הפועלים ליצירת מפנה אקלימי בדיסציפלינה, תחזק את הערכים המרכזיים של העבודה הסוציאלית ליצירת חברה צודקת ולהעצמת אוכלוסיות חסרות ייצוג, במאמץ לקדם היערכות למשבר האקלים (Tischler, 2011).

אני מסיימת מאמר סקירה זה בקריאה לפעולה ובהזמנה לאימוץ זווית ראייה שמנתחת את משבר האקלים לא רק כאיום מפני הסכנות הצפויות, אלא אף כהזדמנות לקדם שיח ועקרונות פעולה בכל אחד מהזרמים של שדה העבודה הסוציאלית. יש לאמץ שיח שמנכיח בכל דיון את הידע המקומי שהצטבר על אוכלוסיות רווחה הן בשגרת אקלים משתנה והן במצבי חירום אקלימי. בכך הוא גם קורא תיגר על העברת האחריות לאוכלוסיות פגיעות על צורכיהן, ומעלה את המודעות וההכרה בפגיעות חברתית ובצורך בסיוע למוחלשים ביותר למען שמירה על חוסנו כחברה. במקביל, פעולה מתמדת של

עו"סים בהקשר זה תחזק הזדמנויות ליצירת דיאלוג עם שחקנים שותפים בזירה המקומית (מהמגזר הציבורי, העסקי והשלישי), תוך חתירה לאיגום משאבים ולתקצוב מענים לצרכים האנושיים-רווחתיים שיתעצמו. זו גם הזדמנות לקידום פעולות שיובילו לצדק אקלימי, לשוויון מגדרי וחברתי ולפיתוח חוסן קהילתי. התחברות לראייה הבינלאומית מבחינות אלו תחזק את העוסקות והעוסקים בשדה העבודה הסוציאלית, כך שמעבר למעמדם כמגיבים הלוקחים חלק בדיונים בנושא, הם יוכלו להתמקם גם כיוזמים וכמובילים בתחום.

נקודות מפתח

- השלכות משבר האקלים פוגעות באופן לא פרופורציונלי בקבוצות המודרות ביותר מבחינה חברתית, כלכלית ופוליטית.
- משבר האקלים אינו תחום להקשר הסביבתי בלבד, אלא הוא עניין של צדק חברתי, ולכן הוא מהווה בעיה מרכזית לטיפול בשדה העבודה הסוציאלית.
- לעוסקים בשדה החברתי ובפרקטיקה של העבודה הסוציאלית יש תפקיד מרכזי בהיותם סוכני שינוי בהיערכות למשבר האקלים.
- ההיערכות למשבר האקלים מספקת הזדמנות לשדה העבודה הסוציאלית על זרמיו השונים לקידום צדק אקלימי, שוויון ורווחה אנושית.

מקורות

- אלפרט פ. הוכמן א. ויצחק-בן-שלום ח. (2019). סקירת התחזיות לשינוי האקלים הצפוי בישראל. *אקולוגיה וסביבה*, 10(4), 6-11.
- בהם-טביב, א. ובהם א. (2023). תפקידים של עובדים סוציאליים קהילתיים בעת משבר הקורונה. *חברה ורווחה*, מ"ג(1), 90-114.
- וייס דגן, ש., אביב, ע., אליהו, א., לוי, ד., מקרוס, א., פרייברג, ס. וצריקר, ע. (2023). מפת דרכים: גיבוש פרדיגמה לעבודה סוציאלית קהילתית. *חברה ורווחה*, מ"ג(1), 8-29.
- וייס-גל, ע., ליון, ל. וקרומר-נבו, מ. (2012). המבקר, המבוקר והביקורת: התבוננות בדו"ח סוציאלי ביקורתי בעבודה סוציאלית. *ביטחון סוציאלי*, 98, 89-119.
- וישניצר, א. וברק, א. (2022). עבר שימושי לעולם מתחמם: הדיסציפלינה ההיסטורית ומשבר האקלים. *קריאות ישראליות*, 2, 65-75.
- זס"ק, א. ורהב, ש. (2021). *היערכות מדינת ישראל לשינוי אקלים* (דוח מספר 1). המשרד להגנת הסביבה.
- חובב, מ., לונטל, א. וקטן, י. (עורכים) (2012). *עבודה סוציאלית בישראל*. הקיבוץ המאוחד.
- טרואן, י. (2020). *תוכניות היערכות לשינוי אקלים: מידע ראשוני*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- טרואן, י. (2021). *השפעתם של שינויי האקלים על הביטחון הלאומי: היערכות מערכות הביטחון בישראל ובמדינות נבחרות*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

- טרואן, י. (2023). תמיכה ממשלתית בתוכניות היערכות לשינוי האקלים ברשויות המקומיות. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- לרון, מ. (2023). היש בסביבה נציג לבריאות הציבור? הפוליטיקה של הסביבה כפוליטיקה מחוללת משילות. *סוציולוגיה ישראלית*, כ"ד(1), 92-113.
- פירסט, ב. (2018). *ירוקים זועקים*. רסלינג.
- קפלן, ר. (2022). גלובליזציה נאו-ליברלית, תאגידים רב-לאומיים והכישלון של רפורמת האקלים הגלובלית. *קריאות ישראליות*, 2, 36-49.
- קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. *חברה ורווחה*, ל"ה(3), 301-321.
- קריגל, ק. (2020). היערכות ישראל לשינוי אקלים: מיפוי אוכלוסיות פגיעות-סקירת ספרות ומסמכי מדיניות מהעולם. מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית.
- קריגל, ק. (2021). ניתוח חברתי של משבר האקלים: האם מתהווה אי צדק אקלימי מקומי? *אקולוגיה וסביבה*, 12(1), <https://magazine.isees.org.il/?p=22432>.
- רוני, א. וקמחי, ש. (עורכות) (2022). *מדריך להכנת תוכנית פעולה מקומית להיערכות לשינוי אקלים ואנרגיה מקיימת*. משרד האנרגיה, משרד הפנים והמשרד להגנת הסביבה.
- שבלי, ח., טשנר, נ. ושפירא, ס. (2022). עוני אנרגטי בתנאים של שינוי אקלים והשלכותיו על החוסן הקהילתי: קריאות ישראליות, 2, 122-157.
- Aguiar, F. C., Bentz, J., Silva, J. M. N., Fonseca, A. L., Swart, R., Santos, F. D., & Penha-Lopes, G. (2018). Adaptation to climate change at local level in Europe: An overview. *Environmental Science & Policy*, 86, 38-63. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2018.04.010>
- Bartoli, A., Stratulis, M., & Pierre, R. (Eds.). (2022). *Out of the shadows: The role of social workers in disaster*. Critical Publishing.
- Benjamin, O., & Krigel, K. (2023). A critical feminist perspective on climate change adaptation plans: Mapping municipal recognition, dialog, and budgeting. *Social Politics: International Studies in Gender, State, & Society*, jxad029. <https://doi.org/10.1093/sp/jxad029>
- Botzen, W., Duijndam, S., & van Beukering, P. (2021). Lessons for climate policy from behavioral biases towards COVID-19 and climate change risks. *World Development*, 137, 105214. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105214>
- Breil, M., Downing, C., Kazmierczak, A., Mäkinen, K., Romanovska, L., Terämä, E., & Swart, R. J. (2018). *Social vulnerability to climate change in European cities—State of play in policy and practice*. EEA-European Environment Agency. https://www.eionet.europa.eu/etcs/etc-cca/products/etc-cca-reports/tp_1-2018
- Carmen, E., Fazey, I., Ross, H., Bedinger, M., Smith, F.M., Prager, K., McClymont, K., & Morrison, D. (2022). Building community resilience in a context of climate change: The role of social capital. *Ambio*, 51(6), 1371-1387. <https://doi.org/10.1007/s13280-021-01678-9>
- Cervellini, G., Comelli, I., Lippi, G., Comelli, D., Rastelli, G., Ossola, P., & Marchesi, C. (2014). The number of emergency department visits for psychiatric emergencies is strongly associated with mean temperature and humidity variations: Results of a nine year survey. *Emergency Care Journal*, 10(1). <https://doi.org/10.4081/ecj.2014.2271>
- Craig, G. (2002). Poverty, social work and social justice. *The British Journal of Social Work* 32(6), 669-682. <https://doi.org/10.1093/bjsw/32.6.669>

- Dominelli, L. (2011). Climate change: Social workers' roles and contributions to policy debates and interventions. *International Journal of Social Welfare*, 20(4), 430–438. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2011.00795.x>
- Dominelli, L. (2012). *Green social work: From environmental crises to environmental justice*. Polity Press.
- Dominelli, L. (2015). The opportunities and challenges of social work interventions in disaster situations. *International Social Work*, 58(5), 659–672. <https://doi.org/10.1177/0020872815598353>
- Drolet, J., Ersing, R., Dominelli, L., Alston, M., Mathbor, G., Huang, Y., & Wu, H. (2018). Rebuilding lives and communities postdisaster: A case study on migrant workers and diversity in the USA. *Australian Social Work*, 71(4), 444–456. <https://doi.org/10.1080/0312407X.2018.1487460>
- Drori, R., Ziv, B., Saaroni, H., Etkin, A., & Sheffer, E. (2021). Recent changes in the rain regime over the Mediterranean climate region of Israel. *Climatic Change*, 167(1), 1–21. <https://doi.org/10.1007/s10584-021-03161-6>
- Eitan, A. (2021). Promoting renewable energy to cope with climate change: Policy discourse in Israel. *Sustainability*, 13(6), 3170. <https://doi.org/10.3390/su13063170>
- Elmqvist, T., Andersson, E., Frantzeskaki, N., McPhearson, T., Olsson, P., Gaffney, O., Takeuchi K., & Folke, C. (2019). Sustainability and resilience for transformation in the urban century. *Nature Sustainability*, 2, 267–273. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0250-1>
- Erickson, C. L. (2018). *Environmental justice as social work practice*. Oxford University Press.
- Fountoulakis, K. N., Savopoulos, C., Zannis, P., Apostolopoulou, M., Fountoukidis, I., Kakaletsis, N., Kanellos, I., Dimellis, D., Hyphantis, T., Tsikerdekis, A., Pompili, M., & Hatzitolios, A. I. (2016). Climate change but not unemployment explains the changing suicidality in Thessaloniki Greece (2000-2012). *Journal of Affective Disorders*, 193, 331–338. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2016.01.008>
- Grafakos, S., Viero, G., Reckien, D., Trigg, K., Viguie, V., Sudmant, A., Graves, C., Foley, A., Heidrich, O., Mirailles, J.M., Carter, J., Chang, L.H., Nador, C., Liseri, M., Chelleri, L., Orru, H. K., Orru, R., Aelenei, A., Bilska, B., Pfeiffer, B., ... Dawson, R. (2020). Integration of mitigation and adaptation in urban climate change action plans in Europe: A systematic assessment. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 121, 109623. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.109623>
- Goss, M., Swain, D. L., Abatzoglou, J. T., Sarhadi, A., Kolden, C. A., Williams, A. P. & Duffenbaugh, N. S. (2020). Climate change is increasing the likelihood of extreme autumn wildfire conditions across California. *Environmental Research Letters*, 15, 094016. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab83a7>
- Gray, M., Coates, J., & Hetherington, T. (Eds.). (2012). *Environmental social work*. Routledge.
- Griffin, P. (2017). *The carbon majors database: CDP carbon majors report 2017*. Climate Accountability Institute.
- Gurney, R. M., Hamlet, A. F., and Regan, P. M. (2021). The influences of power, politics, and climate risk on US subnational climate action. *Environmental Science and Policy*, 116, 96–113. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.023>
- Heise, L. L. (1998). Violence against women: An integrated ecological framework. *Violence Against Women*, 4(3), 262–290. <https://doi.org/10.1177/1077801298004003002>
- Hickel, J. (2020). Quantifying national responsibility for climate breakdown: An equality-based attribution approach for carbon dioxide emissions in excess of the planetary boundary. *The Lancet Planetary Health*, 4(9), 399–404. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30196-0](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30196-0)
- Hughes, S. (2015). A meta-analysis of urban climate change adaptation planning in the U.S. *Urban Climate*, 14(1), 17–29. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2015.06.003>
- Hughes, S. (2020). Principles, drivers, and policy tools for just climate change adaptation in legacy cities. *Environmental Science and Policy*, 111, 35–41. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.05.007>

- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2023). Summary for Policymakers. In Core Writing Team, H. Lee, & J. Romero (Eds.), *Climate change 2023: Synthesis report: Contribution of working groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (pp. 1-34). <https://doi.org/10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.001>
- Jabareen, Y. (2020). *The risk city*. Springer.
- Kanyama, A. C., Nässén, J., & Benders, R. (2021). Shifting expenditure on food, holidays, and furnishings could lower greenhouse gas emissions by almost 40%. *Journal of Industrial Ecology* 25(6), 1602–1616. <https://doi.org/10.1111/jiec.13176>
- Klenert, D., Funke, F., Mattauch, L., & O’Callaghan, B. (2020). Five lessons from COVID-19 for advancing climate change mitigation. *Environmental and Resource Economics*, 76(4), 751–778. <https://doi.org/10.1007/s10640-020-00453-w>
- Klinsky, S., & Mavrogiani, A. (2020). Climate justice and the built environment. *Buildings and Cities*, 1(1), 412–428. <https://doi.org/10.5334/bc.65>
- Komalsingh, R., Powers, M., & Smith, R. J. (2019). Ecosocial work and social change in community practice. *Journal of Community Practice*, 27(3-4), 205–212. <https://doi.org/10.1080/10705422.2019.1660516>
- Krigel, K., Benjamin, O., Cohen, N., & Tchetchik, A. (2023). Municipal authorities' climate change adaptation plans: Barriers to the inclusion of intensified needs of vulnerable populations. *Urban Climate*, 43, 10143. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2023.101433>
- Latour B. (2017). *Down to earth: Politics in the new climatic regime*. Polity Press.
- Lotfata, A., & Munenzon, D. (2022). The interplay of intersectionality and vulnerability towards equitable resilience: Learning from climate adaptation practices. In Robert R. C. Brears (Ed.), *The Palgrave encyclopedia of urban and regional futures* (pp. 1-16). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-51812-7_324-1
- Macleay, K., Cuthill, M., & Ross, H., (2014). Six attributes of social resilience. *Journal of Environmental Planning and Management*, 57(1), 144–156. <https://doi.org/10.1080/09640568.2013.763774>
- Mason, L. R., Melton, C. C., Gray, D., & Swallow, A. L. (2022). Climate change, social work, and the transition away from fossil fuels: A scoping review. *Sustainability* 14(12), 7086. <https://doi.org/10.3390/su14127086>
- Mikulewicz, M. (2018). Politicizing vulnerability and adaptation: On the need to democratize local responses to climate impacts in developing countries. *Climate and Development*, 10(1), 18–34. <https://doi.org/10.1080/17565529.2017.1304887>
- Morley, C. (2020). Reactivating social work practice as an emancipatory project: The role of critical theory, pedagogy and reflection. *Social Work & Policy Studies: Social Justice, Practice and Theory*, 3(2). <https://openjournals.library.sydney.edu.au/index.php/SWPS/article/view/14404>
- Papadopoulou, D., & Teloni, D. D. (2023). Climate change, disasters and social work practice in Greece. *Critical and Radical Social Work*, 11(2), 168–182. <https://doi.org/10.1332/204986021X16632560995141>
- Powers, M., Rinkel, M., Kumar, P. (2021). Co-creating a “sustainable new normal” for social work and beyond: Embracing an ecosocial worldview. *Sustainability*, 13(19), 10941. <https://doi.org/10.3390/su131910941>
- Rao, S. (2020). A natural disaster and intimate partner violence: Evidence over time. *Social Science and Medicine*, 247, 112804. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.112804>
- Rosenzweig, C., Solecki, W., Romero-Lankao, P., Mehrotra, S., Dhakal, S., Bowman, T., & Ibrahim, S. A. (Eds.). (2018). *Climate change and cities: Second assessment report of the Urban Climate Change Research Network* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Sanz-Barbero, B., Linares, C., Vives-Cases, C., González, J. L., López-Ossorio, J. J., & Díaz, J. (2018). Heat wave and the risk of intimate partner violence. *Science of the Total Environment*, 644, 413–419. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.06.368>

- Shashar, S., Kloog, I., Erez, O., Shtein, A., Yitshak-Sade, M., Sarov, B., & Novack, L. (2020). Temperature and preeclampsia: Epidemiological evidence that perturbation in maternal heat homeostasis affects pregnancy outcome. *PLOS ONE*, *15*(5), e0232877. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0232877>
- Steg, L. (2018). Limiting climate change requires research on climate action. *Nature Climate Change*, *8*(9), 759–761. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0269-8>
- Smith, L. C., & Frankenberger, T. R. (2018). Does resilience capacity reduce the negative impact of shocks on household food security? Evidence from the 2014 floods in Northern Bangladesh. *World Development*, *102*(C), 358–376. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.07.003>
- Tischler, A. E. (2011). *Climate change and social work: Steps to an eco-social work practice* [Master's Thesis, Smith College]. Scholarworks.smith.edu. <https://scholarworks.smith.edu/theses/1023/>
- Thurston, A. M., Stöckl, H., & Ranganathan, M. (2021). Natural hazards, disasters and violence against women and girls: A global mixed-methods systematic review. *BMJ Global Health*, *6*(4), e004377. <https://doi.org/doi:10.1136/bmjgh-2020-004377>
- Ungar, M. (2002). A deeper, more social ecological social work practice. *Social Service Review*, *76*(3), 480-497. <https://doi.org/10.1086/341185>
- Watts, N., Amann M., Arnell N., Ayeb-Karlsson, S., Belesova, K., Boykoff, M., Byass, P., Cal, W., Campbell-Lendrum, D., Capstick, S., Chambers, J., Dalin, C., Daly, M., Dasandi, M., Davies, M., Drummond, P., Dubrow, R., Ebi, K. L., Eckelman, M., Elkins, P.,...Montgomery, H. (2019). The 2019 report of The Lancet Countdown on health and climate change: Ensuring that the health of a child born today is not defined by a changing climate. *The Lancet*, *394*(10211), 1836-1878. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)32596-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)32596-6)
- Wacquant, L. (2008). Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality. *Urban Geography*, *31*(2), 141–143. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.31.2.141>
- Whittenbury, K. (2013). Climate change, women's health, wellbeing and experiences of gender based violence in Australia. In M. Alston & K. Whittenbury (Eds.) *Research, action and Policy: Addressing the gendered impacts of climate change* (pp. 207-221). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5518-5_15
- Wilson, R. S., Herziger, A., Hamilton M., & Brooks, J. S.. (2020). From incremental to transformative adaptation in individual responses to climate-exacerbated hazards. *Nature Climate Change*, *10*(3), 200–208. <https://www.nature.com/articles/s41558-020-0691-6>
- Yarza, S., Vodonos, A., Hassan, L., Shalev, H., Novack, V., & Novack, L. (2020). Suicide behavior and meteorological characteristics in hot and arid climate. *Environmental Research*, *184*, 109314. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2020.109314>
- Vogel, B., Henstra, D., & McBean, G. (2020). Sub-national government efforts to activate and motivate local climate change adaptation: Nova Scotia, Canada. *Environment, Development and Sustainability*, *22*(2), 1633-1653. <https://doi.org/10.1007/s10668-018-0242-8>

על קרקע לא יציבה: פרקטיקה בעבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה

ליאור בירגר¹*

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב

תקציר

רקע: עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה, החיים בישראל למעלה מעשור ללא מעמד זכויות, הינה תחום חדש בפרקטיקה המקצועית. על רקע היעדר נגישותם של שירותי הרווחה הציבוריים למבקשי המקלט, התפתח התחום בעיקר מחוץ לממסד.

מטרת המאמר: לבחון ולתאר את המאפיינים והאתגרים הייחודיים לפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה.

שיטת המחקר: מחקר איכותני שנערך בגישת התאוריה המעוגנת בשדה ההבנייתית, וכלל 12 ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדות סוציאליות העובדות בשירותים ייעודיים למבקשי מקלט.

ממצאים: פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל עודנה נמצאת בתהליכי התהוות, הכוללים פעולות "חלוציות" של פיתוח וביסוס מענים "יש מאין" על רקע משאבים מועטים. ניתוח הראיונות העלה חמישה מאפיינים ואתגרים מרכזיים בעבודה עם מבקשי המקלט: ארעיות קבועה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, העצמת יחסי הכוח, תחום פוליטי במיוחד ובלתי פורמליות.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: לצד קווי דמיון בין פרקטיקת העבודה עם מבקשי המקלט ופרקטיקת העבודה עם אוכלוסיות נוספות במצבי הדרה, הממצאים מציגים אתגרים ייחודיים בסיוע למבקשי המקלט. אתגרים אלה נובעים מהממד הפוליטי בתפיסת אוכלוסייה זו וביחס אליה, הכולל מדיניות שמדירה את הפונים מנגישות לזכויות, לצד חוויית טראומה מתמשכת שלהם במהלך החיים בישראל, ולאור יחס חברתי שלילי כלפי מבקשי המקלט והמסייעים להם. בהתבסס על עבודה סוציאלית אנטי-דכאנית מוצעות השלכות להכשרה, להדרכה ולפרקטיקה עם מבקשי המקלט בישראל, תוך הדגשת חשיבות השילוב בין רמות המיקרו והמקרו.

* המחברת מבקשת להודות לאלישבע מיליקובסקי, פרופ' יוחאי נדן וד"ר נורה קורין-לנגר, וכן לסוקרים האנונימיים, על קריאת המאמר ועל הערותיהם המועילות.

מילות מפתח: מבקשי מקלט, חסרי מעמד, אריתריאה, פרקטיקה בעבודה סוציאלית, עבודה סוציאלית ביקורתית, עבודה סוציאלית אנטי-דכאנית.

מבוא

במהלך העשור הראשון של שנות האלפיים החלו להגיע לישראל מבקשי מקלט¹ ממדינות אפריקאיות, בעיקר אריתריאה וסודן. לאורך השנים התאפיינה המדיניות הישראלית כלפיהם בהדרה ובשלילת מרבית זכויותיהם, מתוך כוונה מוצהרת להערים קשיים על חייהם במדינה בתקווה שיעזבו (Bar-Tuvia, 2018). בהמשך לכך, אף כי מרבית מבקשי המקלט לא גורשו מישראל חזרה לארצות מוצאם, נמנעה ממרביתם האפשרות לקבלת מעמד פליט במדינה. יוצאי אריתריאה, קבוצת מבקשי המקלט הגדולה בישראל, זכאים לאשרה ארעית אשר יש לחדשה מדי מספר חודשים, ושאינה מספקת אישור עבודה רשמי או למקנה זכויות רווחה ובריאות (קריצמן-אמיר, 2015). כך, זה למעלה מעשור חיים גברים, נשים וילדים מבקשי מקלט בישראל במצב מתמשך של "לימבו", שאותו ניתן לכנות גם כ"ארעיות קבועה" – מצב לימינלי המובנה על ידי הענקת מעמד זמני שמתארך עד שהופך קבוע (Griffiths et al., 2013).

על רקע זה, ובמענה לצורכיהן של קהילות מבקשי המקלט שהגיעו למדינה, צמח תחום הפרקטיקה של עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל – תחום חדש אשר התפתח בעיקר מחוץ למסד (Nuttman-Shwartz & Shinar Levanon, 2019). העבודה עם מבקשי מקלט מציבה בפני מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל אתגרים רבים, אשר לחלקם קווי דמיון לפרקטיקות עבודה עם אוכלוסיות מהגרים אחרות – למשל הצורך לגשר על פערי תרבות ושפה, ולסייע לפונים להתמודד עם אתגרי ההגירה והשילוב החברתי (קורין-לנגר ונדן, 2012). לצד זאת קיימים בעבודה זו קווי דמיון גם לפרקטיקת העבודה עם אנשים החיים בעוני, כגון סיוע בהתמודדות עם הדרה חברתית, פיזית וסימבולית מתמשכת (קורמר-נבו, 2015). אתגרים אחרים הינם ייחודיים לפרקטיקת העבודה עם מבקשי המקלט – למשל היעדר המעמד האזרחי של הפונים, היעדרם של מעני רווחה ציבוריים הפתוחים בפניהם, וכן תפיסתם הציבורית הרווחת כאיום חברתי (Tirosh & Klein-Avraham, 2019). כפי שהציעו קורין-לנגר ונדן (2012), אקלים פוליטי זה משפיע – גם אם באופן לא מודע – על פרקטיקת העבודה עם הפונים ועל התמקמות העובדות הסוציאליות מולם.

אף כי מחקרים מעטים בחנו את נקודות מבטן של עובדות סוציאליות בעבודתן עם מבקשי מקלט בישראל (ראו: Birger, 2020; Levin & Nahum, 2022), טרם נעשה ניסיון להמשיג את מאפייניו של תחום פרקטיקה ייחודי זה. המאמר הנוכחי מבקש למלא חלל זה, בהתבסס על מחקר איכותני שבחן את המאפיינים והאתגרים הייחודיים לפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה, על

1 לאורך המאמר אתייחס ליוצאי אריתריאה החיים בישראל כאל "מבקשי מקלט", מכיוון שזהו הכינוי הרווח כלפיהם, וכן לאור העובדה שמרביתם לא הוכרו רשמית כפליטים בישראל. יחד עם זאת, ראוי לציין כי נציבות האו"ם לפליטים הכריזה על קהילה זו כעל "אנשים במצבים דמויי פליטות" (Bar-Tuvia, 2018). בעולם, רובם המוחלט של הגולים האריתריאים מוכרים כפליטים. אילו פעלה מערכת מקלט מתפקדת בישראל, יש יסוד סביר להניח שמרביתם היו זכאים למעמד פליט גם כאן.

סמך ראינות עומק עם 12 עובדות סוציאליות. המאמר יפתח בסקירת ספרות על אודות פרקטיקת העבודה עם פליטים ומבקשי מקלט במדינות הצפון הגלובלי, וכן בתיאור המדיניות הישראלית כלפי מבקשי מקלט מאריתריאה. לאחר הצגת שיטת המחקר, יידונו חמישה מאפיינים ואתגרים מרכזיים בפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט: ארעיות קבועה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, העצמת יחסי הכוח, תחום פוליטי במיוחד והיעדר פורמליות. לבסוף אדון בהשלכות המחקר להכשרה, הדרכה ופרקטיקה בעבודה סוציאלית.

סקירת ספרות

עבודה סוציאלית עם פליטים ומבקשי מקלט במדינות הצפון הגלובלי

עבודה סוציאלית עם פליטים ומבקשי מקלט, אשר עזבו את מדינותיהם על רקע מלחמות ורדיפה, התבססה במדינות הצפון הגלובלי כתחום פרקטיקה מובחן סביב תחילת המאה העשרים ואחת (e.g., Boccagni & Righard, 2020; Ife et al., 2022; Nash et al., 2006; Potocky-Tripodi, 2002; Valtonen, 2001, 2008). תחום זה ממשיך להתפתח על רקע ממדיה ההולכים וגדלים של ההגירה הכפויה: לפי נציבות האו"ם לפליטים (UNHCR), ישנם כיום 89.3 מיליון אנשים בעולם אשר נאלצו להעתיק את מגוריהם עקב מלחמות ורדיפות, ובהם כ-21.6 מיליון פליטים שהוכרה בקשתם למעמד פליט, וכ-4.6 מיליון מבקשי מקלט אשר הגישו בקשה להכרה כפליטים ועודם ממתנים להכרעה (UNHCR, 2022).

פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם פליטים ומבקשי מקלט כוללת התערבויות ברמות המיקרו, המזו והמקרו עם יחידים, משפחות וילדים, וכן נערים בלתי מלווים. עובדים סוציאליים פוגשים פליטים במסגרת מגוון רחב של שירותים, החל משירותים ייעודיים כגון מקלטים, מתקני קליטה ראשוניים וסיוע של ארגונים ללא מטרת רווח, ועד לשירותים כוללניים כגון שירותי רווחה ציבוריים ושירותי הבריאות ובריאות הנפש (Valtonen, 2008). במשך השנים מרבית המחקר בעבודה הסוציאלית התמקד בפרקטיקה עם פליטים מוכרים אשר קיבלו מעמד, אך בשנים האחרונות מופנה הזרקור אל הפרקטיקה עם מי שחיים במצבים לימינליים מתמשכים – מצבי מעבר שבהם מעמדם אינו מוסדר, למשל מי שחיים במשך שנים ארוכות במחנות פליטים או מי שחיים במדינות הצפון הגלובלי עם מעמד ארעי או בהמתנה להכרעה במעמדם (Boccagni & Righard, 2020).

מן הספרות עולים מספר הקשרים מרכזיים המעצבים את פרקטיקת העבודה עם פליטים ומבקשי מקלט. ראשית, על רקע פערים בין-תרבותיים, קיים צורך לגשר על פערי שפה ותפיסות בין העובד לפונה, ובהתאם לכך רבים משירותי הסיוע מעסיקים מגשרים קהילתיים (Fell & Fell, 2014). ההקשר השני הוא ההגירה – פרקטיקה זו כוללת ליווי של הפונים בהתמודדותם עם אתגרי השילוב החברתי במדינת היעד (Valtonen, 2008). בהקשר זה ניצב אתגר מרכזי של "אקולטורציה", דהיינו תהליכי הסתגלותם של הפליטים לתרבות ולערכים הדומיננטיים במדינה שאליה הגיעו, לצד הצורך בשמירה על קשר עם ערכי תרבות המקור (Berry, 1992). במסגרת תהליכים אלה מלווים העובדים הסוציאליים את הפונים באתגרי הניווט שבין תרבות המקור לבין התרבות הקולטת. תהליכים אלה מאתגרים

במיוחד כאשר קיימים פערים בין שתי התרבויות, וכאשר האקולטורציה מתקיימת במקביל לתהליכים התפתחותיים אחרים, כגון פיתוח זהות בקרב נערים וצעירים (Ziaian et al., 2021).

הקשר מרכזי נוסף הוא טראומה: לאור אחוזים גבוהים של חשיפה לטראומה בקרב פליטים, הפרקטיקה עימם מחייבת היכרות עם הטראומה והשלכותיה (George, 2012; Silove et al., 2017). חוויות טראומטיות עלולות להקשות על בניית אמון עם חלק מהפונים (Guhan & Liebling-Kalifani, 2011) ולתרום לשחיקה ולטראומטיזציה משנית בקרב העובדות (Wirth et al., 2019). עם זאת, חשיפה לטראומה מובילה גם לפיתוח חוסן ומציאת משמעות מחודשת לחיים (Papadopoulos, 2007). כותבים שונים ביקרו את אימוץ היתר של "שיח הטראומה" בקרב עובדים סוציאליים, ואת ההנחה לפיה כל הפליטים הם "טראומטיים" (Fell & Fell, 2014; Watters, 2013). הנחה זו התעצבה לאור ייצוג חברתי-היסטורי מצומצם של "פליטות", הן באקדמיה והן בתקשורת, כקטגוריה הנעה בין שני צירים מרכזיים: ייצוג הפליטים כנזקים וכפסיביים (Ticktin, 2006) או לחילופין כ"אחרים מאיימים" (Watters, 2013). אחת הביקורות הרווחות, אם כן, היא שאימוץ התפיסה של הפליטים כטראומטיים הובילה את אנשי המקצוע לכונן התערבויות מכוונות-טראומה אשר ממוקדות בפרט כברירת מחדל. בשנים האחרונות חלחלו אל השיח המקצועי תפיסות ביקורתיות המדגישות את הסוכנות (agency) של הפליטים, ומעודדות הכרה ביכולתם לפתח חוסן ולהתמודד עם אתגרים נפשיים במגוון דרכים, גם ללא טיפול הממוקד בטראומה.

הקשר נוסף הוא תפיסות החברה הקולטת כלפי פליטים. ערכיהם של העובדים הסוציאליים, בהם חתירה לשוויון ולצדק חברתי, עלולים לעמוד בסתירה לתפיסה הציבורית השלילית כלפי הפליטים במדינה (רמון, 2022). כך עלולים העובדים למצוא עצמם בקונפליקט בין נאמנותם ומחויבותם לחברה הקולטת, מוסדותיה ואזרחיה, לבין מחויבותם לפליטים. כמו כן, שיח ציבורי שלילי עלול להגביר חשדנות הדדית בין העובדים והפונים (Robinson, 2014). לבסוף, המדיניות של המדינה המקבלת, ובמיוחד הגישה למעמד ולזכויות (או היעדרה), מעצבים באופן ניכר הן את השירותים הסוציאליים הזמינים לפונים והן את פרקטיקת העבודה עימם (Field et al., 2020). לדוגמה, מדיניות ממשלתית מדירה תוכל להתבטא במימון מוגבל של שירותי רווחה ייעודיים לפליטים (שם), בחוזים קצרי-מועד ובעומס תיקים גבוה, אשר יאתגרו גם את היכולת של העובדים הסוציאליים לייצר קשרי עזרה משמעותיים עם הפונים (רמון, 2022; Robinson, 2014).

על רקע אתגרים אלה, מספר תאוריות מרכזיות בעבודה הסוציאלית מנחות את פרקטיקת העבודה עם פליטים: עבודה סוציאלית מבוססת-זכויות אדם (e.g., Gabel, 2016; Ife et al., 2022), עבודה סוציאלית בינלאומית/טרנס-לאומית (Schrooten, 2021; Straub, 2016), עבודה סוציאלית כשירת/רגישת-תרבות (e.g., Potocky-Tripodi, 2002), עבודה סוציאלית מיועדת-טראומה (e.g., George, 2012), ועבודה סוציאלית אנטי-דכאנית (e.g., Sakamoto, 2007; Valtonen, 2001). כל גישה מדגישה ממדים אחרים של הפרקטיקה, אולם קיימים קווי דמיון בין הגישות. כך למשל, הן עבודה סוציאלית מבוססת-זכויות אדם, הנשענת על עקרונות אוניברסליים של זכויות אדם שמעוגנים באמנות בינלאומיות (Zaviršek, 2017), והן הגישה האנטי-דכאנית, מדגישות את חשיבות ההתערבות ברמת המקרו וההשפעה על מדיניות

(Sakamoto, 2007). בפועל, רבים מהמודלים הקיימים משלבים בין הגישות, וקיימת הסכמה כי העבודה עם פליטים מצריכה תפיסה הוליסטית ואימוץ מסגרת אקולוגית הכוללת התערבויות ברמת המיקרו, המזו והמקרו (Nash et al., 2006; Valtonen, 2008).

העבודה עם פליטים, ובמיוחד עם מי שאינם זכאים למעמד חוקי במדינה הקולטת, מאתגרת את מקצוע העבודה הסוציאלית גם מבחינה אתית. היא מדגישה את הקשר המובנה שבין המקצוע לבין המדינה, ואת הנאמנות ההיסטורית של עובדות סוציאליות למדינה ולשירותיה (Lorenz, 1998). במקרה הישראלי, כמו במקרים אחרים, העבודה עם מבקשי מקלט חושפת את קונפליקט הנאמנויות של העובדת בין המדינה – המסרבת להכיר במבקשי המקלט כפליטים, ומונעת מהם גישה למרבית הזכויות האזרחיות – ובין המחויבות לסייע לכל אדם ללא קשר למעמדו החוקי, המעוגנת בערכי המקצוע ובקוד האתיקה של העבודה הסוציאלית (איגוד העובדים הסוציאליים, 2018).

מבקשי מקלט אריתריאים בישראל

נכון לשנת 2022 חיים בישראל כ-20,479 אריתריאים, שהינם 76% מסך מבקשי המקלט האפריקאים במדינה (רשות האוכלוסין וההגירה, 2022). נוסף על כך חיים בישראל כ-8,000 ילדים מבקשי מקלט מתחת לגיל 18 (מסיל"ה, 2021). תושבי אריתריאה נמלטו ממשטר דיקטטורי על רקע חובת שירות צבאי בלתי מוגבל בזמן והפרות זכויות אדם (van Reisen & Estefanos, 2017).

מבקשי המקלט מאריתריאה החלו להגיע לישראל באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים, דרך חציית חצי האי סיני, שם נחשפו רבים לכליאה, עינויים וסחר בבני אדם (קריצמן-אמיר, 2015). בשנת 2013 השלימה ישראל בניית גדר לאורך גבול ישראל-מצרים, וכניסתם פסקה כמעט לחלוטין. בשנה זו הגיע מספר האריתריאים בישראל לשיא של כ-37,000 אנשים. בשנים שחלפו מאז, רבים עזבו או גורשו למדינות מערביות או אפריקאיות. מרבית הקהילה האריתראית שנתרה בישראל חיה כיום בתל אביב ובמספר ערים נוספות, בהן ירושלים, פתח תקווה וחיפה (א.ס.ף, 2022).

האמנה הבינלאומית בדבר מעמדם של פליטים משנת 1951 והפרוטוקול הנלווה לה משנת 1967 הגדירו משפטית מיהו פליט, ומהן הזכויות וההגנות שלהן הוא זכאי. העיקרון המרכזי העומד בלב האמנה הוא "עקרון אי-ההחזרה", הקובע כי אסור להחזיר אדם למקום שבו נשקפת לו סכנה (קריצמן-אמיר, 2015). אך אף שישראל הייתה בין המדינות אשר יזמו את אמנת הפליטים והיא גם חתומה עליה, עקרונות האמנה מעולם לא עוגנו בחוק הישראלי (שם).

עד שנת 2013 מנעה ישראל מיוצאי אריתריאה כל אפשרות להגיש בקשת מקלט לצורך הכרה כפליטים. החל מ-2013 אושרה רשמית האפשרות להגיש בקשה זו, אך בפועל התהליך לא מומש כראוי (Bar-Tuvia, 2018). לראיה, בין השנים 2009–2019 העניקה ישראל מעמד פליט ל-13 אריתריאים בלבד (המוקד לפליטים ולמהגרים, 2019), פחות מאחוז אחד מסך הבקשות שהוגשו. אלה הם אחוזי הכרה נמוכים ביותר: לצורך השוואה, בשנת 2021 קיבלו מעמד 81% מהאריתריאים שהגישו בקשות

מקלט באירופה (EUAA, 2021). בהמשך לכך, המדיניות שננקטה בישראל לאורך השנים כלפי מבקשי המקלט כללה תקנות וחוקים המשתנים באופן תדיר, בהם כליאה, מעצר, גירוש "מרצון" וסנקציות כלכליות (א.ס.ף, 2022).² בשנת 2018, בעת עריכת מחקר זה, הכריזו הרשויות בישראל על תוכנית של גירוש בכפייה לרואנדה ואוגנדה (בירגר ועמיתות, 2018). החלטה זו בוטלה לבסוף, לאחר לחץ ציבורי.

כיום נוקטת ישראל כלפי הרוב המכריע של אזרחי אריתריאה החיים בה מדיניות של "הגנה זמנית", באמצעות הענקת אשרה הדורשת חידוש מדי כמה חודשים וכוללת גישה מוגבלת ביותר לזכויות בריאות ורווחה (קריצמן-אמיר, 2015). מבקשי מקלט מתחת לגיל 18 זכאים לשירותי רפואה, חינוך ורווחה חלקיים, אולם בפועל הם מתמודדים עם חסמים רבים במימוש זכויות אלה. מבקשי מקלט מעל גיל 18 אינם זכאים כלל לגישה לביטוח בריאות ממלכתי ולסל הזכויות הסוציאליות המקובל במדינה, וכן אינם זכאים לאישור עבודה. עם זאת, איסור העבודה אינו נאכף ומעסיקים אינם נקנסים על כך, ועל כן מרבית מבקשי המקלט בארץ כן משתלבים בשוק העבודה – אך בהיעדר אישורי עבודה רשמיים, הם חשופים לניצול בעבודתם.

לא ניתן לנתק את המדיניות הישראלית שתוארה לעיל מן השיח החברתי ומהתפיסות הציבוריות הרווחות על אודות מבקשי המקלט, המכונים רשמית "מסתננים", מונח בעל הקשרים שליליים (Tirosh & Klein-Avraham, 2019). טרטקובסקי ווולש (Tartakovsky & Walsh, 2020) מצאו כי מבקשי המקלט מאפריקה נתפסים כקבוצת המהגרים המאיימת ביותר בחברה הישראלית. תפיסות אלה מעצבות גם את ההתנגדות הציבורית לאימוץ מדיניות מכילה כלפיהם (הוכמן, 2016).

למרות כל זאת, אין להמעיט בכוחות ובחוסן הנפשי של יחידים וקהילות מקרב הפליטים. מרבית מבקשי המקלט בישראל משולבים בשוק העבודה ומקיימים חיי קהילה ומשפחה, חרף המדיניות המכוונת ארוכת-השנים שנועדה להקשות על חייהם (Birger, 2020). יחד עם זאת, אוכלוסייה זו נמצאת במצב משברי מתמשך. רבים נחשפו לאירועים טראומטיים בארץ מוצאם ובדרך לישראל (Nakash et al., 2015), ולכך מתווספים גם חיים בהיעדר מעמד וחשיפה לגזענות, הנחשבים בפני עצמם לאירועים מחוללי-טראומה (Silove et al., 2017). תנאים אלה מעצימים את פגיעותם של מבקשי מקלט להתפתחות מצוקה רגשית, דיכאון, חרדה והפרעת דחק פוסט-טראומטית (Steel et al., 2006). כך נוצר פער בין צרכיה הנפשיים והחברתיים המורכבים של האוכלוסייה לבין המענים המועטים המוצעים לה.

2 הכוונה ל"חוק הפיקדון", אשר החל משנת 2017 הפקיע 20% מהשכר החודשי של כל מבקש מקלט. ביולי 2018 ירד גובה הפיקדון מ-20% ל-6% מהשכר עבור קבוצות פגיעות, בכללן נשים, קורבנות של סחר בבני אדם, קטינים, קשישים ואבות חד-הוריים. באפריל 2020 בוטל החוק בעקבות עתירה שהוגשה לבית המשפט העליון. כיום נלקח היטל בגובה 16% משכר מבקשי המקלט, אשר מופרש על ידי המעסיק.

עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל

עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט התפתחה בישראל החל מאמצע שנות האלפיים, בעיקר מחוץ לממסד, בתגובה להגעתן של קהילות מסודן ומאריתריאה. הסיבה המרכזית לכך נעוצה במדיניות הישראלית: בשונה ממענים ייעודיים לקליטת עלייה יהודית שפותחו לאורך השנים, מבקשי מקלט (וכן מהגרי עבודה) לא קיבלו בישראל נגישות לשירותים פורמליים, ובהם שירותי רווחה (קורין-לנגר ונדן, 2012). לאורך השנים חלו שינויים מסוימים במדיניות משרד הרווחה: עד לשנת 2018 המדיניות הרשמית, שממנה הוחרגו אוכלוסיות בודדות בלבד, הייתה אי-מתן טיפול ושירותים למבקשי מקלט. בשנת 2018, בין היתר בעקבות דוח ביקורת של מבקר המדינה, הורחבו השירותים ונכללו בהם גם מעני חירום לכמה אוכלוסיות של בגירים במצבי פגיעות, כולל השמה במסגרות חוץ במצבי חירום. אוכלוסיות אלה כללו נשים קורבנות אלימות במשפחה, בעלי מוגבלויות, דרי רחוב וקורבנות מוכרים של סחר בבני אדם. אולם גם גישתן של אוכלוסיות אלה לשירותי הרווחה נותרה מצומצמת ביותר עקב מגוון חסמים (א.ס.ף, 2022). באופן רשמי, מרבית הלשכות לשירותים חברתיים בארץ אינן מספקות כיום שירותים למבקשי מקלט, למעט במקרים של ילדים בסיכון (שם). בפועל, חלק מהערים, בהן בין היתר תל אביב, ירושלים ונתניה, מספקות שירותים חלקיים למבקשי מקלט בגירים. עם זאת, מבקשי מקלט בישראל אינם זכאים לקצבאות הביטוח הלאומי.

בהמשך לכך, רבים מן הארגונים הייעודיים למבקשי מקלט צמחו "מן השטח". מתנדבים מן החברה האזרחית, ובהם עובדות סוציאליות, הובילו התארגנויות מקומיות בבאר שבע, בירושלים ובתל אביב, העניקו סיוע הומניטרי ופסיכו-סוציאלי, ופעלו בשיתוף עם קהילות מבקשי המקלט. חלק מן ההתארגנויות התבססו בהמשך כארגונים מוכרים הפועלים עד היום (ראו למשל: א.ס.ף, יוניט"ף, ARDC, JACC). יוצא דופן הוא מסיל"ה, ארגון אשר הוקם בשנת 1999 על ידי עיריית תל אביב וממומן חלקית על ידה, במטרה לסייע לקהילות מהגרי העבודה שהחלו להגיע למדינה בשנות התשעים. בהמשך פתח השירות את דלתותיו גם למבקשי מקלט, וכיום הם אוכלוסיית היעד המרכזית שלו (מסיל"ה, 2021).

דוגמה נוספת היא מעורבותן של עובדות קהילתיות בשירותים חברתיים בדרום תל אביב, האמונות רשמית על מתן שירות לקהילות ותיקות לצד קהילות מבקשי מקלט (Levin & Nahum, 2022). בפועל, לאור עמימות הגדרת תפקידן והמסרים הפוליטיים המועברים אליהן מצד העירייה והמדינה, רבות מהעובדות הקהילתיות עובדות בעיקר עם אזרחים ותיקים. כך, עיקר השירותים הפסיכו-סוציאליים לבגירים עדיין מוענקים מחוץ ללשכות לשירותים חברתיים, על ידי שירותים ייעודיים עירוניים, שירותים מופרטים וארגונים ללא מטרת רווח. מרבית הארגונים הייעודיים למבקשי מקלט שבהם מועסקות עובדות סוציאליות פועלים בתל אביב, ומקצתם פועלים בערים נוספות כגון ירושלים וחיפה. על רקע זה ביקש המחקר הנוכחי לבחון את המאפיינים והאתגרים הייחודיים לפרקטיקת העבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה.

שיטה

מחקר איכותני זה נערך בגישת הזרם ההבנייתי של התאוריה המעוגנת בשדה (Charmaz, 2014, 2017). המחקר התבסס על ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדות סוציאליות, אשר נערכו כחלק ממחקר איכותני רחב שבחן את ההשלכות של מדיניות המקלט ופוליטיקת ההגירה על יחסי עובד-פונה בעבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט אריתריאים בישראל ובגרמניה (Birger & Nadan, 2022).

מהלך המחקר

הנתונים נאספו במהלך החודשים אפריל-אוגוסט 2018 על ידי המחברת, שהיא חוקרת, עובדת סוציאלית ופעילה חברתית, בעלת ניסיון של למעלה מעשור בעבודה ובמחקר עם פליטים ומבקשי מקלט בישראל. כ"חוקרת מבפנים", היכרותה המוקדמת עם ארגונים ועובדים סוציאליים בשדה זה סייעו באיתור משתתפים ובפיתוח יחסי אמון עימם. המשתתפים נדגמו למחקר באמצעות דגימת נוחות בהתבסס על היכרותי המוקדמת עם השדה, וכן באמצעות דגימת כדור שלג שהתבססה על הפנייתם של מרואיינים קיימים למרואיינים פוטנציאליים נוספים (Patton, 2015).

פרטים דמוגרפיים

12 עובדות סוציאליות ישראליות – 11 נשים וגבר אחד – רואיינו פנים אל פנים. גילן נע בין 32 ל-51 שנים ($m=40$). כולן היו יהודיות מלבד אחת ערבייה. הוותק שלהן במקום העבודה נע בין חצי שנה לחמש שנים ($m=3$). כולן עסקו בפרקטיקה ישירה עם מבקשי מקלט בגירים שכללה התערבויות פרטניות; מקצתן עבדו במקביל גם ברמת הקבוצה, הקהילה ו/או המדיניות. כולן עבדו בארגונים ייעודיים המעניקים שירותים פסיכו-סוציאליים למבקשי מקלט, בהם ארגוני סיוע ללא מטרת רווח, ארגונים מופרטים וארגונים חצי-ממשלתיים ועירוניים. אוכלוסיות היעד כללו הורים וילדים, אימהות חד-הוריות, שורדי עיניים וסחר בבני אדם, מתמודדי בריאות הנפש ומתמודדים עם מוגבלויות ועם בעיות רפואיות מורכבות.

איסוף הנתונים

הראיונות נערכו בתל אביב ובירושלים, בשפה העברית, במשרדי הארגונים או בבית קפה. הראיונות נמשכו בין שעה לשלוש שעות, הוקלטו ותומללו במלואם. לאחר הראיון, כל משתתפת מילאה שאלון סוציו-דמוגרפי.

ניתוח

הראיונות נותחו באמצעות ניתוח תוכן (Braun & Clarke, 2006) אשר נשען על עקרונות הזרם ההבנייתי של התאוריה המעוגנת בשדה (Charmaz, 2014) וכלל מספר שלבים: (1) קריאה חוזרת של כלל הראיונות; (2) קידוד פתוח, שבמסגרתו זוהו קטגוריות ראשוניות; (3) קידוד ממוקד, שכלל חיפוש אחר קשרים בין הקטגוריות הראשוניות וקיבוצן יחד למספר תמות מרכזיות; (4) הליך של "השוואה מתמדת" (constant comparison) בין התמות שזוהו לבין הספרות ויומן המחקר. היומן, שכלל מחשבות ותובנות

שנאספו על ידי החוקרת במהלך המחקר, סייע למקם את הממצאים בהקשר רחב של הבנייתם מתוך האינטראקציה בין החוקרת למשתתפות, בהתאם לגישת התאוריה המעוגנת בשדה ההבנייתית (שם).

איכות המחקר

כדי לשמור על קריטריון אמינות המחקר, ערכתי ניתוח נתונים מקיף תוך השוואת הנתונים לספרות וליומן המחקר, ושימוש ברפלקסיביות במהלך ניתוח הנתונים והצגתם. כמו כן שאפתי לשמור על קריטריון ההדהוד (resonance), על ידי בחינת הממצאים למול חוויותיהן ותפיסותיהן של נשות מקצוע העוסקות בתחום, במסגרת הצגת הממצאים בהרצאות ובשיחות עם עובדות סוציאליות בשדה זה (Charmaz & Thronberg, 2021).

סוגיות אתיות

המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של אוניברסיטת תל אביב, ונערך על פי הנחיות הוועדה. כל המשתתפות חתמו על טופס הסכמה מדעת. חסיון המשתתפות נשמר לאורך המחקר, כולל הסרת פרטים מזיהוי ושימוש בשמות בדויים בעת הצגת הממצאים.

ממצאים

ניתוח הראיונות העלה כי שדה הפרקטיקה בעבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט נמצא בתהליכי התהוות והתגבשות. היות שהתחום אינו מוסדר על ידי משרד הרווחה, פעולותיהן של העובדות הסוציאליות התאפיינו במה שכינו חלק מהמרואיינות כ"חלוציות" – יצירה וביסוס מענים חדשים "יש מאין". לא פעם, ובמיוחד בשנים הראשונות, לא הייתה הגדרת תפקיד ברורה לעבודה הסוציאלית עם אוכלוסייה זו, ולמעשה העובדות "בראו" את תפקידן תוך כדי תנועה. הדבר בלט במיוחד בראיונות שנערכו עם עובדות סוציאליות ותיקות בתחום. הפרקטיקה ה"חלוצית" כללה התמודדות עם הפער שבין מיעוט המשאבים לבין צורכיהם המרובים והמורכבים של הפונים, עבודה מעבר לשעות הפורמליות וכן שחיקה, זאת לצד מידה רבה של חופש ויצירתיות, תחושת שליחות, משמעות וסיפוק.

המאפיינים והאתגרים המרכזיים בפרקטיקה יתוארו להלן באמצעות חמש תמות. הראשונה, ארעיות קבועה, כוללת אתגרים הנובעים ממעמד הלימנלי של הפונים ומהקושי לתכנן את עתידם. השנייה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, מתייחסת לאתגרים הנובעים מחשיפה של הפונים לטראומה בעברם, וכן מחוויית טראומה מתמשכת בהווה. השלישית, העצמת יחסי הכוח, כוללת את הסיכון של פיתוח תלות בקשר המסייע והגברתה עם הזמן. הרביעית, תחום פוליטי במיוחד, כוללת מפגש יום-יומי עם יחס חברתי שלילי וגזענות ממוסדת, הן כלפי הפונה והן כלפי העובדות, במרחבים האישיים והמקצועיים. התמה האחרונה, היעדר פורמליות, כוללת את היווצרותם של יחסים "אחרים" עם מבקשי מקלט, כגון הגמשה של גבולות הקשר "הקלאסיים" בעבודה הסוציאלית.

ארעיות קבועה: "מתסכל להביא את החלומות"

אתגר מרכזי שעימו התמודדו העובדות הסוציאליות הוא הלימינליות החוקית של מבקשי המקלט בישראל. העובדה שהם אינם מגורשים אך גם אינם מקבלים מעמד זכויות ייצרה מתח תמידי בחיי הפונים, אשר השפיע הן על צורכיהם והן על ההתערבויות של העובדות. מצב הארעיות הקבועה עורר קושי לדמיין ולתכנן את עתיד הפונים מצידם ומצד העובדות (Birger, 2020). לאור זאת העובדות התקשו לבנות עבורם תוכנית התערבות הצופה פני-עתידי, שתוארה כחלק משמעותי מ"ארגז הכלים" שלהן. כך תיארה אלינור, עו"ס בשירות חצי-ממשלתי, את חשיבות היכולת של הפונה לדמיין עתיד במסגרת ההתערבות:

עם כל מטופל שלי [...] אני תמיד מבררת [...] איפה הם רוצים להיות בעוד שנה, בעוד חמש שנים. איך הם מדמיינים ורוצים שהחיים שלהם ייראו. ועם אוכלוסיות אחרות זה משהו שהוא הרבה פעמים מאוד מדרבן, זה גורם למוטיבציה [...] אין מה לעשות, בלי אופטימיות קשה מאוד להגיע לאנשהו [...] אבל פה [עם פליטים] זה מתסכל אותם אפילו להביא את החלומות [...] אולי אני מפחדת שהם יתחילו לדמיין, ובינתיים יש את המציאות פה בישראל.

אלינור מתארת את היכולת לתכנן את העתיד הן כמשאב נפשי של הפונה והן כמשאב מקצועי של העובדת הסוציאלית, המאפשר לקדם שינוי במסגרת הקשר. אולם משאב זה מוגבל בעבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל נוכח המדיניות המופנית כלפיהם, בשונה מהשימוש המועיל בו במסגרת הפרקטיקה עם פונים בעלי מעמד אזרחי.

נוסף על כך תוארה יכולת מוגבלת של רבים מהפונים להתמיד בפגישות קבועות (למשל מדי שבוע) ולקחת חלק בהתערבויות ארוכות-מועד. דורית, עו"ס בשירות עירוני, התלבטה לגבי צירוף פונים לקבוצה פסיכו-חינוכית המיועדת להורים ומתקיימת באופן קבוע לאורך שנה:

לצפות מאנשים מהקהילה שיגיעו באופן קבוע זה בלתי אפשרי. שנה זה המון זמן, בטח לאנשים שהחיים שלהם בתנודות. כל שנה יש משפחה שפתאום עוברת לעיר אחרת, עוברת לנורבגיה, זה הכול פתאומי, לא מתוכנן [...] וכל הדברים האלה נורא משפיעים על הקבוצה.

בדבריה התייחסה דורית לעובדה שבעשור האחרון אלפים מקרב הקהילה האריתריאית עזבו את ישראל, חלקם באמצעות תוכנית "יישוב מחדש" של האו"ם, המסייעת לפליטים פגיעים במיוחד במעבר למדינות מערביות אחרות שבהן יקבלו מעמד (UNHCR, 2023). אחרים גורשו או עזבו "מרצון" למדינות שונות באפריקה. רבים מהמעברים התרחשו באופן מהיר ולא מתוכנן. שינויים אלה הקשו על הפונים להתמיד במסגרת ההתערבות והציבו אתגר לבניית הקבוצה, המצריכה יצירת ביטחון והמשכיות.

לכך יש להוסיף כי המציאות הלימינלית של חיי מבקשי המקלט בישראל איננה סטטית, אלא היא התאפיינה ב"גלים" של החלטות ממשלה משתנות, שלרוב הוכרזו באופן בלתי צפוי. תקנות וחוקים שחוקקו לאורך השנים, בהם כליאה וגירוש, הניבו השלכות מיידיות על ההתערבויות המקצועיות. כך

למשל תיארה גלית, עו"ס בשירות חצי-ממשלתי, את התקופה שבה הוכרז על הגירוש הכפוי לרואנדה ואוגנדה, שהוביל ל"גל" של פניות לשירות שבו עבדה:

המדיניות הייתה חלק מאוד מאוד חי מהחיים שלנו [...] נניח שוב שינו את החוק - זה דבר שמטלטל בכל רמה אפשרית [...] זה בא לידי ביטוי בגלים של פניות שמציפות לחלוטין את השירות [...] ואנחנו לא עומדים בגל כזה.

משמעות ההכרזה על תוכנית הגירוש שאליה מתייחסת גלית הייתה שבתוך שבועות ספורים קיבלו מבקשי מקלט רבים התראה כי הם צפויים להיות מגורשים מישראל בתוך פרק זמן קצר. מדיניות זו הובילה להתדרדרות במצבם הנפשי של הפונים, והצריכה התגייסות של העובדת וזמינות מעבר לשעות העבודה. "גלים" אלה כללו גם עומס של פניות חדשות, לצד הסיוע לפונים קיימים.

דוגמה נוספת להשלכות של "גליו" המדיניות ניתן לראות בדבריה של יעל, עו"ס בארגון ללא מטרת רווח, שתיארה כיצד ההתערבות עם הפונה הושפעה באופן ישיר מהחלתו של חוק הפיקדון:

את עושה עבודה עם אנשים ואז נכנס חוק הפיקדון והפונה שלך צריכה לרדת לזנות כדי להאכיל את הילדים שלה [...] או לחזור לגבר האלים שהיא ברח ממנו כי היא לא מצליחה כרגע לפרנס ולהאכיל את הילדים שלה.

יעל התייחסה להשלכות הכלכליות של חוק הפיקדון, אשר הוביל לעלייה חדה במדדי העוני בקהילה, במיוחד בקרב אוכלוסיות פגיעות כמו אימהות חד-הוריות (א.ס.פ., 2022). ניתן לראות כיצד ההתערבות המקצועית - במקרה זה, כזו שמטרתה לבסס את עצמאותה של אישה שחווה אלימות במשפחה - כמו "יורדת לטמיון" עם כניסתו של חוק זה לתוקף.

טראומה מתמשכת והשלכותיה: "אתה בתוך הטראומה"

מאפיין נוסף הוא ההתמודדות עם טראומה והשלכותיה, המהווה סוגיה מרכזית בפרקטיקה עם פליטים בישראל כמו גם בעולם. השאלה כיצד לעבוד עם טראומה כללה שני ממדים: ראשית, השאלה כיצד להתייחס לטראומות מעברם של הפונים על רקע היעדר יציבות בהווה; ושנית, חייהם של הפונים במצב של טראומה מתמשכת בישראל, נוכח גזענות והיעדר זכויות, הקשו על קידום רווחתם. באשר לממד הראשון, עובדות סוציאליות תיארו חשש "לגעת" ו"לפתוח" טראומות שחוו הפונים בארץ המוצא או בדרך לישראל, לנוכח ההבנה שטיפול בטראומה מצריך יצירת תחושת ביטחון והשבת השליטה לחיי הפונה. ערן, עו"ס בשירות עירוני, תיאר דילמה זו בהקשר לעבודה עם פונים המתמודדים עם סימפטומים פוסט-טראומטיים:

הייתה תקופה שבה ניסינו להקביל את העבודה עם מבקשי המקלט לעבודה עם פוסט-טראומה אצל ישראלים. ואז אמרנו - אתה לא יכול לעשות את העבודה הזאת כי אתה חייב קרקע יציבה [...] ועברה עוד שנה והקרקע לא יציבה, ועוד שנה, ועברו ארבע שנים [...] אז אתה משאיר אנשים עם פוסט-טראומה, אתה לא יכול לגעת בה [...] ואתה בעצם עובד על הסימפטומים, מאוד אינסטרומנטלי.

מדבריו של ערן עולה תחושה של צמצום טווח ההתערבויות של העובד הסוציאלי, בהיעדר יכולת להתייחס כראוי לטראומה שחוו הפונים. דילמה זו חושפת את אופיו המתהווה של שדה זה, שבמסגרתו טרם גובשו פרוטוקולים מבוססי-ראיות לטיפול. הידע על אודות העבודה הנדרשת עם אוכלוסיות אחרות במצבי טראומה סתר את מה שפגשו העובדים בשדה עם אוכלוסיית מבקשי המקלט. המתח שבין התאוריה לפרקטיקה הודגם גם בדבריה של ליה, עו"ס בשירות חצי-ממשלתי:

את לא יכולה לטפל במשהו אחר כשאת בתוך טראומה [...] עזבי תאוריות, זה פשוט לא פרקטי, זה מפרק לחלוטין. היה לי מטופל שאמר לי – בסדר, אני מרוויח, יש לי כסף, אבל אני לא יודע אם לקנות מיטה חדשה. אלה חיים שאתה לא יכול לנשום, גם אם אתה לא לגמרי במצוקה, אתה לא חי, אתה כל הזמן ב-stand-by.

ליה מתארת מציאות "חסרת אוויר" המתבטאת בהחלטות יום-יומיות, קטנות כגדולות, ומחלחלת גם אל הקשר המקצועי. במסגרת החיים "בתוך הטראומה", כלומר נוכח אופייה הטראומטי של הארעיות המתמשכת, נגדעת יכולתם של הפונים לארגן את חייהם ולייצב אותם.

החשיפה לטראומות שחוו הפונים השפיעה גם על העובדות עצמן, אשר תיארו תחושות של טלטלה, זעם, ייאוש, דכדוך וצער לנוכח חשיפת הפונים לאלימות ולעינויים, פעמים רבות מעשה ידי אדם, ובהיעדר מנעים ומערכת שתוארה כ"אטומה". לנוכח זאת ניסו העובדות להימנע מיצירת "קואליציה של ייאוש", כפי שהגדירה זאת אחת המשתתפות, כלומר פיתוח תחושות של ייאוש וחוסר אונים בקרב העובדות. הגם שתחושות אלה תוארו כבלתי נמנעות בחלקן, העובדות תיארו ניסיון להימנע מהזדהות מוחלטת עם חוויית ה"אין" שבה שרויים חלק מהפונים ולשמור על אופטימיות ותקווה, כדי שיוכלו לסייע לפונים דווקא במצבים שבהם האחרונים חווים ייאוש רב בעצמם.

העצמת יחסי הכוח: "כמו עם ילדים קטנים"

על רקע ההדרה המתמשכת של מבקשי המקלט, התפתחו תנאים שהעצימו את יחסי הכוח בין העובדות לפונים. אמנם כל קשר מקצועי בין עובדים סוציאליים ובין הפונים לשירותיהם, במיוחד אוכלוסיות במצבי שוליות והדרה, כולל יחסי כוח מובנים בין העובדת "בעלת הידע" לבין הפונה "מקבל העזרה" (Levin, 2012). אולם כאן, נוסף על יחסי הכוח שנבעו מפערי תרבות, שפה ומוצא אתני, הממדים המבניים – ובמיוחד הפער בין העובדת בעלת האזרחות לבין הפונה חסר המעמד – העצימו את הפערים הקיימים ממילא. כך תיארה יעל את ההשלכות של היעדר הנגישות לשירותי רווחה פורמליים על יחסי הכוח: "ברגע שקהל היעד שבוי, ואין לו שירותים אחרים [לפנות אליהם] [...] אז היכולת לנצל את הסמכות שלך היא כל כך גדולה [...] ואת חייבת להיות ערה ורגישה לזה". בדבריה מתייחסת יעל לכך שמרבית הפונים מנועים מגישה לשירותי רווחה ציבוריים, ולכן הם מהווים "קהל שבוי" של הארגונים הייעודיים. הדבר עלול לצמצם את יכולתם להתלונן על אופי השירות שהם מקבלים וטיבו, ולייצר תנאים נוחים לניצול סמכות מצד העובדת.

על רקע זה, עובדות סוציאליות תיארו מתח בין הרצון להגן על הפונה ובין הסיכון שביצירת תלות בעובדת. מטאפורה שחזרה בקרב הראיונות היא "יחסי הורה-ילד". כך למשל תיארה זאת דנה, עו"ס בארגון ללא מטרות רווח:

יש משהו בקהילה הזאת שהיא כל כך שקופה וכל כך נחבטת בישראל שאולי לפעמים זה קצת יוצר איזשהו יחס פטרנליסטי, כמו עם ילדים קטנים שאתה נורא רוצה כבר לעזור להם ולפתור להם את כל הבעיות ולהגן עליהן מכל הרוע שבחוץ [...] צריך לשים לב לא לעשות את זה, הם התמודדו עד עכשיו עם דברים נורא קשים, הם יצליחו להתמודד גם עם זה.

בדבריה של דנה ניכר כי היחס לפונים "כמו אל ילדים" מועצם לאור הדרתם המתמשכת. הגם שיייתכן כי המשאלה לגונן עליהם נובעת מכוונות טובות, היא עלולה לייצר ולשמר יחסים א-סימטריים. מתח זה התבטא בדילמות יום-יומיות: העובדות התלבטו, למשל, אם לפנות בשם הפונים לשירותים רפואיים או מוסדות ממשלתיים, לאור החסמים השפתיים והתרבותיים שלהם ונוכח הגזענות שהם חוו. מחד גיסא, פנייה מטעם העובדת עצמה תוכל לקדם את הסיכוי לקבל מענה, ולחסוך מהפונים את היחס המזלזל שלעיתים הם סופגים; מאידך גיסא עמד הרצון לעודד את הפונים לעצמאות ולאפשר להם ללמוד להתמצא בכוחות עצמם בין השירותים הנגישים להם. מן הראיונות עלתה תפיסה מורכבת של העובדות את הפונים, כמי שנמצאים בעמדה מוחלשת וזקוקים ליחס מגונן ולצד זאת כבעלי כוחות וחוסן נפשי.

תחום פוליטי במיוחד: "צריך להיכנס למלחמות"

ההקשר הפוליטי והשלכותיו על הפרקטיקה הציבו אתגר חדש עבור רבות מן המרואיינות, בשונה מהעבודה עם אוכלוסיות יעד אחרות. העבודה עם מבקשי המקלט נקשרה לפוליטיזציה של נושא ההגירה והפליטות, למדיניות הממסדית המדירה כלפיהם ולתפיסה השלילית שלהם בציבור. הללו התבטאו במפגש של הפונה והעובדת גם יחד עם שנאת זרים וגזענות הן במסגרות מוסדיות והן בחיי היום-יום (Birger et al., 2020). בתוך כך תויגו באופן שלילי לא רק מבקשי המקלט עצמם, אלא גם מי שמסייעים להם. כך נחשפו העובדות הסוציאליות לאלימות מילולית או פיזית ולקריאות גזעניות, למשל כשצעדו יחד עם הפונים ברחוב. גם במרחבים אישיים, כמו ארוחות ערב משפחתיות או מפגשים חברתיים, נדרשו לא פעם העובדות להגיב לשאלות ולהערות פוליטיות, שעבור חלקן לא היו טבעיות ושהן לא נדרשו אליהן בעבודתן עם אוכלוסיות אחרות, כגון מתמודדי נפש או ילדים בסיכון. כך למשל תיארה איילת, עו"ס בארגון ללא מטרות רווח, מפגש חברתי שבו השתתפה:

הלכתי לארוחת ערב בבית של חברה ופגשתי חבר שלהם שאני לא מכירה. העליתי משהו שהיה בעבודה שלי ואז הוא התחיל להגיד דברים רעים על פליטים. עכשיו, אני לא קיצונית [...] לא ניסיתי לשכנע אותו [...] [אבל] הרגשתי מאוד לא בנוח [...] למה אני צריכה להרגיש לא נעים? למה זה צריך לעבור לפסים אישיים?

ניתן לראות בדבריה כיצד הממד הפוליטי "חדר" אל המרחב האישי, והציב אותה בעמדה שבה היא מתויגת או לכל הפחות נדרשת להביע עמדה.

ההקשר הפוליטי התבטא גם בקשר עם הפונים. כך למשל, בזמן ההכרזה על מדיניות הגירוש, התמודדו חלק מהעובדות עם קונפליקט שנבע מעצם היותן ישראליות. הדבר עלה במיוחד בקרב מי שעבדו בשירותים ממשלתיים או עירוניים למחצה. חלקן תיארו תחושות אשמה ואחריות לאור השתייכותן למדינה שהחליטה לגרש את הפונים. אולם גם חלק ממי שעבדו בארגונים ללא מטרות רווח התמודדו עם דילמות זהות, שכן הפונים לא ידעו תמיד להבדיל בין ארגון ממשלתי ולא ממשלתי. חלקם הפנו את התסכול והאכזבה כלפי העובדות, מתוך תקווה שכישראליות הן יוכלו לשנות את המצב. כך למשל תיארה דנה, עו"ס בעמותה ללא מטרות רווח, את תקופת הגירוש, שבה אחת הבקשות הראשונות של הפונים הייתה סיוע במעבר למדינה מערבית אחרת:

בתור מישהי ששייכת למדינה הזאת והשלטון הזה כביכול אמור לייצג [...] נורא קשה לי עם היחס [לפליטים], ונורא קשה לי שמגיעים אנשים [פונים] ואחד הדברים הראשונים שהם מבקשים זה עזרה בלעבור למקום אחר, נורא עצוב לי שהמדינה שלי לא יכולה לראות בן אדם אחר וללמוד מההיסטוריה.

בדבריה מודגשת ההתמודדות עם שאלות הנוגעות לזהותה ולהשתייכותה למדינה, המועצמות על רקע פעולה מכוונת של המדינה להזקיע את הפונים שעמם היא עובדת. העבודה בתחום פוליטי במיוחד, ולנוכח היעדר מענים, הייתה מצע לכינון פרקטיקה "לוחמנית" שכללה פעולות של תיווך וסנגור. כך למשל תיארה זאת סיגל, עו"ס בארגון ללא מטרות רווח:

זה העניין של חוסר המעמד, שאין הרבה מענים ואם אני מתאמת טיפול של מישהו אז מאוד קשה לתאם לו טיפול [...] צריך להיכנס למלחמות עם אנשים ולשלוח מיילים, להתקשר, להציק [...] בעבודה הקודמת היה באמת נורא פשוט - היה צריך לקבוע תור, היינו מתקשרים, קובעים תור.

ניכר כי העבודה עם מבקשי המקלט הצריכה מהעובדת "להילחם" - רבות משיחת הטלפון או תכתובת המייל שמטרתן מיצוי זכויות או סנגור נענו בשלילה או נתקלו בדלת סגורה. אקלים זה הוליד פרקטיקות לשינוי מדיניות ברמות שונות, כלומר פעולות שכוונו לשנות את המדיניות הקיימת או לעצב מדיניות חדשה, ברמה הארגונית, המקומית או ברמת המדינה (וייס-גל וגל, 2011). חלק מן העובדות פעלו ברמה המקומית כדי לקדם את הנגשתם של מענים חדשים לקהילת מבקשי המקלט. בחלק קטן יותר של המקרים, ובפרט בארגונים הלא ממשלתיים, עובדות סוציאליות היו מעורבות בפרקטיקות מדיניות ברמת המדינה, כולל עבודה עם התקשורת, עם עורכי דין ועם ארגונים נוספים של חברה אזרחית, למשל במסגרת השתתפות במאבק הציבורי נגד גירוש הפליטים, וכן בפנייה לערכאות משפטיות (לדוגמה: בג"צ א.ס.ף נגד משרד הרווחה). כך תיארה זאת יעל: "יש פה הזדמנות ליישם עבודה סוציאלית כמו שנכתבה... במוצאי שבת ללכת להפגין עם הקהילה וביום ראשון לשבת עם הפונה שראיתי בהפגנה ולחשוב איך עוזרים לו ברמה הפרטנית".

עבור חלק מהעובדות, אימוץ עמדה פוליטית והשילוב בין פרקטיקה ברמת המיקרו והמקרו היו חדשות ונולדו כתוצר של הנסיבות, ולא היו מנת חלקן בעבודה עם אוכלוסיות אחרות. חלקן ציינו כי התמקמות בשדה "פוליטי" יותר לא הייתה טבעית עבורן והיוותה אתגר. עבור אחרות, ייתכן כי אופיו הפוליטי של התחום וההזדמנות "ליישם עבודה סוציאלית כמו שנכתבה", כפי שאמרה יעל, עיצבו את הבחירה בתחום זה מלכתחילה.

בלתי-פורמליות: "הפוך מכל מה שלמדתי"

התמה האחרונה מתייחסת לאופי הבלתי-פורמלי שאפיין את הקשר המסייע בפרקטיקה עם מבקשי מקלט. בלתי פורמליות זו התבטאה בין היתר ב"הגמשה" של גבולות הקשר ושל הסטינג שבו התקיימו המפגשים (Birger & Nadan, 2022). העובדות הסוציאליות יצרו לרוב קשר עם הפונים מחוץ למשרד: במסדרון, במסגרת ביקורי בית, בטלפון, בהודעות וברשתות החברתיות, במסגרת ליווי הפונים, במרחבים קהילתיים או ביציאה להפגנות משותפות. פרקטיקה עם מבקשי מקלט תוארה כשדה שבו העבודה הסוציאלית "הקלאסית" וגבולות הקשר שהיא מייצגת, כפי שנלמדו על ידי חלקן באקדמיה, אינם רלוונטיים. כך למשל תיארה זאת שרה, עו"ס בארגון ללא מטרת רווח: "[הקשר עם הפונה] הפוך מכל מה שלמדתי בבית ספר לעבודה סוציאלית [...] זה במסדרון, אין לי חדר טיפול, אז עושים מה שיכולים עם המעט שיש לנו." ואילו דנה, אשר עבדה אף היא בארגון ללא מטרת רווח, אמרה:

בחיים לא חשבתי להיות חברה של מישהו [פונה] בפייסבוק לפני שהגעתי לתפקיד הזה. יכול להיות שזה גם לא נכון עכשיו אבל יש איזה משהו ביחסים שדורש משהו קצת אחר [...] דורש קרבה שהיא קצת אחרת, פחות גבולות נוקשים. זה פחות קשר של 50 דקות שבועיות בחדר.

כפי שניתן לראות בדבריהן, הצורך ב"משהו קצת אחר" תואר כניגוד לקשר הקלאסי המתקיים במסגרת מובנית בחדר הטיפולים. הצורך ביצירת יחסים בלתי פורמליים הוסבר על רקע מספר הקשרים: פערי תרבות בין העובדת לפונה, העובדה שרבים מהפונים מצפים לקשר קרוב וחברי, משאבים מצומצמים של העובדת (למשל מחסור בחדרי טיפול), ומדיניות ממסדית המעוררת חוסר ודאות לגבי עתיד הפונה. המאפיין האחרון הוסבר על ידי סיגל, עו"ס בארגון ללא מטרת רווח:

הם [מבקשי המקלט] קוראים לי מאמי בטלפון, משהו שלא הייתי נותנת לפונים אחרים שלי לעשות [...] אין פורמליות, יש דברים יותר חשובים [...] [כי] לכי תדעי מה יהיה איתם מחר.

כפי שעולה מדבריה, לנוכח המדיניות הקיימת, ובמיוחד סביב האיום בגירוש, ניכר הצורך בגמישות ובויתור על פורמליות.

דיון

מחקר זה בחן את המאפיינים והאתגרים הייחודיים בפרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט מאריתריאה, בהתבסס על ראיונות עומק עם 12 עובדות סוציאליות בארגונים ייעודיים. ממצאי המחקר הצביעו על פרקטיקה "חלוצית" שכללה יצירה וביסוס של מענים חדשים, לעיתים ללא הגדרת תפקיד מכוונת, ובהיעדר קווים מנחים. הפרקטיקה הישירה והדילמות שעיימן התמודדו העובדות נסבו סביב חמישה מאפיינים מרכזיים של העבודה עם אוכלוסיית מבקשי מקלט: ארעיות קבועה, טראומה מתמשכת והשלכותיה, העצמת יחסי הכוח, תחום פוליטי במיוחד ובלתי פורמליות. יחד הם מהווים ניסיון ראשון להמשגת עבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל כפי שהתהוותה בעשור וחצי האחרונים.

ממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם המתואר במחקרים איכותניים שבחנו את הפרקטיקה עם פליטים ומבקשי מקלט במדינות הצפון הגלובלי (Fell & Fell, 2014; Okitiki & Aymer, 2003; Puvimanasinghe, 2015; Robinson, 2014). לדוגמה, במחקר שנערך בבריטניה ובאוסטרליה תיארו העובדים הסוציאליים את הצורך ביצירתיות בתהליך פיתוח המענים לאוכלוסייה זו, לאור משאבים מצומצמים במיוחד הניתנים לה. כמו כן, הם תיארו חשיפה לגזענות בספרה החברתית ובמפגש עם נותני שירותים אחרים, וחשו שלא הוכשרו כראוי לעבודה עם ממדי הטרומה שחוו הפונים (Robinson, 2014). במחקר אחר, עובדות סוציאליות בבריטניה תיארו כי למרות סביבת עבודה מאתגרת, הן הצליחו לפתח מענים ייחודיים עבור הפונים ולקדם שיפור במצבם (Fell & Fell, 2014). באוסטרליה תיארו עובדים סוציאליים אכזבה ממדינתם, אשר הנהיגה מדיניות מדירה כלפי פליטים ומבקשי מקלט (Puvimanasinghe, 2015). גם הצורך בכינון יחסים בלתי פורמליים עם אוכלוסייה זו דווח במחקרים שנערכו במדינות מערביות אחרות: למשל, עובדים סוציאליים הדגישו את הצורך ביצירת קשר "אחר" עם הפונים, בגובה העיניים, ולפתח גמישות באשר למיקום המפגשים ותדירותם (Puvimanasinghe, 2015; Robinson, 2013).

המחקר הנוכחי תורם לגוף הידע ההולך וגדל על אודות הפרקטיקה עם פליטים ומבקשי מקלט, תוך הדגשת ההשלכות של ארעיות קבועה אשר לא נדונו בהרחבה בספרות. הספרות הקיימת מתמקדת בהשלכות של ארעיות קבועה על רווחתם הנפשית של פליטים, שכן היא מייצרת תחושות יאוש, חוסר אונים וקושי להתפתח בהווה ולתכנן את העתיד (e.g., Mountz et al., 2022). כמו כן, בקרב מהגרים בעלי מעמד חוקי זמני תועדו אחוזים גבוהים יותר של תסמיני פוסט-טראומה ודיכאון בהשוואה למי שקיבלו מעמד פליט קבוע (Steel et al., 2006). החיים ללא מעמד קבוע עלולים להקשות על תהליכי האקולטורציה של מבקשי מקלט וילדיהם, על התהליכים ההתפתחותיים של גיבוש הזהות בקרב נוער וצעירים ועל יכולתם להשתלב חברתית (Winer et al., 2021; Ziaian et al., 2021).

מפרספקטיבה של עבודה סוציאלית ביקורתית ועבודה סוציאלית מבוססת-זכויות אדם, ניתן לראות בקיבוע מבקשי המקלט במצב לימינלי מתמשך מדיניות מכוונת שמטרתה בין היתר למנוע את שילובם החברתי (Zaviršek, 2017). המחקר הנוכחי תיאר את האופן שבו מגבילה מדיניות של

ארעיות קבועה את הפרקטיקה בעבודה הסוציאלית: כך למשל, על רקע המתח שבין הזמני לקבוע, התקשו העובדות הסוציאליות לתכנן יחד עם הפונה את עתידו. על רקע ממצאים אלה רצוי כי עובדות סוציאליות יבחנו, בהתאם ליכולותיו ורצונותיו של כל פונה, האם ובאיזו מידה ניתן לתכנן יחד עימו את עתידו ולכונן התערבויות ארוכות-טווח, כגון השתתפות במפגשים קבוצתיים קבועים לאורך שנה – תוך הכרה בכך שנוכח מציאות חייהם בישראל, חלק מהפונים מסוגלים להתמקד בעיקר בצרכים הנוגעים להווה.

אתגר מרכזי שדווח במחקר נוגע לאופן הטיפול בטרומה ובהשלכותיה על רקע היעדר יציבות בחיי הפונים. אף כי מקובל לראות בפסיכותרפיה ממוקדת-טרומה – לאו דווקא עם פליטים – כלי טיפולי שמתבסס על פיתוח יציבות והשבת השליטה לחיי הפונה (הרמן, 2017), האפשרות להשיב את תחושת השליטה לחייהם של מבקשי מקלט בישראל הינה מוגבלת נוכח מאפייני חייהם במדינה. השאלה כיצד ובאיזה שלב בתהליך הטיפול באוכלוסייה זו ניתן לכונן התערבות ממוקדת-טרומה נדונה בהרחבה בספרות, ויש הגורסים שלא רצוי לעשות זאת בשנים הראשונות לאחר ההגעה לארץ הקולטת (ראו למשל: Pain et al., 2014). אמנם לאורך השנים פותחו מודלים ייעודיים לטיפול נפשי בפליטים ברמה הפרטנית (ראו סקירתם של מאיר ולוריא, 2022) והקבוצתית (לדוגמה: George, 2012); אולם רק גישות בודדות, דוגמת הטיפול הקוגניטיבי-התנהגותי והטיפול בחשיפה לנרטיב, הוכחו מחקרית כמועילות בהפחתת סימפטומים פוסט-טרומטיים (Lambert & Alhasson, 2015). נוסף על כך, עד כה נערכו מעט מאוד התערבויות מבוססות-ראיות עם מבקשי מקלט במצבי אי-ודאות (Aizik-Reebs et al., 2021). מכך עולה כי לא רק שלעובדות הסוציאליות בשטח חסרה הכשרה בנושא, אלא גם שקיים מחסור בידע מבוסס-ראיות בתחום באופן כללי. חשוב לציין כי לא כל מי שחוו טרומה יפתחו תסמינים פוסט-טרומטיים, וייתכן כי מבקשי המקלט עצמם יעדיפו להתמקד במענה על צרכים כמו מציאת עבודה, מגורים והשכלה, ולא לעסוק בעברם (Field et al., 2020).

לבסוף, אבקש לדון בממצאים בראי הגישה האנטי-דכאנית ולמקם אותם כחלק מגוף הידע על אודות הפרקטיקה הביקורתית עם אוכלוסיות במצבי הדרה. הגישה האנטי-דכאנית, הנמנית עם הגישות הביקורתיות בעבודה הסוציאלית, מדגישה כי מנגנונים חברתיים מייצרים דיכוי שאחראי למצוקותיהם של מבקשי המקלט, וגורסת כי על עובדים סוציאליים לפעול לצמצום גורמים מבניים אלה (Dominelli, 2007; Sakamoto, 2002). גישות דומות הנשענות על פרספקטיבה ביקורתית התפתחו בישראל בעשור האחרון בנוגע לעבודה עם אנשים במצבי הדרה ושוליות. המרכזית שבהן, עבודה סוציאלית מודעת-עוני, רואה בעוני הפרה של זכויות אדם ומבקשת להבין את חייהם של אנשים בעוני כנגזרת של המציאות החברתית (ראו: סער-היימן ואחרות, 2018; קרומר-נבו, 2015). אנשים החיים בעוני ומבקשי מקלט חולקים מאפיינים משותפים: ראשית, עוני ופליטות שתיהן בעיות חברתיות מורכבות הנגזרות ממבני דיכוי ברמה החברתית והכלכלית (Sakamoto, 2007). שנית, בדומה לפרקטיקה עם מבקשי מקלט, גם העבודה עם אנשים החיים בעוני מתרחשת לרוב בשדה חסר משאבים (Strier & Binyamin, 2010).

בסקירה שיטתית של מחקרים שבחנו את הפרקטיקה בעבודה סוציאלית עם פליטים ומחוסרי דיור נמצאו מאפיינים דומים בין התחומים גם בעבודה עצמה, בהם עומס תיקים גבוה, קושי בשמירה על

גבולות במסגרת הקשר המסייע, תחושת הצלחה מעטה במאמץ לשפר את מצב הפונים ורמות גבוהות של שחיקה בקרב העובדים. יחד עם זאת, עובדים בתחומים אלה תיארו גם תחושת משמעות וסיפוק מעבודתם (Wirth et al., 2019). מאפיין משותף נוסף נוגע לאופי הקשר המסייע: בדומה לממצאי המחקר הנוכחי, מחקרים עם גברים ונשים החיים בעוני בישראל הצביעו על ציפייה של הפונים לכונן קשר קרוב ובלתי מתווך עם העובדת הסוציאלית, המתקיים מעבר לגבולות הקשר "הקלאסיים" ומחוץ למשרד (סער-היימן ואחרות, 2018; 2018; Ribner & Knei-Paz, 2002). סער-היימן ואחרות (2018) הציעו כי "התערבות בהקשר החיים הממשי", כלומר כזו המתקיימת במרחבים בלתי פורמליים כמו הבית ובמסגרת ליווי לשירותים שונים וכוללת התייחסות לצרכים קונקרטיים, היא דרך ליצירת אמון וקרבה. הקווים המנחים לפרקטיקה עם מבקשי מקלט אשר יתוארו להלן יישענו בין היתר על ידע מצטבר זה.

לצד זאת, המחקר הנוכחי הצביע גם על מאפיינים ייחודיים בפרקטיקה עם מבקשי מקלט. אוכלוסיות בעלות מעמד אזרחי זכאיות לזכויות הנובעות מאזרחותן (לפחות בתאוריה), ואילו מבקשי המקלט נמצאים מחוץ לגבולות החוקיים והחברתיים של החברה הישראלית. נוסף על כך, הפרקטיקה בתחום זה פועלת במרחב פוליטי במיוחד, ובמסגרתו פוגשות העובדות הסוציאליות ביקורת וביטויי גזענות כלפיהן וכלפי הפונים באופן יום-יומי ומוחשי. במרחבים אלה נדרשות העובדות הסוציאליות לנקוט עמדה שהיא במהותה אידאולוגית-פוליטית (רמון, 2022), שהרי עצם הסיוע למבקשי מקלט נתפס על ידי רבים בחברה כבלתי לגיטימי.

מכל הסיבות הללו, הפרקטיקה עם מבקשי המקלט מזמנת אתגרים ייחודיים: ברמה המקצועית נדרשות גמישות ויצירתיות נוכח דלות המשאבים הזמינים לאוכלוסייה זו; וברמה האישית עולה הצורך להתמודד עם תפיסות ביקורתיות המופנות אל העובדות במרחבים מקצועיים ואישיים. עם זאת, פרקטיקת העבודה הסוציאלית עם מבקשי מקלט לא מזמנת רק אתגרים, אלא גם מהווה קרקע לתהליכי פוליטיזציה שכוללים פיתוח מודעות ביקורתית כלפי האופן שבו מדיניות ושיח פוליטי מעצבים את צורכי הפונים, את הקשר המקצועי ואת ההתערבות (Birger et al., 2020).

מגבלות המחקר

למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, הראיונות נערכו במסגרת חקר מערכת היחסים בין עובדות סוציאליות ומבקשי מקלט ברמת הפרט. משכך, התערבויות ברמת הקבוצה, הקהילה והמדיניות קיבלו בהם ביטוי חלקי בלבד. כמו כן, המחקר הנוכחי לא עסק בהקשר הבין-תרבותי של הפרקטיקה עם מבקשי מקלט, הכולל אתגרים הנובעים מפערי תרבות ושפה, וכן עבודה עם מגשרים קהילתיים (להרחבה בנושא, ראו: בן-שמואל, 2017). מגבלה נוספת נוגעת לזמן שחלף מאז עריכת המחקר ועד פרסומו: שדה המחקר על אודות מבקשי מקלט בישראל הינו דינמי ורווי שינויים. מאז נערך המחקר בוטל חוק הפיקדון שהוטל על מבקשי מקלט השהים בישראל, ומנגד התחוללה מגפת הקורונה שהובילה למשבר עוני חמור בקהילה. במקביל התבססו ארגוני הסיוע הייעודיים בשטח והמשיכו לצבור ניסיון וידע. ולבסוף, במחקר לא נכללה נקודת מבטם של מבקשי המקלט עצמם, וכן לא נחקרו תהליכי ההכשרה והסוציאליזציה של העובדות ברמה הפורמלית והבלתי פורמלית. ייתכן כי תהליכים אלה השפיעו, בשילוב גורמים אחרים, על הידע הקיים בקרב עובדות סוציאליות לגבי הנושא (אם אכן קיים),

על פיתוח מודעות ביקורתית ועל תהליכי פוליטיזציה בקרבן. מחקרי המשך יוכלו להשלים את התמונה המצטיירת במאמר זה.

השלכות המחקר

למחקר מספר השלכות להכשרה, להדרכה ולפרקטיקה בעבודה סוציאלית עם מבקשי מקלט בישראל:

הכשרה: הכשרות יעודיות לעבודה עם מבקשי מקלט, שיערכו במסגרת בתי הספר לעבודה סוציאלית ובמסגרת קורסים בשדה, יוכלו לעסוק בתחומים הבאים: רקע על אודות חוקים ואמנות בינלאומיות (בהן אמנם הפליטים), סקירת המדיניות הישראלית כלפי מבקשי המקלט, קווים מנחים לעבודת סנגור ופרקטיקת מדיניות, קווים מנחים לפרקטיקה בין-תרבותית, קווים מנחים לעבודה עם טראומה וחוסן במצבי פליטות, התמחות בהתערבויות ממוקדות-טראומה ברמה הפרטנית והקבוצתית וכלים לזיהוי טראומטיזציה משנית והתמודדות עימה. כמו כן, כפי שמציעה רמון (2022), ניתן לשלב דוגמאות להתארגנויות מקצועיות ממדינות אחרות, כגון הארגון "עובדים סוציאליים ללא גבולות" שהוקם באנגליה ומציע כתיבת דוחות מקצועיים להערכת צורכיהם של מבקשי מקלט ללא תשלום, וכן פועל להעלאת מודעות בקרב אנשי ונשות מקצוע ולשינוי מדיניות.

הדרכה: במסגרת יחסי ההדרכה, מומלץ לבדוק מהן העמדות והתפיסות של העובדות כלפי הגירה ופליטות בכלל וכלפי מבקשי המקלט בישראל בפרט, תוך אימוץ גישה לא שיפוטית המאפשרת השמעה של מגוון דעות. רצוי להתייחס גם לאופן שבו העובדות מושפעות מהיחס החברתי כלפי הפונים וכלפיהן כמי שמסייעות להם, אשר עולה במרחבים המקצועיים והאישיים שלהן, ולבחון כיצד יחס זה משפיע עליהן מבחינה רגשית ומבחינת ההתערבות שהן מבצעות. כמו כן מומלץ לעודד תהליכי פיתוח מודעות ביקורתית בקרב העובדות (Sakamoto & Pitner, 2005). מודעות זו, המכונה גם רפלקציה ביקורתית (Fook, 2002), כוללת התבוננות על זהותה של העובדת, מיקומה החברתי והנחות המוצא שלה, ועל האופן שבו אלה משפיעים על תפיסתה לגבי הפונה, מערכת היחסים הנרקמת עימו וההחלטות והפעולות שמבצעת העובדת במסגרת הפרקטיקה (Sakamoto, 2007; Sakamoto & Pitner, 2005). נוסף על כך, יש לסייע לעובדות לזהות סימני שחיקה וטראומטיזציה משנית, לצד צמיחה פוסט-טראומטית עקיפה. לאור האתגרים הייחודיים לתחום, ייתכן כי מסגרת קבוצתית של הדרכה או קבוצת עמיתות תוכל לשמש מקור משמעותי לתמיכה.

פרקטיקה: ברמת העובדת, מלבד רפלקציה ביקורתית המופנית פנימה, רצוי להתבונן על סוגי הדיכוי שחווים מבקשי המקלט ברמה המבנית, במטרה להימנע מפעולות שעלולות לשחזר ולחזק את אותו דיכוי במסגרת הקשר המסייע (Dominelli, 2002). יש לשאוף לכוון יחסים "בגובה העיניים", תוך תפיסת מבקשי המקלט כבעלי ברית המסוגלים לקבל החלטות אישיות לגבי חייהם (Sakamoto, 2007). כך, יחסים בלתי פורמליים אינם פתרון "אד-הוק" אלא בחירה מקצועית הנובעת מהכרה בנסיבות החברתיות המאפיינות את חייהם של מבקשי המקלט. יחד עם זאת, ייתכן שקידום יחסים בלתי היררכיים יוותר מוגבל כל עוד חיים מבקשי המקלט במצב של היעדר מעמד, וכל עוד הפער בנגישות לזכויות בין העובדות לבינם הוא כה גדול.

התערבות ברמת הפרט, גם זו הממוקדת בטראומה, תיעשה מתוך תפיסה שרגשותיהם ותחושת העצמי של מבקשי המקלט מושפעים בין היתר מחוסר שוויון ומדיכוי ברמה המבנית, ותוך הכרה בכך במסגרת הקשר (Allan, 2015). מתן שם להשלכות היעדר המעמד על מצבם הנפשי יוכל לתרום להקלה בתחושות כמו בדידות או האשמה עצמית. לצד זאת, יש לפעול לסנגור ומיצוי זכויות אקטיבי, כולל למידת הזכויות (המעטות) העומדות לרשות מבקשי המקלט ועידוד הפונים למצותן, במקביל לפעולה מול גופים ברמה העירונית והארצית כדי להנגיש זכויות נוספות (קרומר-נבו, 2015). מהלכים אלה מגיעים מתוך התייצבות לצד הפונים, כלומר נקיטת עמדה מעורבת, הצבעה על אי-הצדק הטמון במצב הקיים ועבודה משותפת עם הפונים במטרתה לשנותו (שם).

ברמת המזו, יוכלו עובדות סוציאליות לפעול ליצירת קשרים הדדיים בין מבקשי מקלט לבין קהילות ישראליות מקומיות (Valtonen, 2008). ברמת המקרו, פעולות לשינוי המדיניות הקיימת יעשו בשיתוף פעולה עם עורכי דין, התארגנויות של מבקשי מקלט וארגוני חברה אזרחית. כמו כן, לאור הייצוג החברתי השלילי של מבקשי המקלט בישראל והשלכותיו על הפונים ועל הפרקטיקה, יוכלו עובדות סוציאליות להפנות את הזרקור אל סיפורים אישיים וקהילתיים של מבקשי המקלט אשר נותרו סמויים מהעין (Zaviršek, 2017). כך, דרך פנייה לתקשורת ולקובעי מדיניות, ניתן לקדם ייצוג חיובי והומני של מבקשי המקלט ברמה החברתית והתקשורתית.

סיכום

המחקר הנוכחי בחן ותיאר את מאפייניו של תחום הפרקטיקה עם מבקשי מקלט בישראל, תוך מתן במה לחוויותיהן של העובדות הסוציאליות הפועלות בחזית זו. ממצאי המחקר הראו כי תחום זה כולל אתגרים ייחודיים מהבחינה הפרקטית והאתית. קידום זכויותיהם של מבקשי המקלט בישראל, אשר לו מחויב מקצוע העבודה הסוציאלית, מחייב אימוץ תפיסה ביקורתית ופוליטית. נראה כי ללא שינוי במדיניות הקיימת, קידום משמעותי ברווחתם של מבקשי המקלט ייותר מוגבל ביותר.

נקודות מפתח

- פרקטיקה עם מבקשי מקלט בישראל הינה תחום חדש אשר התהווה בעשור וחצי האחרונים, בעיקר מחוץ למסד.
- המחקר מצביע על התמודדותן של עובדות סוציאליות עם אתגרים הנובעים מהאופי הפוליטי של סוגיית מבקשי המקלט, מהמדיניות המדירה כלפי הפונים ומהיעדר מענים זמינים עבורם.
- כדי לקדם את רווחתם של מבקשי המקלט, יש לשלב בין פרקטיקה ברמת המיקרו והמקרו, כולל באמצעות סנגור ושינוי מדיניות, וכן לפעול נגד הדה-הומניזציה של מבקשי המקלט בשיח החברתי ובתקשורת.

מקורות

- א.ס.ף (ארגון סיוע לפליטים). (2022). מבקשי מקלט בישראל: רקע כללי. <https://assaf.org.il/he/refugees-in-israel/>.
- איגוד העובדים הסוציאליים (2018). קוד האתיקה המקצועית של העובדים הסוציאליים בישראל. <https://www.socialwork.org.il>.
- בירגר, ל., שוהם, ש. ובלוצמן, ל. (2018). עדיף כלא בישראל מלמות בדרך – עדויות העוזבים "מרצון" לרואנדה ואוגנדה שקיבלו הגנה באירופה. https://hotline.org.il/publication/report_europe_birger_bolzman_shoham/.
- בן-שמואל, ש. (2017). גשר על פני מים סוערים – סיפור של טיפול שהוא חיפוש אחר תקווה: טיפול במבקשי מקלט במרפאת "גשר". הגירה, 7, 1-10.
- הוכמן, א. (2016). איום נתפס, מרחק חברתי, והדרה של מבקשי מקלט מסודאן ואריתריאה בישראל. הגירה, 7, 45-66.
- המוקד לפליטים ולמהגרים (2019). נתוני הכרה בפליטים: 2009-2019. <https://hotline.org.il/foir-moi-recognized-refugees-reply-190829/>.
- הרמן, ג'. ל. (2017). טראומה והחלמה. עם עובד.
- וייס-גל, ע. וגל, ג'. (2011). פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית. מאגנס.
- מאיר, י. ולוריא, ע. (2022). מקלט לנפש: מדרך לעזרה ראשונה פסיכולוגית וטיפול נפשי בפליטים ובמבקשי מקלט. פסיכולוגיה עברית. <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=4372>.
- מסיל"ה (2021). סיכום פעילות לשנת 2021. <https://www.tel-aviv.gov.il/Residents/HealthAndSocial/Pages/Mesila.aspx>.
- סער-היימן, י., קרומר-נבו, מ. ולביא-אג'אי, מ. (2018). התערבות בהקשר החיים הממשי: מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת-עונו. חברה ורווחה, ל"ח(3), 629-657.
- קורין-לנגר, נ. ונדן, י. (2012). עבודה סוציאלית בחברה מגוונת ומרובת תרבויות. בתוך מ. חובב, א. לויטל וי. קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל (עמ' 506-526). הקיבוץ המאוחד.
- קרומר-נבו, מ. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עונו: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. חברה ורווחה, ל"ה(3), 301-321.
- קריצמן-אמיר, ט. (2015). מבוא. בתוך ט. קריצמן-אמיר (עורכת), לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל (עמ' 9-26). הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2022). נתוני זרים בישראל: מהדורה מס' 3/2022. https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/foreign_workers_stats/he/zrim_q3_2022.pdf.
- רמון, ש. (2022). דילמות מרכזיות הנוגעות להשפעת סכסוך פוליטי אלים על עבודה סוציאלית. בתוך א. נוטמן-שורץ (עורכת), עבודה סוציאלית תחת אש: תיאוריה מחקר והתערבות (עמ' 407-430). פרדס.
- Aizik-Reebs, A., Yuval, K., Hadash, Y., Gebreyohans Gebremariam, S., & Bernstein, A., (2021). Mindfulness-based trauma recovery for refugees (MBTR-R): Randomized waitlist-control evidence of efficacy and safety. *Clinical Psychological Science*, 9(6), 1164-1184. <https://doi.org/10.1177/2167702621998641>
- Allan, J. (2015). Reconciling the 'psycho-social/structural' in social work counselling with refugees. *The British Journal of Social Work*, 45(6), 1699-1716. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcu051>

- Bar-Tuvia, S. (2018). Australian and Israeli agreements for the permanent transfer of refugees: Stretching further the (Il)legality and (Im)morality of Western externalization policies. *International Journal of Refugee Law*, 30(3), 474–511. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eey042>
- Berry, J. W. (1992). Acculturation and adaptation in a new society. *International Migration*, 30(s1), 69-85. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.1992.tb00776.x>
- Birger, L. (2020). “Permanent temporariness”: Eritrean refugees and social workers’ perceptions of Israeli policies and their implications for family well-being. In D. Roer-Strier & Y. Nadan (Eds.), *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel* (pp. 217-240). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-44278-1_12
- Birger, L., Nadan, Y., & Ajzenstadt, M. (2020). Politicisation processes in everyday practice with refugees: The experiences of Israeli and German social workers. *European Journal of Social Work*, 23(6), 1019-1031. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1793107>
- Birger, L., & Nadan, Y. (2022). Social workers and refugee service users (re)constructing their relationships in a hostile political climate. *Journal of Social Work*, 22(2), 402-421. <https://doi.org/10.1177/14680173211009739>
- Boccagni, P., & Righard, E. (2020). Social work with refugee and displaced populations in Europe: (Dis)continuities, dilemmas, developments. *European Journal of Social Work*, 23(3), 375-383. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1767941>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <http://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory*. Sage Publications.
- Charmaz, K. (2017). The power of constructivist grounded theory for critical inquiry. *Qualitative Inquiry*, 23(1), 34–45. <https://doi.org/10.1177/1077800416657105>
- Charmaz, K., & Thornberg, R. (2021). The pursuit of quality in grounded theory. *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 305-327. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1780357>
- Dominelli, L. (2002). *Anti-oppressive social work theory and practice*. Macmillan.
- European Union Agency for Asylum (EUAA). (2021). *Latest Asylum trends - Annual overview 2021*. <https://euaa.europa.eu/latest-asylum-trends-annual-overview-2021>
- Fell, B., & Fell, P. (2014). Welfare across borders: A social work process with adult asylum seekers. *The British Journal of Social Work*, 44(5), 1322–1339. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bct003>
- Field, R. S., Chung, D., & Fleay, C. (2021). Working with restrictions: A scoping review of social work and human service practice with people seeking asylum in the Global North. *The British Journal of Social Work*, 51(1), 57-76 <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa006>
- Fook, J. (2002). *Social work critical theory and practice*. Sage Publications.
- Gabel, S. G. (2016). Forward. In T. Maschi, *Applying a human rights approach to social work research and evaluation: A rights research manifesto* (pp.1-12). Springer.
- George, M. (2012). Migration traumatic experiences and refugee distress: Implications for social work practice. *Clinical Social Work Journal*, 40, 429-437. <https://doi.org/10.1007/s10615-012-0397-y>
- Griffiths, M., Rogers, A., & Anderson, B. (2013). *Migration, time and temporalities: Review and prospect*. COMPAS Research Resources Paper. https://etnologia.uw.edu.pl/sites/default/files/griffiths_compas_review_and_prospect_1.pdf
- Guhan, R., & Liebling-Kalifani, H. (2011). The experiences of staff working with refugees and asylum seekers in the United Kingdom: A grounded theory exploration. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 9(3), 205–228. <https://doi.org/10.1080/15562948.2011.592804>

- Ife, J., Soldatić, K., & Briskman, L. (2022). *Human rights and social work*. Cambridge University Press.
- Lambert, J. E., & Alhassoon, O. M. (2015). Trauma-focused therapy for refugees: Meta-analytic findings. *Journal of Counseling Psychology*, 62(1), 28-37. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/cou0000048>
- Levin, L. (2012). Towards a revised definition of client collaboration: The knowledge–power–politics triad. *Journal of Social Work Practice*, 26(2), 181-195. <https://doi.org/10.1080/02650533.2010.545121>
- Levin, L., & Nahum, M. (2022). Public community work in neighborhoods with both citizen and asylum-seeking residents: South Tel Aviv as a study case. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 1-13. <https://doi.org/10.1080/15562948.2022.2039830>
- Lorenz, W. (1998). Social work, social policies and minorities in Europe. In C. Williams, H. Soydan, & M. R. D. Johanson (Eds.), *Social work and minorities: European perspectives* (pp. 247-264). Routledge.
- Mountz, A., Wright, R., Miyares, I., & Bailey, A. J. (2002). Lives in limbo: Temporary protected status and immigrant identities. *Global Networks*, 2(4), 335-356. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00044>
- Nakash, O., Langer, B., Nagar, M., Shoham, S., Lurie, I., & Davidovitch, N. (2015). Exposure to traumatic experiences among asylum seekers from Eritrea and Sudan during migration to Israel. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 17(4), 1280-1286. <https://doi.org/10.1007/s10903-014-0022-y>
- Nash, M., Wong, J., & Trlin, A. (2006). Civic and social integration: A new field of social work practice with immigrants, refugees and asylum seekers. *International Social Work*, 49(3), 345-363. <https://doi.org/10.1177/0020872806063407>
- Nuttman-Shwartz, O., & Shinar Levanon, O. (2019). Asylum seekers in Israel: Challenges to social work. *The British Journal of Social Work*, 49(8), 2283-2298. <https://academic.oup.com/bjsw/article-abstract/49/8/2283/5303942>
- Okitikpi, T., & Aymer, C. (2003). Social work with African refugee children and their families. *Child & Family Social Work*, 8(3), 213-222. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.2003.00286.x>
- Pain, C., Kanagaratnam, P., & Payne, D. (2014). The debate about trauma and psychosocial treatment for refugees. In L. Simlich & L. Andermann (Eds.), *Refuge and resilience: Promoting resilience and mental health among resettled refugees and forced migrants* (pp. 51-60). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7923-5_4
- Papadopoulos, R. K. (2007). Refugees, trauma and adversity-activated development. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(3), 301-312. <https://doi.org/10.1080/13642530701496930>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research and evaluation methods* (4th ed.). Sage Publications.
- Potocky-Tripodi, M. (2002). *Best practices for social work with refugees and immigrants*. Columbia University Press.
- Puvimanasinghe, T. D. S. (2015). *Surviving, striving, and thriving: Qualitative study with former refugees and their services providers in Australia* [Doctoral Dissertation, University of Adelaide]. Adelaide Research & Scholarship. <http://hdl.handle.net/2440/91779>
- Ribner, D. S., & Knei-Paz, C. (2002). Client's view of a successful helping relationship. *Social Work*, 47(4), 379-387. <https://doi.org/10.1093/sw/47.4.379>
- Robinson, K. (2013). Supervision found wanting: Experiences of health and social workers in non-government organisations working with refugees and asylum seekers. *Practice*, 25(2), 87-103. <https://doi.org/10.1080/09503153.2013.775238>
- Robinson, K. (2014). Voices from the frontline: Working with refugees and asylum seekers in Australia and the UK. *The British Journal of Social Work*, 44(6), 1602-1620. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bct040>

- Sakamoto, I. (2007). A critical examination of immigrant acculturation: Toward an anti-oppressive social work model with migrant adults in a pluralistic society. *The British Journal of Social Work*, 37(3), 515-535. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcm024>
- Sakamoto, I., & Pitner, R. O. (2005). Use of critical consciousness in anti-oppressive social work practice: Disentangling power dynamics at personal and structural levels. *The British Journal of Social Work*, 35(4), 435-452. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bch190>
- Schrooten, M. (2021). Transnational social work: Challenging and crossing borders and boundaries. *Journal of Social Work*, 21(5), 1163-1181. <https://doi.org/10.1177/1468017320949389>
- Silove, D., Ventevogel, P., & Rees, S. (2017). The contemporary refugee crisis: An overview of mental health challenges. *World Psychiatry*, 16(2), 130-139. <https://doi.org/10.1002/wps.20438>
- Steel, Z., Silove, D., Brooks, R., Momartin, S., Alzuhairi, B., & Susljik, I. (2006). Impact of immigration detention and temporary protection on the mental health of refugees. *The British Journal of Psychiatry*, 188(1), 58-64. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.104.007864>
- Straub, U. (2016). International social work - An overview. In B. Schwarzer, U. Kämmerer-Rütten, A. Schleyer-Lindenmann, & Y. Wang (Eds.), *Transnational social work and social welfare: Challenges for the social work profession* (pp. 13-23). Routledge.
- Strier, R., & Binyamin, S. (2010). Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisational rationale. *The British Journal of Social Work*, 40(6), 1908-1926. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcp122>
- Tartakovsky, E., & Walsh, S. D. (2020). Are some immigrants more equal than others? Applying a threat-benefit model to understanding the appraisal of different immigrant groups by the local population. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(19), 3955-3973. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1565402>
- Ticktin, M. (2006). Where ethics and politics meet. *American Ethnologist*, 33(1), 33-49. <https://doi.org/10.1525/ae.2006.33.1.33>
- Tirosh, N., & Klein-Avraham, I. (2019). "Memorless": The visual framing of asylum seekers in Israel. *Journalism Studies*, 20(3), 381-400. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2017.1383857>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2022). *Figures at a glance*. <https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2023). *Israel/Resettlement*. <https://www.unhcr.org/il/en/durable-solutions/resettlement>
- Valtonen, K. (2001). Social work with immigrants and refugees: Developing a participation-based framework for anti-oppressive practice. *The British Journal of Social Work*, 31(6), 955-960. <https://doi.org/10.1093/bjsw/31.6.955>
- Valtonen, K. (2008). *Social work and migration: Immigrant and refugee settlement and integration*. Routledge.
- van Reisen, M., & Estefanos, M. (2017). The exodus from Eritrea and who is benefiting. In M. van Reisen & M. Mawere (Eds.), *Human trafficking and trauma in the digital era : The ongoing tragedy of the trade in refugees from Eritrea* (pp. 95-147). Langaa Research & Publishing CIG.
- Watters, C. (2013). Forced migrants: From the politics of displacement to a moral economy of reception. In S. J. Gold & S. J. Nawyn (Eds.), *Routledge international handbook of migration studies* (pp. 115-122). Routledge.
- Winer, N., Nuttman-Shwartz, O., & Huss, E. (2021). "A home of my own": The experience of children of international migrants. *Clinical Social Work Journal*, 49(3), 325-335. <https://doi.org/10.1007/s10615-021-00811-1>

- Wirth, T., Mette, J., Prill, J., Harth, V., & Nienhaus, A. (2019). Working conditions, mental health and coping of staff in social work with refugees and homeless individuals: A scoping review. *Health & Social care in the Community*, 27(4), e257-e269. <https://doi.org/10.1111/hsc.12730>
- Zaviršek, D. (2017). The humanitarian crisis of migration versus the crisis of humanitarianism: Current dimensions and challenges for social work practice. *Social Work Education*, 36(3), 231-244. <https://doi.org/10.1080/02615479.2017.1303043>
- Ziaian, T., Puvimanasinghe, T., Miller, E., De Anstiss, H., Esterman, A., & Dollard, M. (2021). Identity and belonging: Refugee youth and their parents' perception of being Australian. *Australian Psychologist*, 56(2), 123-136. <https://doi.org/10.1080/00050067.2021.1893601>

אלימות כלכלית: אפיונים, השלכות ודרכי התמודדות

אורלי בנימין,¹ * דלית יסעור בורוכוביץ,² קרני קריגלי³ ואריאן רנן-ברזילי⁴

¹ המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

² בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית עמק יזרעאל

³ המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, אוניברסיטת בר-אילן

⁴ הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

תקציר

רקע: אלימות כלכלית – תופעה כלל-עולמית שתוצריה הם עוני של נשים וילדים – הייתה מושתקת שנים רבות. כיום המחקר בתחום שובר את השתיקה ומציע ניתוחים תאורטיים הקושרים את האלימות הכלכלית לשליטה כפויה המופעלת על-ידי בן זוג, כמו גם פיתוח מודלים להתמודדות עימה.

מטרת המאמר: הרחבת הידע של עובדות סוציאליות ואנשי מקצוע אחרים על אודות תופעת האלימות הכלכלית, והידוק הקשר בין הבנת האופי הרב-ממדי של התופעה לבין המודל הרב-ממדי "מודל התגובה המתואמת", המוצע להתמודדות עימה כחלק ממשילות שיתופית.

שיטת המחקר: מאמרנו סוקר מחקרים שפורסמו בנושא האלימות הכלכלית מאז 2008, עת פרסמו אדריאן אדמס ועמיתותיה את המדד הראשון לתופעה, ועד 2022, כשפורסמה עבודתה של ג'ודי פוסטמוס על גברים המפעילים אלימות כלכלית.

ממצאים: המאמרים שנסקרו מלמדים שאלימות כלכלית, כמו סוגים אחרים של אלימות זוגית, קורית במצבי תלות של נשים, כשהן דבקות במערכת היחסים, פחדות מבדידות, פחדות מפרידה וזקוקות להגנה על מעמדן החברתי כבנות זוג. נשים נלכדות באלימות כלכלית בכל טווח המיקומים המעמדיים התעסוקתיים. עקב כך הן חוות פעמים רבות דיכאון ומתקשות להאמין שיש להן סיכוי להיחלץ מהעוני ארוך-הטווח, שלעיתים קרובות כולל התמודדות עם חובות כפויים.

* המחברות מודות מקרב לב לשתי סוקרות מטעם מערכת *חברה ורוחה* שהערותיהן המפורטות על גרסה קודמת, ומחויבותן למניעת אלימות נגד נשים, תרמו משמעותית למאמר. נוסף על כך אנו מודות מאוד לפרופ' ורדה סוסקולני, עורכת כתב העת *חברה ורוחה*, שעודדה אותנו להעמיד סקירה זו ולשתף את קהילת המחקר בידע שצברנו. כמו כן אנו מודות לד"ר יעל בר צדק על עזרתה באיסוף הנתונים, ולד"ר גלית ברקת דניאלי על עזרתה בשלבים הראשונים של הניתוח. לבסוף, תודתנו נתונה למשרד המדע והטכנולוגיה על מענק המחקר שאפשר את איסוף הנתונים (מספר מענק 15594-3).

מסקנות: "מודל התגובה המתואמת" הולם את הרב-ממדיות של תופעת האלימות הכלכלית, ולכן מתאים לפיתוח מענים עבורה. המענה המוצע במודל כולל פיתוח מסגרת משילות שיתופית, שתבטיח הקצאת משאבים לשיקום הקורבנות-שורדות.

השלכות לפרקטיקה ולמדיניות: הגברת מודעותן של הרשויות לאלימות הכלכלית ולמהותה; קידום משילות שיתופית באמצעות שיתופי פעולה בין ארגונים שונים, שיבטיחו לשורדות האלימות הכלכלית תמיכה חברתית; הגדלת זמינותו של הדיור הציבורי לשורדות אלימות כלכלית; והקצאת משאבים חומריים לשיקומן של שורדות אלימות כלכלית המתמודדות עם חובות כפויים.

מילות מפתח: אלימות כלכלית, אלימות נגד נשים, מודל התגובה המתואמת, עוני, שליטה כפויה

מבוא

אלימות בן זוג (Intimate Partner Violence - IPV) פוגעת בבריאות הציבור ומשפיעה מדי שנה על אנשים רבים מספור, ובעיקר על נשים. כך הגדיר המרכז לבקרת מחלות בארה"ב (CDC) תופעה זו: "נשים בעיקר, וגם גברים, מתמודדים עם אלימות פיזית, אלימות מינית, מעקב או פגיעה פסיכולוגית שהופעלו עליהם בקשרים אינטימיים בהווה או בעבר" (Breiding et al., 2015). כלומר: זה מכבר זוהו אלימות פיזית, מינית, פסיכולוגית ורגשית כביטויים לאלימות בן זוג. בשנים האחרונות נוספה אליהם אלימות כלכלית, שנחקרה כביטוי ייחודי של התעללות, המכונה בעיקר לשליטה בבת הזוג (Postmus et al., 2022). בישראל הציגו את הסוגיה הזו ארגוני הנשים, בהובלת עמותת רוח נשית, ונעשו ניסיונות שונים לחקיקה בנושא; עד כה הם לא צלחו (ברקת-דניאלי ואחרות, 2023).

בהמשך לכך הולכת וגוברת המודעות לתופעת האלימות הכלכלית בשדה העבודה הסוציאלית בעולם¹. בד בבד מתחדדת ההבחנה בין שני מופעי אלימות כלכלית: המופע של בני משפחה הנאבקים על ירושה, ובמאבק זה מנצלים את חסרי הישע - ילדים את הוריהם או אחים את אחיותיהם; והמופע של גברים התופסים בקשרים זוגיים את מעמד המנהיגים הכלכליים, ושולטים בכפייה בכלל היבטי חייה של בת הזוג. ואולם אף שהמודעות לשתי פניה של תופעה זו גוברת, עדיין רווחת עמימות מסוימת בנוגע למהותה, לנסיבות התרחשותה ולהשלכותיה.

מטרת הסקירה המוצעת כאן היא לפזר את העמימות ולהציג את אופני האלימות הכלכלית המופעלת על ידי בן זוג, ובהן הסתרת מידע מבת הזוג על משאבים כלכליים ופיננסיים או מניעת שליטה בהם, הסבת חובותיו עליה, וניסיון לשלוט ביכולתה להשיג משאבים כלכליים או להשתמש בהם (רנן-ברזילי ויוסרי, 2016). לנוכח פוטנציאל ההכנסה הנמוך של נשים ממיקומים חברתיים פגיעים היוצאות לשוק העבודה, משמעותה המרכזית של אלימות כלכלית היא עוני קיצוני, ובמיוחד אי-ביטחון

---

1 מידע עדכני נגיש באתר הרשת הבינלאומית בנושא <https://survivingeconomicabuse.org/news/>

כלכלי בסיסי של נשים וילדיהן, בין אם הן חולקות עדיין משק בית עם בן הזוג האלים כלכלית ובין אם נפרדו ממנו והן מנסות לשקם את יכולת הפעולה (agency) הכלכלית שלהן. עם זאת, חשוב לציין שגם נשים הבאות מרקע סוציו-אקונומי בינוני ומעלה עלולות למצוא עצמן שרויות בעוני, לאחר שנמנעת מהן כל גישה למשאבי המשפחה גם כשהן עובדות ומתפרנסות (Adams et al., 2020).

החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א-1991, המסדיר הגנה על קורבנות-שורדות (victim/survivor²) אלימות בן זוג בישראל, מספק סעד לנפגעות אלימות כלכלית אשר מוגבל רק למקרים שבהם עובדות סוציאליות מכירות באלימות זו כמקרה פרטי של אלימות בן זוג, ומבינות את השלכותיה הקשות כשהיא לעצמה – בלי לקשור אותה אוטומטית לאלימות פיזית, רגשית, נפשית, מינית ודיגיטלית. עם זאת, אפשרות יחידה זו הופכת את ההכרה בנפגעות אלימות כלכלית כקורבנות-שורדות אלימות במשפחה לסוגיה קריטית על שולחן של עובדות ארגוני הרוחה, שאליהן מגיעות קורבנות-שורדות האלימות הכלכלית בחפזן אחר תמיכה. נשים אלה זקוקות לסיוע בשיקום מעמדן כפועלות כלכליות בחברה, המסוגלות להיחלץ מחובות כפויים ולנהל חשבונות בנק לא מעוקלים. בהיעדר גישה לתהליך שיקום כזה, הן ימצאו על פי רוב בעמדת תלות קיצונית בבן הזוג, כי לא תהיה להן גישה להכנסותיהן או להכנסות המשפחה וגם לא לחשבון הבנק שלהן, שעוקל בידי הוצאה לפועל. בהיעדר חשבון בנק פעיל ודאי לא יוכלו להתמודד עם נטל של חובות, הלוואות, מימון דיור נפרד להן וילדיהן וכיסוי מכלול ההוצאות של עצמן ושל ילדיהן.

היעדר תקצוב לטיפול בקורבנות-שורדות אלימות כלכלית הוביל את שארפ-ג'פס (Sharp-Jeffs, 2022) לפתח את מודל התגובה המתואמת (Coordinated Community Response). מודל זה, שיוצג בהמשך המאמר, מבליט את אופייה הרב-ממדי של תופעת האלימות הכלכלית, ומבהיר כי נוכח מצבן הקשה של נפגעותיה, נדרשים מקורות תמיכה מגוונים ושיתופי פעולה בין גורמי רווחה פורמליים ולא פורמליים. שיתופי פעולה כאלה יוצרים מרחב בטוח שבו קורבנות-שורדות האלימות הכלכלית יכולות לדווח במפורט על הפגיעה בהן ועל מצבן הכלכלי והנפשי המורכב, ולקבל תמיכה חברתית חיונית (Schrag, 2020) לצד תמיכה חומרית, לעיתים במקביל לתביעה משפטית או ציבורית של בן הזוג האלים כלכלית כדי להשיב את משאביהן שנגזלו. ללא חילוץ משאבים מבן הזוג לטובת האישה והילדים, יהיה קושי לממן את תהליך השיקום שלהם.

בסקירה זו מטרננו היא לתרום להידוק הקשר בין הבנת אופייה הרב-ממדי של האלימות הכלכלית לבין מודל התגובה המתואמת כמודל רב-ממדי המתאים לטיפול בה, תוך הדגשת הרלוונטיות לישראל של המודל שהציגה שארפ-ג'פס (Sharp-Jeffs, 2022). סקירתנו מתייחסת לארבעת ערוצי הדיון המתנהל כיום בעולם בנושא האלימות הכלכלית: ההגדרות השונות של התופעה; הסברים לגורמיה; חקיקה; ומודעות ציבורית לתופעה. לכך אנו מוסיפות את ייחודה של התופעה בישראל ואת השלכות הדגש על שיתופי פעולה.

2 הביטוי קורבנות-שורדות משמש כיום ברוב הספרות העולמית בנושא, למשל אצל שארפ-ג'פס (Sharp-Jeffs, 2022), והוא משקף את השלכותיה ארוכות-הטווח של פגיעת האלימות המופעלת על-ידי בן זוג על האפשרות להשתקם.

הגדרות התופעה

אלימות כלכלית (economic abuse) מוגדרת כמכלול ההתנהגויות המכוונות לשליטה ביכולת של בנות זוג להשיג משאבים כלכליים, להשתמש בהם או לשמר אותם. בעקבות הגדרה זו שהציעו אדמס ועמיתותיה (Adams et al., 2008) כשהציגו לראשונה כלי לאבחון אלימות כלכלית, הן העמיקו לחקור פעולות של גברים שתכליתן למנוע מנשים לעבוד תמורת שכר. כלומר: הקשר בין אלימות כלכלית לתבניות משפחה מסורתיות – גבר מפרנס ואישה התלויה בו – הוצג כבר בדיונים הראשונים בתופעה (רנן-ברזילי ויוסרי, 2016; Barzilay, 2017). סטיליאנו ועמיתותיה (Stylianou et al., 2013) הציגו הגדרה מפורטת יותר, ובה זיהו שלוש תבניות: פיקוח כלכלי של גברים על בנות זוגן והגבלת חירותן להשתמש במשאבי המשפחה; ניצול כלכלי של בנות הזוג, כך שהגברים כופים עליהן חובות ופוגעים בקו האשראי שלהן; חסימה כלכלית, המתבטאת בסיכול הזדמנויות תעסוקה, הכשרה מקצועית או יכולת של בנות הזוג להתבסס ולהתקדם בעבודתן.

בעקבות הרחבה זו של סטיליאנו ועמיתותיה (Stylianou et al., 2013), הציעו אדמס ועמיתותיה (Adams et al., 2020) את ההגדרה הזו: "התנהגויות המפקחות (control) על היכולת לרכוש משאבים כלכליים, להשתמש בהם או לצבור אותם באופן המאיים על הביטחון הכלכלי של קורבנות-שורדות". בניגוד להגדרות הקודמות, אשר סימנו את האלימות הכלכלית כתהליך מתגלגל על רצף ההתנהגויות הנורמטיביות של הגבר המפרנס, בהגדרתן המעודכנת חשפו אדמס ושותפותיה (Adams et al., 2020) את האופי העברייני של אמצעי האלימות הכלכלית: גניבת כספים או רכוש של בת הזוג; טפילות בדמות סירוב להשתתף בהוצאות המשותפות לפני הגירושין ואחריהם; ויצירת חובות על שמה של בת הזוג ברמייה או בכפייה. הן הוסיפו פעולות עברייניות אלה לפעולות ניצול המשאבים הכלכליים לטובת הפוגע באמצעות חסימת מידע עליהם, הפרעה לחיי העבודה של בת הזוג והגבלת הוצאותיה.

בהמשך לכך, אדמס ושותפותיה (Adams et al., 2020) הדגישו שעבריינות בן זוג מתאפשרת על פי רוב משום שנשים לא מגישות תלונה, הן בשל פחדן מאלימות פיזית או מנטישה, הן בשל תפיסת עצמן כנטולות אוריינות כלכלית ("אני לא מבינה בכסף"), והן בשל הקושי לחשוף את פוגענות הקשר הזוגי הנראה ראוי כלפי חוץ. לכן אלימות זו נותרת סמויה ולא מגיעה לטיפולן של רשויות אכיפת החוק. הממד הנורמטיבי והממד העברייני של האלימות הכלכלית מתבטאים בו-זמנית, הן עקב מעמדו של בן הזוג האלים כמנהיג הכלכלי של המשפחה והן כחלק מניכוס משאבים ברמייה, והדבר הופך את התופעה לחמקמקה ולרב-ממדית.

ההגדרה העדכנית תוקפה בהשוואה בין-לאומית (שבחנה בעיקר את ארצות הברית, אנגליה ואוסטרליה, אך גם מספר מדינות באסיה) שהובילה ג'ודי פוסטמוס (Postmus et al., 2020; Postmus, 2022), מהחוקרות המרכזיות בשדה. היא סקרה עם עמיתותיה מחקרים רבים בתחום, ומיפתה אמפירית את המושגים "שליטה/פיקוח כלכליים", "ניצול כלכלי" ו"שיבוש או מניעה של תעסוקה". המיפוי מאפשר לראות שאחד מכל חמישה גברים באסיה ובמדינות האוקיינוס השקט ביצע פעולה של אלימות כלכלית לפחות פעם אחת בחייו. ממצא זה קושר את התופעה לקושי של גברים המחזיקים

בתפיסות שמרניות לקבל עצמאות כלכלית של נשים, ולקושי של נשים לעמוד על זכותן לעצמאות כלכלית לנוכח פרקטיקות השליטה של בן הזוג (Postmus et al., 2022).

הסברים לתופעת האלימות הכלכלית

להלן נסקור שתי תאוריות מרכזיות המסבירות את ההתנהגות הגברית שתכליתה ניצול בנות זוגם, פיקוח עליהן וסיכול יכולתן לשלוט במשאביהן הכלכליים. תאוריית השליטה הכפויה (Coercive Control; Stark, 2007) מדגישה את ביטויה של אלימות כלכלית בצורת פיקוח יום-יומי הדוק של בן הזוג על כל תנועותיה של בת הזוג, לרבות יכולתה להשתמש במשאביה הכספיים. הצורך הבלתי נשלט שלו בשליטה יוצר תמונת חיים מורכבת שבת הזוג כלואה בתוכה. השימוש במושג "כלואה" נדרש, מבחינת סטארק, כדי להציג את נסיבות הישארותן של נשים עם בני זוגן, והדגש החזק בהן הוא על התלות הכלכלית כפי שהיא נתפסת על ידיהן. מצב השליטה הכפויה מחייב הגנה על קורבנות-שורדות אלימות כלכלית בדומה לפשעי חטיפה שבהם החטופים חשופים לגמרי לפני החוטפים:

בשליטה כפויה, הפוגען מפתח ומחדד את טקטיקות השליטה שלו באמצעות כל פיסת ידע שיש לו על בת הזוג: הכנסותיה, שיחות הטלפון שלה, בעיותיה הרפואיות, פחדי ילדות וטראומות, תשוקות מיניות או פעולות אסורות ופחות מקובלות. (Stark, 2007, p. 206)

במצבי שליטה כפויה נשים נחשפות לערעור מתמיד של ערכן, לפיקוח מתמיד על חיי היום-יום שלהן ולחיסול בלתי פוסק של בן הזוג בענייניהן ("לאן את הולכת?" "עם מי את נפגשת?" "למה התלבשת ככה?" "מתי תחזרי?"). הן מוצאות את עצמן מבודדות מחברים ומבני משפחה, נתונות תחת פיקוח על זמןן, על אמצעיהן הדיגיטליים ועל משאביהן הכלכליים, ונשללים מהן צרכים בסיסיים, בכללם מזון או גישה לשירותי בריאות ורווחה (Singh, 2020). בתרבויות שונות מתקיימות נורמות חברתיות שמעגנות מופעים שונים של אלימות כלכלית, כגון העברת כספי הכנסתה של האישה לניהולו של בן זוגה. לכן נמצא שיכולתן של עובדות סוציאליות לזהות את סממניה של אלימות זו חיונית לטיוב אופן התמיכה בפונות (Duron et al., 2020).

לאחרונה הוסיפה קוורטין (2021) לידע המקומי על אודות דפוסי שליטה כפויה בישראל, כשמצאה שנישול נשים משליטה במשאביהן הכלכליים נכרך לעיתים גם בשורה של איסורים שמשמעותם שלילת חירותן ושליטה בהתנהלותן, כולל איסור יציאה מהבית. אלימות כלכלית היא תופעה מגדרית, המתחוללת עקב זליגה בתפיסת בן הזוג את תפקידו; "המפרנס הטוב" הופך לשליט המנצל לרעה את האמון שנותנת בו בת הזוג כמומחה כלכלי וכבעל סמכות גם בכל הנוגע לניהול הכלכלי של משאביה שלה. האלימות הכלכלית שואבת את כוחה מתפיסות חברתיות, המבנות את הדיכוטומיה המגדרית כהיררכית ומאפשרות לה לשמור על עמימות: גברים נתפסים כאלה שמתאמצים להתמודד עם נטל האחריות הכלכלית, ונשים נתפסות כבזבזניות, כחמדניות, כתובעניות, וכאלה שאינן מבינות את המאמץ הכלכלי (רובינשטיין, 2014). רובינשטיין הראתה במחקרה כיצד תפיסות חברתיות כאלה,

גם בהקשר של מעמד בינוני ולא רק בהקשר של עוני, מספקות את ההצדקה לפיקוח על התנהלות הכלכלית של נשים. חמור מזה, הן מספקות הצדקה למניעת תמיכתן של הרשויות – במחקרה מדובר על ההוצאה לפועל – בקורבנות-שורדות אלימות כלכלית.

לא רק תאוריית השליטה הכפויה הצביעה על הזיקה ההדוקה בין "הגבר המפרנס" או "הגבר השולט" לבין הפעלת אלימות כלכלית. עשו זאת גם תאוריית תפקידי המינים, תאוריות של גבריות (רנן-ברזילי ויוסרי, 2016) ותאוריית המשאבים. תאוריית המשאבים היא התאוריה השנייה שאנו מציגות כאן כמסגרת להבנת התופעה. הציגו אותה בהרחבה פוסטמוס ועמיתותיה (Postmus et al., 2022). ביישומה לאלימות כלכלית, תאוריית המשאבים גורסת שאם בת הזוג מרכזת אצלה שליטה יתרה במשאבים, כגון הכנסה, יוקרה תעסוקתית או השכלה, מצב זה טומן בחובו פוטנציאל לאלימות כלכלית מצד הגבר. בנסיבות שבהן ידם של הגברים על התחזונה מבחינת השליטה במשאבים – כשהם מובטלים, מהגרים המתקשים ללמוד את שפת החברה הקולטת, משתכרים פחות מבנות זוגם, או נישאו לנשים ממשפחות אמידות – יש ביניהם כאלה שלא יכולים לשלוט בצורך המותנה שלהם לאזן בין עמדת הכוח הזוגית לבין תפיסת מעמדם כגברים. צורך זה מעודד אותם לנקוט מהלכים גלויים וסמויים לביסוס שליטתם במשאבי בת הזוג.

תהליך השתלטות זה נעשה גם בכוח הקשרים תרבותיים המאדירים שליטה גברית במשאבי המשפחה. בנסיבות שבהן ידם של גברים על העליונה, אלימות כלכלית מתאפשרת בכל המיקומים המעמדיים שבהם נשים חפצות בקשר הזוגי, אף שהן נוכחות בפער בין היכולות הכלכליות שמבליט בן הזוג לבין נכונותו לרתום אותן כדי להיטיב עימן; או לחילופין, בפער בין דברי אהבה ואישור לבין פרקטיקות פיקוח, למשל בקרה על רשימת הקניות שלהן. הסבר אחר שהציעו פוסטמוס ועמיתותיה (Postmus et al., 2022) לאלימות כלכלית הנובעת מפער במשאבים הוא שילוב בין ההיבט האישי (בעיות נפשיות, אלכוהוליזם, נטייה להימורים ועוד) לעמדות המצדיקות אלימות כלפי נשים. גם הסבר זה מתייחס לקושי של גברים לעמוד בציווי הנורמטיבי להיות "המפרנס הטוב".

חקיקה ומודעות לתופעת האלימות הכלכלית בעולם ובישראל

הקושי להבחין בין הגבר המפרנס הטוב לבין הגבר המנצל לרעה את האמון ואת התלות של בת זוג וחוסם את גישה למשאבים, מעכב מאוד את ההבנה, את המודעות ואת החקיקה בעולם בנושא אלימות כלכלית, אף שבאנגליה ובעוד מספר מדינות אכן קודמה חקיקה מפורשת בנושא (Sharp-Jeffs, 2021). על פי דוח של טווארס ו-וודון (Tavares & Wodon, 2018), שנערך בהזמנת הבנק הבינלאומי ובפרסומו, ב-75.9% מתוך 141 מדינות שנבדקו נוהגת חקיקה נגד אלימות במשפחה – אולם רק במחצית המדינות שמתקיימת בהן חקיקה כזאת מוזכרת אלימות כלכלית, והאזכור אינו עוסק בהליכי בדיקה ואכיפה או במשאבי שיקום וחילוץ. יתר על כן, ב-70% ויותר מהמדינות שיש בהן חקיקה נגד אלימות במשפחה, אין היא חלה על נשים שאינן נשואות כחוק לבן הזוג האלים, ולכן הללו אינן מוגנות.

ההגנה על נשים לא נשואות חיונית במיוחד בהקשר של מי שמבקשות למצוא בן זוג. מחקר אוסטרלי הראה לאחרונה את פגיעותן של צעירות בוגרות בנות 18-30, ותיעד פרקטיקות של ניצול, פיקוח וסיכול המופעלות עליהן (Kutin et al., 2022). מחקר בקרב סטודנטיות מצא שהיעדר מודעות לצורך לזהות פעולות של בן זוג אלים כלכלית ולקרוא להן כך הוא גורם מרכזי בשימור קשר פוגעני ובהתמשכותה של התנהגות נצלנית (Virden, 2020). היעדר המודעות מאפיין את שלב חיפוש בן הזוג, שבו התקווה לקשר אינטימי ארוך-טווח דוחקת לשוליים התנהגויות כלכליות חריגות, וחושפת נשים לא נשואות (החיות לבדן או חולקות דירה עם בן הזוג) בכל קבוצות הגיל לאלמות כלכלית ארוכת-טווח ועתירת-השלכות, שאינה נופלת מזו שסופגות נשים נשואות.

בשנים הראשונות של המאה העשרים ואחת החלה להתפתח בישראל המודעות לתופעה ולצורך בחקיקה שתגדיר ותחזק את המענים לה. הקליניקה לפמיניזם משפטי באוניברסיטת חיפה החלה לתעד מקרים של אלימות כלכלית, ובשנים 2012 ו-2013 הפיצה ניירות עמדה על אודותיהם. מאז היא פועלת להעלאת המודעות לנושא זה. ב-2015 החל ארגון רוח נשית לקדם את המודעות הציבורית לנושא. בזמנו קידמה עו"ד דפנה רובינשטיין, אז ראש מחלקת שינוי מדיניות וחקיקה של הארגון, בעזרת חברת הכנסת זהבה גלאון, הצעת חוק שנועדה לאפשר לקורבנות-שורדות להגיש תביעת פיצויים נזיקיים על משאבים שנגזלו מהן באלימות כלכלית, אך ההצעה לא עברה. מאז מנהל הארגון, בהובלתן של עו"ד מירב שמואלי ועו"ס תמר שוורץ, קמפיין לקידום מדיניות וחקיקה באמצעות פעילות שדולה בכנסת, כתבות בעיתונות, בטלוויזיה וברדיו, ראיונות עם חברות הארגון וכנסים שזוכים לנראות ציבורית.³

ב-2016 הניחו המשרד לשוויון חברתי ומשרד המשפטים על שולחן הכנסת הצעת חוק משותפת שהתבססה על הגדרות אלימות כלכלית בספרות (רנן-ברזילי ויוסרי, 2016). ההצעה נחסמה, אך המושג "אלימות כלכלית" וזכאותן של נשים להגנה מפניה המשיכו לחלחל לשיח ולקדם מודעות ציבורית לנושא, בזכות מאמרים בכתבי עת מקצועיים, עבודות דוקטור ודוחות מחקר שנערכו באוניברסיטאות, פעולות בקליניקות המשפטיות של האוניברסיטאות ופעולות של ארגוני הנשים (טולצ'ין-אימרגליק, 2019). ב-2020 הוגשה הצעת חוק מטעם הממשלה בנושא אלימות כלכלית - הצעת חוק למניעת אלימות במשפחה (תיקון מספר 18 והוראת שעה) (מניעת אלימות כלכלית), התש"ף-2020. כך הוגדרה בה אלימות כלכלית:

התנהגות מתמשכת של אדם כלפי בן זוגו, שמתרחשת תוך הטלת אימה או הפעלת כפייה או הפעלת שליטה עליו, המתבטאת באחת או יותר מאלה:

(א) התנהגות המונעת או מקשה על מימוש התנהלות כלכלית עצמאית של הנפגע, לרבות על יציאה לעבודה או פתיחת חשבון בנק;

(ב) התנהגות המונעת או מקשה על גישה או שימוש בנכס שיש לכן הזוג, זכות בו או גישה אליו, בכלל זה מניעת החזקת כרטיס אשראי או שימוש בו, הסתרת קיומו של נכס כאמור, של פעולה בנוגע אליו או של התחייבויות לגביו וכן מניעת גישה למידע על הנכס, על פעולה כאמור או על התחייבות כאמור פעולות והתחייבויות כאמור;

(ג) התנהלות כלכלית המונעת ניהול סביר ותקין של חיייו של בן הזוג, בכלל זה בדרך של שליטה על התנהלותו הכלכלית של בן הזוג בחיי היום-יום.

ארגוני משפחה שמרניים יצאו נגד הצעת החוק, בנימוק המוצהר של מחויבות להגנה על פרטיות ההתנהלות הזוגית. נימוק זה כיסה על מטרותם הפוליטית – שימור תלותן של נשים בגברים כמנהיגים כלכליים, והפחתת הסיכוי שנשים המזהות את האלימות הכלכלית שהן נתונות בה יחתרו לפירוק הנישואין. משרד המשפטים לא הצליח להגן על ההצעה לנוכח הלחצים של ארגונים אלה על נציגיהם בכנסת, והחוק נדחה. הסעד המשפטי העיקרי שלשמו הוגש החוק הוא צו למניעת אלימות כלכלית, המאפשר לבית המשפט להורות לאדם להימנע ממעשה שהוא בגדר אלימות כלכלית, לעשות מעשה להפסקת אותה התנהגות או למסור מידע על נכס הנמצא בידי מושא האלימות. כלומר: הסעד שהוצע לא כלל הליך שיקומי, אלא התמקד בהגדרת האלימות הכלכלית כעבירה. אך אף שהחוק נדחה, למרבה הצער, עדיין ניתן להרחיב את פרשנות החוק למניעת אלימות (1991) ולטעון שהוא חל גם על אלימות כלכלית (ללא סעד). ובכל זאת, לא ניתן כמעט למצוא אצל שופטים פרשנות רחבה כזו (רנ-ברזילי ויוסרי, 2016), ככל הנראה בשל מודעות נמוכה והיעדר היכרות עם משמעויות התופעה. הכשרות שעורך לאחרונה משרד המשפטים מצופות לאתחל שינוי בתחום.

המודעות הציבורית, ובמיוחד חשיפת הנתון שלפיו אלימות כלכלית מופעלת במקרים רבים על בנות זוג באמצעות השתתפות חובות על כתפיהן, הובילו לכתובת דוח מחקר מקיף שהתמקד בנשים ערביות (ברנשטיין, מלר ואלנאבולסי, 2022) ועסק בהליכי חדלות פירעון ובשיקום כלכלי בקרבן. הדוח הציג את קשיי ההתמודדות עם אלימות כלכלית, בין שהיא מלווה באלימות פיזית ובין שלא, והקדיש תשומת לב מיוחדת גם לאלימות כלכלית כלפי נשים גרושות ואלמנות. המחברות הדגישו את היחסים המורכבים ואת אי-האמון בין האוכלוסייה הערבית לשירותי הרווחה, אך הכירו גם בתרומתן של עובדות סוציאליות רבות להתמודדות עם אלימות כלכלית באמצעות הפניית קורבנות-שורדות לקליניקה המשפטית הקהילתית במרכז האקדמי למשפט ולעסקים ברמת גן.

גם במחקר שערכו לאחרונה כתבות מאמר זה נמצא שכאשר העובדות הסוציאליות בשירותי הרווחה מכירות את תופעת האלימות הכלכלית נגד נשים, מזהות אותה ומודעות אליה, הן מוצאות במקרים רבים דרך לעזור, בין אם באמצעות שיתופי פעולה עם ארגונים פמיניסטיים וארגוני החברה האזרחית, ובין אם בעזרת אשת קשר בבנק הרלוונטי (ברקת-דניאלי ואחרות, 2023). בהקשר זה, בהיעדר חקיקה בישראל, סקירתנו מחדשת באמצעות הבלטת אופייה הרב-ממדי של האלימות הכלכלית כתופעה הדורשת תגובה רב-ממדית, באמצעות הבלטת הרלוונטיות של מודל התגובה המתואמת (המוצג בהמשך) למקרה הישראלי – שכבר מקיים שיתוף פעולה בין הלשכות לשירותים חברתיים לבין הקליניקה המשפטית במרכז האקדמי רמת גן ועמותת רוח נשית.

השלכות

אלימות כלכלית, כמו סוגי אלימות זוגית אחרים, הופכת ארוכת-טווח כשבן הזוג מניח שבת זוג תלויה בו, פוחדת מבדידות ומפרידה ומבקשת לשמר את המצב (סטטוס) שלה כבת זוג. כאמור, נשים נחשפות לאלימות כלכלית כלפיהן בכל הרצף המעמדי ובכל קשת המיקומים התעסוקתיים. כאשר הקורבנות-שורדות הן נשים שצברו או ירשו הון ונכסים, בן הזוג מנצל את האמון שהן נותנות בו כמנהיג כלכלי. בסין נמצא שנשים שרכשו השכלה גבוהה חשופות לאלימות כלכלית, שהשלכותיה הנפשיות קשות וארוכות-טווח; דיכאון וחרדה היו שכיחים במיוחד בקרב קורבנות-שורדות (Yau et al., 2020).

בעטייה של אלימות כלכלית, הן נשים מבוססות והן נשים קשות-יום מתקשות לשמור על עצמאותן הכלכלית ולהתמודד בכוחות עצמן עם נטל החובות וההלוואות ועם צורכי המשפחה, שנותרים ללא מענה. נוסף על כך, אלימות כלכלית עלולה להיווצר גם בהקשרים של מעמד בינוני בצורותיה השונות, כהסתרת ההשתלטות על משאבים משפחתיים או כפרקטיקות נקמה המתקיימות לאחר גירושין ופרידה. כדי לתת מענים מותאמים למצבי עוני ותלות ולמצבי אובדן והפסד, יש לבחון את השלכות של הצטלבויות המיקומים החברתיים והפעולות השונות שבן זוג אלים כלכלית נוקט דרך המשתנים האלה: מעמד כלכלי (הן כהכנסה והן כירושה), אתנו-לאומיות, דתיות וסטטוס אזרחי ומוגבלות פיזית או נפשית. במילים אחרות, יש צורך להבין את השלכות האלימות הכלכלית ואת המענים הייחודיים הנדרשים כדי לשקם את קורבנותיה-שורדותיה.

בדיון בהשלכותיה של האלימות הכלכלית חשוב לשים לב ליחסים בינה לבין סוגים אחרים של אלימות, בלי להמעיט בחשיבותם של מקרים שבהם אלימות כלכלית מופיעה לבדה. אדמס ועמיתותיה (Adams et al., 2020) דיווחו ש-94%-99% מהנשים בארצות הברית שפנו לעזרה בנושא אלימות פיזית מתמודדות גם עם אלימות כלכלית. קריגל ובנימין (Krigel & Benjamin, 2021a) הראו כיצד בני הזוג האלימים מחליפים את מופעי האלימות הפיזית באלימות כלכלית, לאחר שהבינו שהם נענשים על הפעלת כוח פיזי. טענת האלימות הכלכלית שלאחר פרידה (post-separation) כמייצרת צורך מתמשך בשיקום, מתוקפת תדיר (Sharp-Jeffs, 2022). גם וייסמן (Weissman, 2020) הראתה שברוב המקרים יש דמיון בין תהליכי השיקום הכלכלי שנזקקות להם קורבנות-שורדות אלימות בן זוג וקורבנות-שורדות אלימות כלכלית, וטענה שאינטרסים של שחקנים כלכליים רבים מונעים את התמיכה המוסדית בתהליכים אלה.

השלכה משמעותית של אלימות כלכלית בזוגיות היא קיטועים ברצף התעסוקתי של האישה במהלך חייה, אשר פוגעים בפוטנציאל כושר ההשתכרות העתידי שלה, בייחוד משום שכבר נמצא כי האלימות הכלכלית ושרידיה מתמשכים גם לאחר פרידה (Krigel & Benjamin, 2021b). השלכה נוספת של האלימות הכלכלית נוגעת לסירובם של גרושים לעמוד בהוצאות המיוחדות שנקבעו בבית משפט. תביעותיהן של נשים בהקשר זה, כך נמצא במחקר, תורמות לשיעור החשדנות כלפי נשים ולתפיסתן כחמדניות וכלוטשות את עיניהן למשאבים לא להן (רובינשטיין, 2014).

מלר (Meler, 2020) אף הרחיבה טיעון זה בהצביעה על נישול נשים ערביות-פלסטיניות בישראל על ידי בני זוגן מהאפשרות להשתתף בקבלת ההחלטות לגבי הוצאת כספים. השלכותיה של התנהלות זו הן היעדר התייחסות לצורכיהם הדחופים של ילדים (Meler et al., 2021). השלכה דומה יש למצבים שבהם בן הזוג משתלט על קצבה המגיעה לילדים עם צרכים מיוחדים: צורכיהם לא מקבלים את המקום הראוי להם ברשימת ההוצאות של משק הבית, והכספים משמשים לפעילויות שונות של בן הזוג האלים כלכלית. תמונה דומה מציירת גם אבו-שארב (2016) בדוח על נשים בדואיות ששכרן נגזל מהן כחלק מתמונה מורכבת של אלימות בן זוג, בדומה לתיאורו של סטארק את השליטה הכפויה (Stark, 2007).

השלכותיה של האלימות הכלכלית בהקשר זה תורמות לפער דרמטי בין רמת החיים של בן הזוג לבין רמת החיים של בת הזוג והילדים, לעיתים אפילו בעודם חיים יחד ומקיימים משק בית משותף. בהקשר זה נמצא כי נדרשת עזרה מיוחדת מצד הבנקים בהתייחס להשלכותיה של האלימות הכלכלית על היכולת לנהל חשבון בנק. לפי כריסטי ועמיתותיה (Christy et al., 2022), השלכות אלו יוכלו להתמתן רק עם הכשרה ספציפית של שוטרים ועו"סים שיוכלו להפנות ולכוון קורבנות-שורדות לפרויקטים ייחודיים שבנקים לוקחים על עצמם בתחום זה.

חרף השתקת התלונות מצד בנות הזוג, מחקר אורך ניו-זילנדי (Fanslow et al., 2021) הראה עלייה בדיווח על אלימות כלכלית בין 2003 ל-2019 ללא עלייה בסוגי אלימות נוספים, במיוחד בקרב בנות 30 ומעלה. ייתכן שהממצא משקף בין היתר את היחסים בין סוגי האלימות על ציר הזמן: על פי מחקרן של קריגל ובנימין (Krigel & Benjamin, 2021b) בהקשר הישראלי, אלימות כלכלית עלולה להימשך גם שנים רבות אחרי פרידה, כהמשך שליטה ונקמה אחרי הפעלת סנקציות בגין אלימות פיזית. מחקר זה הראה שלרשויות המדינה תפקיד פעיל בחיזוק השלכותיה של האלימות הכלכלית המופעלת על נשים לאחר פרידה וגירושים. ממצאי המחקר מלמדים כי במס הכנסה, בחברות המשכנות ובבנקים, על פי רוב, לא נאסף מידע על היסטוריית האלימות הכלכלית של גברים. עקב כך, בנק עלול לחסום את חשבונותיהן של נשים בעקבות חובות שנוצרו על ידי בן זוג אלים כלכלית, וכך אין ביכולתן לקבל תלוש משכורת לחשבון הבנק שלהן; מס הכנסה עלול להיענות להלשנותיו של בן זוג אלים על בת זוג, ולרדוף אותה באופן שישתק את יכולתה להשתקם; וחברה משכנת לא מכירה בזכאותה של נפגעת אלימות כלכלית לעזרה בדיוור אם רשומה דירה על שמה, גם אם זו נחמסה ממנה.

תפקידן זה של הרשויות, הפועלות מתוך סירוב להכיר בהשלכותיה של האלימות הכלכלית בהקשרים השונים, תומכות בממצאיה של אדלמן (Adelman, 2017) שהראו כי סדר העדיפויות הלאומי לא מאפשר למדינת ישראל להכיר בקורבנות-שורדות אלימות בן זוג כמי שביטחונן האישי עומד בסכנה מתמדת, וכמי שדומות לקורבנות-שורדות טרור בחוויית הטראומה ובהשלכותיה. מתקפים טיעון זה מחקרים המלמדים על קשיי השיקום של יוצאות מקלטים לנשים שורדות אלימות בן זוג, אשר מאבדות את השליטה בכספים, רכוש ונכסים השייכים להן כאשר אין ביכולתן לחזור לעיר מגוריהן או לשאת ולתת עם בן הזוג האלים על זכותן לקבל את חלקן ברכוש המשותף. בתי המשפט ממעטים להסדיר את בעלותן של נשים על רכושן ונכסיהן אל מול בן הזוג האלים. לצורה זו של שיתוף פעולה

של הרשויות עם בן הזוג האלים, ותמיכתן בהמשך שליטתו במשאבים השייכים לנפגעת האלימות, יש השלכות נפשיות חמורות על הקורבנות-שורדות - בהן התפתחות דיכאון עקב קשיי השיקום, וכן סיכון שהמחיר הגבוה של העוני המרוד ידחוף נשים לחזור אל בן הזוג האלים ולהסתכן בפתיחה מחודשת של מעגל האלימות.

מודל התגובה המתואמת

שארפ-ג'פס (Sharp-Jeffs, 2022) תיארה בספרה פרויקט לשיקום אוכלוסיית קורבנות-שורדות אלימות כלכלית שנערך באנגליה במשך שלוש שנים, והתבסס על מודל התגובה המתואמת (Coordinated Community Response - CCR). הודות לשיתוף פעולה יעיל בין גורמי הליווי והשיקום, הצליח הפרויקט לקדם במידה רבה את תהליכי השיקום של קורבנות-שורדות אלימות כלכלית. במערך ההכשרות שלו הועסקה מומחית לחובות שהכשירה עובדות סוציאליות לליווי קורבנות-שורדות בהתמודדות מעשית עם החובות הרשומים על שמן מול הארגונים השותפים, כגון בנקים, שירותים שונים וכיו"ב. הפרויקט חיזק היכרות עם שאלון זיהוי אלימות כלכלית באופן שהפך את השימוש בו לשגרת פעולה. נקודת הפתיחה להתערבות ועזרה היא הגדרת האלימות הכלכלית כהפעלה של פיקוח ושליטה אשר מעכבים שוויון מגדרי. הגדרה כזו מעבירה לקהילה ולהנהגתה אחריות על קידום פעיל של שינוי במוסכמות, בנורמות ובדרכי הפעולה. להלן 12 הצעדים של המודל (Sharp-Jeffs, 2022, pp. 108-119):

צעד 1: קולן של קורבנות-שורדות

מכיוון ששורדות האלימות הכלכלית לא מספרות עליה, והראשונה לשמוע היא מישהי ברשת התמיכה הלא פורמלית שלהן, החשוב ביותר הוא ליצור מרחב בטוח שבו יוכלו להשמיע את סיפורן. מכאן שארגונים פיננסיים כגון בנקים, מחלקות גבייה וחברות ביטוח, וגורמים רלוונטיים נוספים כגון ספקי טלפון ואינטרנט, רשויות מקומיות, מרכזי תעסוקה, קופות חולים, בתי חולים, בתי ספר, גני ילדים, נציגי תלונות ציבור ומגוון ארגונים עסקיים, נדרשים להתחבר זה לזה ברשת של פעולה משותפת שתכליתה העלאת מודעות בתוך כל אחד מהם והקצאת מרחב בטוח בתוכם לשיתוף במידע ולתיעודו.

צעד 2: הערכת צרכים המתבססת על הצלבת מיקומים

המידע שנאסף בארגונים השונים מועבר לנשות המקצוע (עובדות סוציאליות) לשם הערכת צרכים של הקורבנות-שורדות. תהליך הערכת הצרכים מתבסס על בחינת הצטלבות מיקומים שנועדה לאתר תלות בבן הזוג, שוליות מרובה ומידת פגיעות. נשות המקצוע בוחנות גם את טיב הקשר עם בן הזוג האלים, מזמנות אותו למפגש אישי (בזהירות ובלי לחשוף את הנפגעת ללחצי הקהילה שאליה היא משתייכת) עם דמויות סמכות במעגל השייכות הרלוונטי לו ולהדרכה בדבר דרכי התנהלות לא מקובלות. לצד הבהרת דרכי הפיקוח על התנהלותו, עליו לקבל הסברים על התנהגות אחראית כלפי בת הזוג והילדים ועל הדרך שבה יוכל לתקן את העוול שגרם.

צעד 3: מטרת משותפת למערכת הרווחה, לארגוני החברה האזרחית ולארגונים השותפים

כלל השותפים בפרויקט – מערכת הרווחה, ארגוני חברה אזרחית, ארגונים פיננסיים, בנקים, מחלקות גבייה, חברות ביטוח, ספקי טלפון ואינטרנט, רשויות מקומיות, מרכזי תעסוקה, קופות חולים, בתי חולים, בתי ספר, גני ילדים, נציבי תלונות ציבור ומגוון ארגונים עסקיים – צריכים לגבש דרכים לאיגום משאבים שיאפשרו לקורבנות-שורדות לעבור את תהליך השיקום. עליהם לקחת בחשבון שאלימות כלכלית מחריפה לאחר פרידה, ומאלצת לא פעם את הנשים לחזור ליחסים האלימים כלכלית. עליהם לכוון גם לניתוק הקשר הכלכלי בין הנפגעת לבן הזוג האלים, במיוחד כשמדובר במשכנתא ובשכר דירה שכן הזוג לא שילם את חלקו בהם. לשם כך עליהם לאפשר להן גישה למשאבים כלכליים ולהבטיח להן מגורים נפרדים.

צעד 4: מבנה ומשילות

באמצעות מבני משילות ניתן לקדם החלטות משותפות של כלל הגורמים וליישמן. דוגמה למבנה המשילות הנדרש בישראל הוא השותפות בין עמותת רוח נשית והבנקים המקדמים באמצעות "אמנת זמינות פיננסית"⁴; מערך פרקטיקות התומכות בקורבנות-שורדות אלימות כלכלית והמרכזים למניעת אלימות במשפחה, אשר מקדמים את המודעות בקרב העובדות הסוציאליות לחשיבות הפניה של קורבנות-שורדות אלימות כלכלית לפרנטים של הפרויקט לצורך ליווי ופריסת חובות.

צעד 5: אסטרטגיה ומנהיגות

יש ליזום מסע הסברה ציבורי המסביר מהי אלימות כלכלית, מתאר את מופעה ואת השלכותיה הקשות, מעודד את שבירת השתקתה ומקדם דה-לגיטימציה של פרקטיקות שבהן בן הזוג מציג עצמו כדורש טובתה של בת הזוג. ברמה האישית יערער מסע כזה את הלגיטימציה להפקדת ענייני הכסף בידי בן הזוג ה"מומחה"; ברמה הפוליטית הוא יציג תביעה למדיניות דיור ציבורי המחויבת לקורבנות-שורדות אלימות כלכלית, וליוצאות מקשרים אלימים בכלל.

צעד 6: מומחיות בשירותים החברתיים

יש למנות בכל הארגונים השותפים מומחיות לנושא האלימות הכלכלית, כדי להבטיח שמידע על אלימות כלכלית יזכה להתייחסות כבדת-ראש בכל ארגון ויועבר לארגונים נוספים לצורך איגום משאבים.

צעד 7: ייצוג

אקטיביסטיות המחויבות לנושא האלימות הכלכלית יתרמו לשותפות את מיומנויות הפעולה הפוליטית שלהן, ויפעלו ברמות השונות (מקומיות, משפטיות, פוליטיות ועוד) להרחבת רשת הארגונים המשתתפת בפרויקט ולחיזוקה.

⁴ "אמנת זמינות פיננסית", אשר הושקה ב-2016, הינה מתווה וולונטרי לסיוע לנפגעות אלימות, שבו שותפים איגוד הבנקים, הבנקים וחברות כרטיסי האשראי, בנק הדואר, ארגונים חברתיים ורשות האכיפה והגבייה.

צעד 8: משאבים

יש לגייס ארגונים עסקיים שביכולתם לחזק נגישות למשאבים חומריים ופרקטיקות לתמיכה בעין בדרכים שונות, כמו גם לעורר סביב העשייה הקהילתית החשובה התלהבות אזרחית שתרתום מתנדבים.

צעד 9: תיאום

מכיוון שכל אחד מהארגונים השותפים לפרויקט עשוי להתקדם למטרות המשותפות בקצב אחר, יש צורך בצוות מתאם, המלווה כל ארגון בתהליך חיזוק המחויבות למטרות אלה וההבנה בנוגע למשאבים שהוא יכול לתרום לטובת הפרויקט המשותף.

צעד 10: הכשרה

הצלחת פרויקט התגובה המתואמת תלויה בפיתוח שפה משותפת ובביסוס הכרה ודרכי פעולה משותפות. לשם כך נדרשת הכשרה מתמדת של הפועלות והפועלים בארגונים השותפים. נושא האלימות הכלכלית לא מוכר דיו בציבור, ואפילו נשות מקצוע בארגוני שירות שונים מבינות את הפרקטיקות השונות שלו באופן חלקי ואינטואיטיבי בלבד. לכן הכרחי להנהיג שגרת הכשרות ארוכת-טווח בנושא. סוגיה מרכזית בהכשרות אלה היא לימוד זיהוי הסימנים של אלימות כלכלית, גם כשקורבנות-שורדות לא יודעות לקרוא לה בשם. סוגיה מרכזית אחרת היא לימוד משמעותה של השליטה הכפויה שהאלימות הכלכלית היא חלק ממנה. חיוני שאת ההכשרות האלה יעברו ביחד הפועלות והפועלים בארגונים שונים כדי לחזק את הקשרים ביניהם לקראת איגום המשאבים העתידי.

צעד 11: נתונים

יש חשיבות רבה לאיסוף נתונים מתמיד בנושא האלימות הכלכלית. נתונים הנאספים ברשת הבין-ארגונית מאפשרים לכל השותפים ללמוד בה בעת על המקרים, על שכחותם ועל המענים שהוצעו. כך גדל הסיכוי להתייחסות אפקטיבית לקורבנות-שורדות האלימות הכלכלית. איסוף הנתונים חיוני גם להעלאת המודעות הציבורית וגם לדחיפה לשינוי המדיניות ולתקצוב מענים הולמים.

צעד 12: דרכי מדיניות ותהליכים

על הארגונים השותפים לפרויקט לשכלל בהתמדה את הליכי איגום המשאבים ושיתוף הפעולה ביניהם, כשהם לומדים ומיישמים פרקטיקות מדיניות מתחומים שונים. ככל שהולך ומתבהר מיהם נותני השירות בכל מרחב עירוני שניתן להפנות אליהם קורבנות-שורדות בתחנות השונות של תהליך שיקומן, כך גדל הסיכוי שהן יוכלו למצות את התמיכה שהן זקוקות לה. לכן יש להנגיש תדיר את דרכי המדיניות ואת התהליכים ברשת הפעולה המשותפת, ולהפיצם בהתמדה לכלל השותפים בכל אחד מהמרחבים שהם פועלים בהם. מינוי מומחיות בכל אחד מהארגונים השותפים הוא מפתח מרכזי להפצת דרכי הפעולה הרלוונטיות.

סיכום ומסקנות

המודעות בשדה המחקר של העבודה הסוציאלית לאלימות כלכלית במערכת זוגית אינטימית הולכת וגדלה, ומשקפת את ההבנה שמדובר בתופעה חברתית רווחת, עם מאפיינים מגדריים מובהקים. הבנה זו מתבססת לא מעט על המחקר העוסק בהשלכותיה ארוכות-הטווח של אלימות זו על כל שדרות חייהן וחיי ילדיהן של הקורבנות-שורדות. במאמר זה סקרנו את הידע המחקרי העדכני, במטרה לכונן בסיס תאורטי רחב המדגיש את אופייה הרב-ממדי של התופעה ולהציגו לעוסקות ולעוסקים בתחומי הרווחה והעבודה הסוציאלית. ביקשנו גם לחשוף את היוזמות החברתיות להכרה באלימות כלכלית בזוגיות אינטימית, ואת החסמים התרבותיים והפוליטיים הרווחים בחברה הישראלית אשר מקשים על ההתמודדות עם התופעה ועל מיגורה.

בד בבד הצגנו מודל רב-ממדי, מודל התגובה המתואמת, המציע גישת טיפול הוליסטית שמקדמת את שיקום הקורבנות-שורדות וילדיהן. נקודת המוצא של המודל היא הבנת האלימות הכלכלית כהפעלה של פיקוח ושליטה המעכבים שוויון מגדרי. הבנה זו מעבירה את האחריות לקידום פעיל של שינוי מוסכמות, נורמות ודרכי פעולה מהנפגעת אל הקהילה ואל מנהיגותה. אחד העקרונות המרכזיים במודל, הכולל 12 שלבים, הוא שותפות בין גורמים שונים בקהילה – ארגונים ציבוריים, עסקיים, חברתיים ואזרחיים, שתכליתה ייעול הליווי והשיקום.

הדיון במענים שניתנים לקורבנות-שורדות של אלימות כלכלית הוא חלק ממגמה הולכת ומתרחבת בכתביה הבינלאומית בנושא המדיניות החברתית ואופייה בהקשר הנאו-ליברלי, הממעט בהקצאת משאבים חומריים לאוכלוסיות הנזקקות להם. לדיון זה תורמים חוקרים הממשיגים כיום את המשילות השיתופית (cooperative governance). מושג המשילות התייחס בעבר לדפוסי הפעולה של המדינה, אך עם הצמצום בהשקעת המשאבים בשירותים החברתיים, משילות מתייחסת לצמיחתן של צורות סמכות לא מדינתיות. משילות שיתופית מעבירה את הדגש לשיתופי הפעולה בין גורמים מדינתיים לגורמים אחרים. במיוחד מרחיבים בנקודה זו ברנדיארן ועמיתיו (Barandiaran et al., 2023), הטוענים ביחס לאחריות (במובנה כ-responsibility – מימון מענים לצרכים) ולאחריותיות (במובנה כ-accountability – חובת הדיווח על דרכי העמידה באחריות ובהבטחת מענים לצרכים) בכל צורה אחרת של משילות, שסופן ליפול בין הכיסאות – זאת משום שלכל גורם כשלעצמו אין די משאבים ותמריצים לפעול למיסוד מדיניות חברתית שתיתן מענה ראוי.

אופייה הרב-ממדי של האלימות הכלכלית, המתגבש מתוך קרבתה המהותית למנהיגות כלכלית גברית והשלכותיה במשפחה, בעבודה ובקהילה, הופך אותה, כך עולה מהסקירה שהצגנו, למקרה מתאים במיוחד למימוש תהליכי הלמידה ההדדיים העומדים בליבת המשילות השיתופית. בישראל המשילות השיתופית היא רלוונטית במיוחד, משום ששותפות מעין זו כבר התבססה למעשה לאורך שנים. ארגוני החברה האזרחית פועלים אל מול יחד עם רשויות מדינתיות הן לטובת קידום הלמידה והן במתן מענים, גם בתקופה שבה המדיניות החברתית מתנערת מאחריות המדינה כלפי ארגונים אלה.

כפי שהראינו, מתוך כלל ארגוני החברה האזרחית, הארגונים הפמיניסטיים הם שפעלו ופועלים בנחישות הגדולה ביותר למען קידומה של משילות שיתופית בתחומי האלימות נגד נשים בכלל, והאלימות הכלכלית בפרט. העיקרון המנחה ארגונים אלו, לפיו זכותה של כל אישה לעצמאות כלכלית ולחירות מתלות משעבדת בבני משפחה, הוא שאפשר להם לתרום למשילות השיתופית בתחום זה. סקירתנו מחדשת, אם כך, בהבנת הרלוונטיות בישראל של הקשר בין משילות שיתופית לבין מודל התגובה המתואמת – במיוחד לאור העובדה שהתשתית למימושו כבר נבנתה בישראל על ידי ארגונים פמיניסטיים, כחלק מפעילותם המתמשכת בנושא אלימות כלכלית. יישום המודל עשוי להוות נקודת מפנה הן ביצירת מענים בשדה האלימות הכלכלית, והן בהפעלת לחץ פוליטי על המדינה לתקצוב הרחבתם של המענים המרכזיים לשיקום קורבנות-שורדות אלימות כלכלית, במיוחד בתחום הדיוור הציבורי.

ניתוח השדה החברתי והמוסדי בישראל, כפי שהראינו במאמר זה, מלמד שהדרך למימוש מודל התגובה המתואמת, ולו חלקים ממנו, ארוכה ותובענית. ואולם השלכותיה ארוכות-הטווח והמסוכנות של תופעת האלימות הכלכלית כחלק משליטה כפויה מחזקות את הנחיצות לאמצו כמדיניות חברתית. לפני כן נדרשת הכרה רחבה בממדי התופעה ובהשלכותיה, אך גם ובעיקר הבנה בדבר הצורך בהקצאת משאבים ובמתן מענים לקורבנות-שורדות אלימות כלכלית, שהדחוף בהם הוא הקצאת דיוור ציבורי (Glenn, 2021). עוד נמליץ לשדה הרווחה והעבודה הסוציאלית לאמץ את הצעד הראשון של המודל: חשוב מאוד שכל עובדת סוציאלית ופקידת רווחה הפוגשות במסגרת עבודתן נשים הסובלות מאלימות כלכלית ידעו לייצר מרחב בטוח שבו יוכלו להקשיב לפונה ולתעד את פגיעותה, תוך שהן משתפות את הפונה בידע על אלימות כלכלית.

חובת היידוע בדבר עבירת אלימות נהגת כבר משנת 2001 במסגרת תיקון לחוק למניעת אלימות (סעיף 1א). בחוק עצמו אין מדובר עדיין על אלימות כלכלית, אבל ניתן לשייך אותה לסעיף 3 לחוק, משום שהיא פוגעת בניהול "תקין וסביר" של החיים (יסעור-בורוכוביץ', 2016), ובפרשנות מרחיבה ניתן לראות בה צורה של אלימות נפשית. על כן, כצעד ראשוני יש חשיבות מכרעת לכך שעובדות סוציאליות או נציגות אחרות של ארגוני הרווחה יכירו את התופעה, ויידעו את הפונות אליהן באופייה ובעזרה האפשרית המוצעת במקרים אלה. המלצות נוספות לפיתוח מענים לקורבנות-שורדות אלימות כלכלית מוצגות בנייר עמדה שכתבו המחברות בנושא ב-2021, אשר פורסם באתר של משרד הרווחה ומשולב כיום בחלק מהכשרותיהן של עובדות סוציאליות העוסקות בתחום.

לסיום, אנו קוראות לנשות ולאנשי מקצוע בתחומי הרווחה ובתחומים משיקים להפוך סוכני שינוי בהפצת הידע על אודות אלימות כלכלית, בקידום ההכרה בה ובהשלכותיה, ובפיתוח ראייה קהילתית הוליסטית שתאפשר למצוא וליישם את הפתרונות והמענים עבורה.

נקודות מפתח

- יש להבין אלימות כלכלית כתופעה רב-ממדית שהיא חלק ממנגנון השליטה הכפויה המופעל בזוגיות אינטימית.
- לאלימות כלכלית מאפיינים מגדריים מובהקים הנשענים על הקשרים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים.
- מודל התגובה המתואמת מציע 12 צעדים מקיפים לתמיכה בקורבנות-שורדות אלימות כלכלית, לטיפול בהן ולשיקומן.
- אופייה הרב-ממדי של תופעת האלימות הכלכלית מחייב תגובה רב-ממדית כמו זו המוצעת במודל התגובה המתואמת, הנתמך על ידי משילות שיתופית.

מקורות

- אבו-שארב, א. (2016). קשר השתיקה: אלימות במשפחה נגד נשים ערביות-בדואיות בנגב. המרכז לזכויות נשים בדואיות ואית"ר מעכי.
- ברנשטיין, מ., מר, ט. ואלנבולסי, ר. (2022). נשים ערביות בהליכי חדלות פירעון. המרכז האקדמי צפת.
- ברקת-דניאלי, ג., יסעור-בורוכוביץ', ד., רנן-ברזילי, א. ובנימין, א. (2023). מדיניות ציבורית לא מוצהרת? ניתוח זהויות מקצועיות במענה לנפגעות אלימות כלכלית. *ביטחון סוציאלי*, 120, 99-130.
- טולצ'ין-אימרגליק, א. (2019). בעלך לא מרשה לך לבדוק את חשבון הבנק? זו אלימות. *זמן*, <https://www.zman.co.il/6933/>
- יסעור-בורוכוביץ', ד. (2016). "יש לי כמה טריקים" – על המפגש בין נותני שירותים ולקוחות החיים בעוני. הרבעון לחקר ארגונים וניהול משאבי אנוש, 1(2), 40-55.
- קוורטין, א. (2021). כלואות: שתלטנות קיצונית בזוגיות. גמא.
- רובינשטיין, ד. (2014). זכאות או מתנה? סימון דמי מזונות והוצאות נלוות וחריגות של ילדים להורים גרושים בישראל [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה]. אוניברסיטת בר אילן.
- רנן-ברזילי, א. ויוסרי, ש. (2016). אלימות כלכלית במשפחה – בין דומיננטיות גברית לגבריות נכפית. *עיוני משפט*, 3(3), 613-660.
- Adams, A. E., Sullivan, C. M., Bybee, D., & Greeson, M. R. (2008). Development of the scale of economic abuse. *Violence Against Women*, 14(5), 563-588. <https://doi.org/10.1177/1077801208315529>
- Adams, A. E., Littwin, A. K., & Javorka, M. (2020). The frequency, nature, and effects of coerced debt among a national sample of women seeking help for intimate partner violence. *Violence Against Women*, 26(11), 1324-1342. <https://doi.org/10.1177/1077801219841445>
- Adelman, M. (2017). *Battering states: The politics of domestic violence in Israel*. Vanderbilt University Press.
- Barandiaran, X., Canel, M. J., & Bouckaert, G. (Eds.). (2023). *Building collaborative governance in times of uncertainty: Pracademic lessons from the Basque Gipuzkoa province*. Leuven University Press.
- Barzilay, R. A. (2017). Power in the age of in/equality: Economic abuse, masculinities, and the long road to marriage equality. *Akron Law Review*, 51(2), 323-366. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3117817

- Breiding, M. J., Basile, K. C., Smith, S.G., Black, M.C., & Mahendra, R. R. (2015). *Intimate partner violence surveillance: Uniform definitions and recommended data elements, Version 2.0*. National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention. <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/intimatepartnerviolence.pdf>
- Christy, K., Welter, T., Dundon, K., Valandra, & Bruce, A. (2022). Economic abuse: A subtle but common form of power and control. *Journal of Interpersonal Violence, 37*(1-2), NP473-NP499. <https://doi.org/10.1177/0886260520916264>
- Duron, J. F., Johnson, L., Hoge, G. L., & Postmus, J. L. (2020). Observing coercive control beyond intimate partner violence: Examining the perceptions of professionals about common tactics used in victimization. *Psychology of Violence, 11*(2), 144-154. <https://doi.org/10.1037/vio0000354>
- Fanslow, J., Malihi, Z., Hashemi, L., Gulliver, P., & McIntosh, T. (2021). Change in prevalence of psychological and economic abuse and controlling behaviours against women by an intimate partner in two cross-sectional studies in New Zealand, 2003 and 2019. *BMJ Open, 11*(3), e044910. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2020-044910>
- Glenn, R. (2021). *Service responses to women experiencing or escaping domestic financial abuse USA, Canada, UK* (Report). Winston Churchill Memorial Trust of Australia.
- Krigel, K., & Benjamin, O. (2021a). From physical violence to intensified economic abuse: Transitions between the types of IPV over survivors' life courses. *Violence Against Women, 27*(9), 1211-1231. <http://doi.org/10.1177/1077801220940397>
- Krigel, K., & Benjamin, O. (2021b). Women working in the shadow of violence: Studying the temporality of work and violence embeddedness (WAVE). *Women's Studies International Forum, 84*, 102433. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2020.102433>
- Kutin, J. J., Russell, R., & Reid, M. (2022). 'I didn't even know it was a thing': Australian young adults' experience of economic abuse. *Health Promotion International, 37*(6), 1-11. <https://doi.org/10.1093/heapro/daac152>
- Meler, T. (2020). Money, power, and inequality within marriage among Palestinian families in Israel. *The Sociological Review, 68*(3), 623-640. <https://doi.org/10.1177/0038026119881093>
- Meler, T., Herbst-Debby, A., & Sabbah Karkabi, M. (2021). Economic abuse of Palestinian mothers in Israel: The case of participants in a welfare-to-work program. *Violence Against Women, 28*(9), 2122-2144. <https://doi.org/10.1177/10778012211024276>
- Postmus, J. L., Hoge, G. L., Breckenridge, J., Sharp-Jeffs, N., & Chung, D. (2020). Economic abuse as an invisible form of domestic violence: A multicountry review. *Trauma, Violence, & Abuse, 21*(2), 261-283. <https://doi.org/10.1177/1524838018764160>
- Postmus, J. L., Lin, H.-F., Nikolova, K., & Johnson, L. (2022). Perpetrating economic abuse across the globe: Results from the U.N. multi-country study on men and violence in Asia and the Pacific. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma. https://doi.org/10.1080/10926771.2022.2159906*
- Schrag, R. J. V., Ravi, K. E., & Robinson, S. R. (2020). The role of social support in the link between economic abuse and economic hardship. *Journal of Family Violence, 35*(1), 85-93. <https://doi.org/10.1007/s10896-018-0019-8>
- Sharp-Jeffs, N. (2021). Understanding the economics of abuse: An assessment of the economic abuse definition within the Domestic Abuse Bill. *Journal of Gender-Based Violence, 5*(1), 163-173. <https://doi.org/10.1332/239788220X16076181041680>
- Sharp-Jeffs, N. (2022). *Understanding and responding to economic abuse*. Emerald Group Publishing.
- Singh, S. (2020). Economic abuse and family violence across cultures: Gendering money and assets through coercive control. In M. McMahon & P. McGorrey (Eds.), *Criminalising coercive control: Family violence and the criminal law* (pp. 51-72). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-15-0653-6_3

- Stark, E. (2007). *Coercive control: How men entrap women in personal life*. Oxford University Press.
- Stylianou, A. M., Postmus, J. L., & McMahon, S. (2013). Measuring abusive behaviors: Is economic abuse a unique form of abuse? *Journal of Interpersonal Violence, 28*(16), 3186-3204. <https://doi.org/10.1177/0886260513496904>
- Tavares, P., & Wodon, Q. (2018). Global and regional trends in womens' legal protection against domestic violence and sexual harassment. *Ending Violence Against Women and Girls Series*. <http://pubdocs.worldbank.org/en/679221517425064052GBVLaws-/EndingViolenceAgainstWomenandGirls-Feb2018.pdf>
- Virden, T. R. (2020). *College students' experiences of economic abuse: The development of the education sabotage scale*. Michigan State University.
- Weissman, D. M. (2020). In pursuit of economic justice: The political economy of domestic violence laws and policies. *Utah Law Review, 2020*(1), 1-68. <https://dc.law.utah.edu/ulr/vol2020/iss1/1>
- Yau, J. H.-Y., Fong, D. Y.-T., & Wong, J. Y.-H. (2020). Risk factors for and mental well-being outcomes of economic abuse in Hong Kong Chinese population. *Violence and Victims, 35*(2), 246-265. <https://doi.org/10.1891/VV-D-18-00057>

נסיהגה חברתית ממושכת בקרב צעירים: נקודת המבט של בני משפחה קרובים

אור הראבן,^{1,2} תמר קרון,³ דייזיד רועה^{4,5} ודני קורן⁶

¹ בית הספר למדעי הפסיכולוגיה, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת חיפה

² מכון אוטריצ' – טיפול פסיכולוגי ושיקום נפשי בבית, תל-אביב

³ המחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים

⁴ המחלקה לבריאות נפש קהילתית, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה

⁵ המחלקה לרפואה קלינית, פסיכיאטריה, אוניברסיטת אלבורג

⁶ החטיבה הפסיכיאטרית, המרכז הרפואי רמב"ם, חיפה

תקציר

רקע: התופעה המדאגה של נסיהגה חברתית ממושכת (נח"מ) בקרב צעירים מאופיינת בבידודם החברתי בבית למשך למעלה משישה חודשים, מצוקה ופגיעה תפקודית ניכרת. בני משפחותיהם הקרובים של הצעירים נחשבים לבעלי תפקיד מרכזי בהתהוות התופעה, במהלכה ובסיומה, אולם נקודת המבט שלהם בנושא כמעט ולא נבחנה עד כה.

מטרת המחקר: לבחון את נקודת המבט של בני המשפחה על נח"מ בקרב צעירים מהמשפחה, תוך התמקדות בתפיסותיהם לגבי הגורמים התורמים לנח"מ, החוויות שלהם ושל קרוביהם עם התופעה ודרכי ההתמודדות עם המצב.

שיטת המחקר: מחקר איכותני שהתבסס על ראיונות עומק עם 12 בני משפחה קרובים של צעירים אשר התמודדו עם נח"מ. הראיונות נותחו בניתוח תמטי.

ממצאים: חומרי הראיונות סווגו לארבע תמות מרכזיות: (1) כיצד תופסים בני המשפחה את הנח"מ והגורמים לה; (2) כיצד מבינים ומסבירים בני משפחה את התנהגות הנח"מ; (3) השפעות נח"מ על בני המשפחה והבית; ו-(4) ניסיונות התמודדות עם נח"מ. מהנרטיבים של בני המשפחות עולה כי הם מתמודדים עם מעמסה משמעותית של רגשות שליליים לצד שיבושים בחיי היום-יום שלהם ושל שגרת הבית, וקיימת שונות רבה באופני התגובה שלהם למצב. הממצאים מודגמים בעזרת ציטוטים ותיאור מקרה.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: אנו מציעים קווים מנחים לפיתוח התערבויות מקצועיות עם משפחות של צעירים במהלך נח"מ, אשר עשויות להפחית את העומס המוטל על בני המשפחה, לתמוך בהם ובו-בזמן גם לסייע לבני משפחתם המצויים בנח"מ.

מילות מפתח: נסיגה חברתית ממושכת, היקיקומורי, הסתגרות, בידוד, בני נוער וצעירים, בני משפחה

מבוא

נסיגה חברתית ממושכת (נח"מ) היא מצב שבו אדם נמנע מהשתתפות בחברה במשך למעלה משישה חודשים, ונשאר מסוגר בביתו רוב הזמן. תופעה זו דווחה לראשונה ביפן בשנות השבעים תחת השם "היקיקומורי" (בתרגום חופשי: מתחבא, מסתגר), ונמצאה בקרב 1.2% מהאוכלוסייה היפנית בגילי 20-49 בסקר שנערך בין 2002-2006 (Koyama et al., 2010). בהתבסס על מחקר וניסיון קליני, הציעו מומחים מספר קריטריונים לאבחון התופעה: (1) בידוד חברתי בבית; (2) הבידוד נמשך למעלה משישה חודשים רצופים; ו-(3) פגיעה תפקודית ניכרת או מצוקה המקושרת לבידוד זה (Kato et al., 2020). בשני העשורים האחרונים דווחה נח"מ במדינות רבות אחרות, והפכה למצב גלובלי (Kato et al., 2018). במדינות שבהן נמדדת שכיחות התופעה נמצא כי היא מתגברת עם הזמן: כך למשל, בסקר שנערך בהונג קונג נמצא כי מספר הצעירים המסתגרים עלה מ-6,000 בשנת 2004 עד ל-100,000 בשנת 2014 (Chan, 2016). בישראל לא נערך עד היום מחקר אפידמיולוגי על התופעה ועל תפיסותיה של בני המשפחה לגביה.

סקירת ספרות

אף שעדיין אין קונצנזוס במחקר לגבי היבטים רבים של נח"מ, כן ישנה הסכמה נרחבת כי הורים ובני משפחה קרובים אחרים ממלאים תפקיד מרכזי בהתפתחות התופעה, במהלכה ובסיומה האפשרי. בספרות המחקרית נח"מ מיוחסת ומקושרת לעיתים קרובות למאפיינים הוריים, כמו פסיכופתולוגיה של ההורים, סגנונות הורות כמו גוננות יתר או מעורבות יתר ביחסי הורה-ילד, תקשורת לקויה במשפחה וחוסר יכולת לבטא דאגה ורגשות (Chan, 2016; Umeda & Kawakami, 2012). ביפן, לדוגמה, אחד הגורמים שהוזכרו כתורמים להתפתחות היקיקומורי הוא קשר אם-בן ייחודי המתבטא בתלות הדדית מוגברת לצד היעדר דמויות אב (Niiya, 2006). מחקר מספרד שבחן 190 מקרים של נח"מ הצביע על היסטוריה פסיכיאטרית במשפחה, דינמיקות משפחתיות בעייתיות ואירועי ילדות טראומטיים כמבשרים אפשריים של נח"מ (Malagón-Amor et al., 2020). מחקר אחר על גורמים הקשורים להיקיקומורי בקרב מתבגרים, מצא כי היקיקומורי היה שכיח יותר במשפחות שבהן התקשורת בין ההורים הייתה פחות טובה והקונפליקטים בין ההורים לילדים היו רבים יותר (Hamasaki et al., 2020).

בהתבסס על סקירת ספרות נרחבת על הנושא, הציעו לי ווונג (Li & Wong, 2015) טיפולוגיה של מקרים בהתאם לדינמיקה במשפחות המוצא שלהם, לפי שלוש קטגוריות: (1) תלות יתר (overdependent); (2) תלות הדדית לא מסתגלת (maladaptive interdependent); (3) תלות נגדית (counter-dependent). למשל, תת-הסוג של גוננות יתר מתבטא בסיפוק הורי נרחב של משאבים לצעירים, אשר מצמצם את המוטיבציה שלהם להסתכן ולחקור את העולם החיצוני בעצמם, ומעורר בהם תלות-יתר בתמיכה ההורית. לצד גורמים משפחתיים אלה, הוצעו בספרות גורמים סוציו-חברתיים-תרבותיים וגלובליים מגוונים הקשורים לנח"מ, ובהם התקדמויות טכנולוגיות ובמיוחד הופעת האינטרנט, תנאים סוציו-אקונומיים נוחים המאפשרים תמיכה בבן משפחה שאינו עובד, לחץ חברתי להישגים הגורם לאנשים מסוימים "לפרוש מהמירוץ" (Borovoy, 2008; Furlong, 2008) ועוד.

נוסף על כך, מספר תאוריות פסיכולוגיות ניסו להסביר את תופעת הנח"מ. אחת מהן היא תאוריית ההתפתחות הפסיכולוגית של אריקסון (Erikson, 1968) לפיה תקופה של נסיגה בקרב צעירים יכולה להיות קשורה לשלב של גיבוש זהות (Li & Wong, 2015). קרייג ודיקי (Krieg & Dickie, 2013) הציעו בהקשר זה מודל המבוסס על תאוריית ההתקשרות של בולבי (Bowlby, 1988), לפיו ביישנות ודחייה הורית מנבאות היקשרות אמביוולנטית בקרב צעירים, ובשילוב עם דחייה מצד קבוצת השווים הן ניבאו היקיקומורי. מודל תאורטי נוסף שהוצע הוא מודל "המסתורים הנפשיים" (psychic retreats) של ג'ון שטיינר (Steiner, 1993), לפיו נסיגה חברתית מייצגת מערך מסיבי של הגנות ומנגנוני הפנמת יחסים, המספקים מרחב מנטלי מרגיע כשכל קשר עם הסביבה נתפס כמאיים. ואולם לא נמצאה עדיין תמיכה מחקרית מבוססת דיה להשערות שמעלות התאוריות השונות הללו.

נוכח התפקיד המרכזי המיוחס לבני המשפחה הקרובים של המתמודדים עם נח"מ, פותחו התערבויות המבקשות להיעזר בבני משפחה, ובמיוחד בהורים, למען השפעה עקיפה על צעירים נסוגים במאמץ לשינוי התנהגות הנסיגה. ואכן, במרבית המקרים ההורים הם שפונים ראשונים בחיפוש אחר עזרה עבור בנם או בתם, שכן צעירים במצב נח"מ לרוב אינם מחפשים טיפול בעצמם. הפסיכיאטר היפני טמאקי סייטו, אשר טבע את המונח היקיקומורי, הציע כי האמצעי הטוב ביותר להערכה ולתמיכה בצעירים אלו הוא המשפחות, ויש לקדם "ארגון מחדש" של היחסים בין הצעיר/ה הנסוגים לבין הוריהם, במיוחד באמצעות לימוד אסטרטגיות לשיפור התקשורת עם הצעירים (Kremer & Hammond, 2013). גישות טיפוליות אחרות אשר עובדות עם הורים מכוונות להפחתת אקומודיציה הורית וסיפוק שירותים לצעירים בנח"מ, מתוך הנחה שהורים עלולים לעיתים לאפשר את התנהגות הנסיגה באמצעות התאמת גישותיהם והתנהגויותיהם כדי להקל על ילדיהם (Dulberger & Omer, 2021). קבוצה של קלינאים וחוקרים יפנים פיתחה התערבות בת חמישה ימים שמטרתה לספק לבני המשפחה ידע וכישורים אשר דרושים לתמיכה בצעירים בנסיגה חברתית, ולשפר את המוכנות שלהם לקבל עזרה מקצועית (Kubo et al., 2020). התערבות זו צומצמה בהמשך לתוכנית בת שלושה ימים, אשר נמצאה כמעמסה פחות על בני המשפחה ומגדילה את שיעורי ההשתתפות (Kubo et al., 2021).

התערבויות נוספות לטיפול בנח"מ מחוץ להקשר המשפחתי פותחו במדינות שונות בהדרגה, לרוב בהתאמה לאופן שבו תופסים אנשי המקצוע את הבעיה. למשל, כאשר הבעיה נתפסת כבעיית

הסתגלות המקושרת לקשיים נפשיים (לדוגמה בארה"ב, קוריא וצרפת), המענה הטיפולי המוצע הוא טיפול תרופתי בהתאם לאבחנות הנלוות, פסיכותרפיה ולעיתים אשפוז (Lee et al., 2013). במדינות שבהן הבעיה נתפסת כבעיית הסתגלות חברתית (כמו הונג קונג), הטיפול מתמקד בסוציאליזציה, הדרכה להורים וסיוע תעסוקתי (Wong et al., 2019). ביפן, לאור ריבוי המקרים, מפת השירותים עבורם מגוונת וכוללת מרכזי בריאות נפש בגישות פסיכולוגיות/קליניות; מסגרות קהילתיות בגישות פסיכו-סוציאליות; וארגונים המציעים טיפולים אלטרנטיביים (Chan & Lo, 2014). בישראל אין עדיין גופים ציבוריים המציעים טיפול ייעודי לנח"מ, וגופים פרטיים מתמקדים בהתערבויות פרטניות (לרוב פסיכותרפיה) לצד הדרכות הורים.

למרות המרכזיות המיוחסת לבני משפחה, ובמיוחד להורים, בהתפתחות נח"מ, בשימורה ולעיתים בסיומה, כמעט ולא נמצאו בספרות דיווחים ממקור ראשון המציגים את זווית הראייה של בני המשפחה על התופעה. לפיכך, באופן פרדוקסלי, דווקא אלו הנחשבים למרכזיים והמשפיעים ביותר על חייהם של הצעירים הנסוגים מקבלים הכי פחות התייחסות, או גרוע מכך – מקבלים התייחסות שלילית, אשר רואה בהם חלק מהבעיה ומתעלמת מהקשיים שלהם עצמם. לפיכך, מחקרים איכותניים המסייעים בהיכרות ובהבנת נקודת המבט של בני המשפחה יכולים לתרום למאמצי הקלינאים לתמוך בהם כהלכה בעודם מתמודדים עם המורכבויות הנגזרות ממצב זה.

בספרות נמצא מספר קטן של מחקרים איכותניים המבוססים על ראיונות עם בני משפחה של צעירים בנח"מ. רובינשטיין (Rubinstein, 2016) דיווח על ממצאים מתוך כחמישים ראיונות עם הורים, ילדים וחברי צוות העובדים עם מטופלים בנח"מ, תוך התמקדות בשני תיאורי מקרה. מחקר זה הציע כי הורים לצעירים בנח"מ מוצאים נחמה ותקווה בשיבוץ ("emplotting") ההתנסויות של ילדיהם בנרטיב גדול יותר הנוגע למהלך הנסיגה והשיקום, וכך מצדיקים את התנהגותם. במחקר איכותני אחר, יונג וקנקו (Yong & Kaneko, 2016) עקבו אחר 160 משתתפים בפורום מקוון בנושא נח"מ, וראיינו חמישה משתתפים במהלך נח"מ ושלושה בני משפחה קרובים. המחקר הדגיש תקשורת לקויה בין ההורים לילדים, והצביע על אי-התאמות בין צעירים במהלך נח"מ לבני משפחותיהם בנוגע לתפיסת הסיבות לנסיגה ובשאלה אם הנסיגה הייתה בלתי נמנעת או שנבעה מבחירה. במחקר איכותני נוסף, צ'אן ולו (Chan & Lo, 2016) ראיינו 21 הורים ומצאו שצעירים במהלך נח"מ מושפעים לעיתים קרובות מהשליטה ומהמאמצים להטלת המשמעת של הוריהם עליהם.

אף כי מחקרים איכותניים אלה שופכים אור מסוים על האופן שבו בני משפחה קרובים תופסים נח"מ, אף אחד מהם לא התמקד ישירות בהתנסויות וברגשות של בני המשפחה עצמם ובתגובותיהם לנסיגה החברתית של יקיריהם. המחקר הנוכחי מבקש לגשר על פער זה בספרות באמצעות ביצוע וניתוח של ראיונות עומק עם 12 חברי משפחה מ-8 משפחות של מתמודדי נח"מ, אשר תיארו חוויות סובייקטיביות ורגשות שלהם באופן שטרם תואר בספרות המחקר. ציטוטים ומקרה יוצגו בהמשך על מנת להדגים את התובנות, ההתנסויות והתגובות של בני המשפחה לנח"מ ולדרכי ההתמודדות עימה.

שיטה

משתתפים וגיוס

המשתתפים במחקר הם בני משפחות של צעירים אשר נמצאו במהלך נח"מ או שהצליחו לצאת ממנה ולהשתקם. תנאי ההכללה היו: היות בן משפחה מדרגה ראשונה המתגורר (בהווה או בעבר) עם צעירה/ה (מתחת לגיל 40) אשר התמודדו עם אפיזודה אחת לפחות של נח"מ, המוגדרת כשהייה בבית למשך שישה חודשים רצופים, שלא בעקבות מחלה או מצב פיזי מגביל אחר, תוך הימנעות ממצבים חברתיים ומקשרים למעט עם בני המשפחה. גיל 40 נקבע כנקודת החתך בהתאם למחקר האפידמיולוגי המקיף ביותר על הנושא, שהתבצע ביפן, ובו נמצא כי 82.5% מהנבדקים היו מתחת לגיל 40 בזמן תחילת הנסיגה החברתית (Koyama et al., 2010).

קבוצת המחקר כללה 12 משתתפים מ-8 משפחות. הזמנו לראיונות בני משפחה מהמעגל הראשון של הצעירים, המצויים בקשרים הקרובים ביותר עימם. בני המשפחה בחרו בעצמם את הרכב המשתתפים בריאיון ואת מיקומו, על מנת לעודד השתתפות ולאפשר להם את התנאים הנוחים ביותר לשיתוף בנושא מורכב זה. בחמש משפחות בחרו האימהות להתראיין לבדן, שני ראיונות בוצעו עם שני זוגות הורים, ובריאיון אחד השתתפו שלושה אחים. לוח 1 להלן מציג את פרטיהם של המשתתפים ושל קרוביהם הנסוגים – גיל, מין, משך הנסיגה ואם הנסיגה הסתיימה או עדיין נמשכת בזמן הריאיון. למעט הבדלים מצופים הנגזרים מפרספקטיבות שונות של משתתפים (למשל אחים לעומת הורים), לא נמצאו הבדלים מהותיים בתכנים הנגזרים מהרכב המשתתפים.

לוח 1: נתונים דמוגרפיים ומצב הנח"מ של קרוביהם המסתגרים של המשתתפים

משפחה	המשתתפים בריאיון	מין הקרוב בנח"מ	גיל נוכחי של הקרוב בנח"מ	אורך נח"מ של הקרוב בשנים	האם הקרוב עדיין בנח"מ בזמן הריאיון?
1	שני ההורים	זכר	17	2	לא
2	אם	נקבה	22	3	כן
3	אם	זכר	29	3	כן
4	אם	זכר	23	5	כן
5	שני ההורים	זכר	25	8	כן
6	אם	זכר	29	3	לא
7	שלושה אחים	זכר	40	18	כן
8	אם	זכר	24	2	חלקית

המשתתפים גויסו במסגרת דגימת נוחות המבוססת על קשרים מקצועיים של המחבר הראשון (א.ה.), שהינו המייסד והמנהל של שירות פרטי לבריאות הנפש בישראל המציע שירותים טיפוליים לאוכלוסיות המרותקות לביתהן, כולל צעירים במהלך נסיגה חברתית.¹ שתיים מתוך שמונה המשפחות היו צרכניות השירותים של ארגון זה, והאחרים הופנו למחקר על ידי אנשי מקצוע מתחום בריאות הנפש.

הקשר עם חברי המשפחות נוצר ראשית באמצעות פנייה מצד אנשי המקצוע באמצעות דוא"ל, וצוות המחקר יצר קשר עם אלו שהסכימו להשתתף וסיפק להם תיאור מפורט של המחקר. 12 המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת, והמחקר אושר בוועדת האתיקה של בית הספר למדעי הפסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה (אישור מספר 194/18).

הליך הריאיון

כל הראיונות בוצעו על ידי המחבר הראשון (א.ה.) בין יולי לספטמבר 2018. ריאיון אחד בוצע עם כל משפחה, כלומר בני אותה משפחה רואיינו יחד. הראיונות ארכו בין שעה לשעתיים במקום לבחירת בני המשפחה. בתחילת כל ריאיון המשתתפים תוזכרו כי השתתפותם הינה התנדבותית, וכי הם יכולים להפסיק אותה בכל זמן. לאחר הראיונות המשתתפים קיבלו 50 ש"ח כאות הערכה סמלי על הזמן והמאמץ שלהם. הראיונות היו חצי-מובנים, וכללו שאלות אשר חוברו על ידי צוות המחקר בהתבסס על מחקרים קודמים, כולל מחקר של מחברי מאמר זה – שבמסגרתו התבקשו אנשי מקצוע להמליץ על שאלות לראיונות עם האוכלוסייה הנחקרת ובני משפחותיהם (Hareven et al., 2020).

מטרת הראיונות הייתה לאסוף מידע בשבעה תחומים עיקריים הקשורים זה לזה. להלן רשימת התחומים ושאלות מייצגות מכל תחום: (1) היכרות בסיסית עם בן המשפחה שבנח"מ (תכונות בולטות? מהלך ההתפתחות? אירועים משמעותיים בחיים שייטכן והשפיעו עליו? וכו'), (2) אופי הקשר עם הצעיר (עד כמה הוא משתף בחייו/ה? האם פונה לקבלת עזרה? וכו'), (3) ההופעה של הנח"מ (האם היו אירועים משמעותיים בחייו/ה או בחיי המשפחה באותה תקופה? האם תהליך ההסתגרות היה הדרגתי או פתאומי? וכו'), (4) חוויות של בני המשפחה בתקופת הנח"מ (תחושות בולטות? אופי התקשורת והחיים המשותפים בבית? וכו'), (5) חיפוש עזרה למען סיוע הנח"מ (עיתוי ההכרה בצורך בעזרה? סוגי העזרה? מה עזר? מה לא עזר? רעיונות לגבי דברים שהיו יכולים לעזור? וכו'), (6) מבט לאחור על תקופת הנח"מ, אם היא הסתיימה (תחושות ותובנות מרכזיות? האם ניתן למצוא בה ערך כלשהו? וכו'), ו- (7) מסרים ועצות לצעירים, משפחות ואנשי מקצוע שמתמודדים עם מצב דומה (תובנות? המלצות? וכו'). כיוון שהריאיון היה חצי-מובנה, המשתתפים יכלו להרחיב על חלק מהנושאים ולהגביל אחרים, כך שהתקבלה שונות רבה בתוכני הראיונות. כל הראיונות הוקלטו דיגיטלית ושוכתבו לטובת הניתוח.

ניתוח המידע

ניתוח תמטי (Braun & Clark, 2006) אומץ על מנת לחקור כיצד המשתתפים תפסו, חוו, פירשו והגיבו לנח"מ של קרוביהם. תהליך הניתוח שנבחר הוא "קידוד מרובה" (multiple coding), הנחשב כלי מקובל ומומלץ לקידום מהימנות במחקר איכותני (Coleman, 2022). המחברים הראשון והשני (א.ה. ו-ת.ק.) ביצעו את הניתוח, והשלישי והרביעי (ד.ר. ו-ד.ק.) בחנו את הממצאים וסיפקו משוב. תחילה קראנו את הראיונות המלאים וחיפשנו מוטיבים מרכזיים בכל ריאיון. לאחר מכן קודדנו את הראיונות, והפקנו רשימה של 224 קודים מוסכמים. בהמשך שבנו ובחנו את הקודים, והמשכנו בקידוד ממוקד אשר הוביל לחלוקתם ל-21 קטגוריות. כאשר מושגים תאורטיים הנצו, המשכנו לבחון ולחדד את הקודים

בהשתתפות הפעילה של כל חברי הצוות. לבסוף הקטגוריות התגבשו לכדי ארבע תמות, וכל אחת מהן התחלקה לשתיים או שלוש תתי-תמות.

בחלק הבא מדווחות תוצאות הניתוח התמטי. בהמשך מומחשות התמות באמצעות דיווח על תיאור מקרה מפורט אשר הוצא מתוך אחד הראיונות. בחרנו בריאיון עם הוריו של נער בן 17 אשר היה במצב נח"מ כשנתיים, ולאחר מכן חזר ושולב בחברה באופן מלא ובתפקוד נורמלי. דוגמה זו תבהיר את התמות ותמחיש את רצף תהליך ההתפתחות של נח"מ וההתמודדות עימה. המקרה נבחר כדוגמה כיוון שהוא מדגיש את התנהגות ההורים ותגובותיהם, אשר נראו כיעילות ומוצלחות ביותר מתוך עדויות המרואיינים במחקר זה מבחינת אורך ההסתגרות (כשנתיים) ותוצאותיה (סיום מוחלט).

ממצאים

הניתוח האיכותני של חומרי הראיונות הניב את ארבע התמות המרכזיות הבאות: (1) כיצד תופסים בני המשפחה את הנח"מ והגורמים לה; (2) כיצד בני משפחה מבינים ומסבירים את התנהגות הנח"מ; (3) השפעות נח"מ על בני המשפחה והבית; ו- (4) ניסיונות התמודדות עם נח"מ.

תמה 1: כיצד תופסים בני המשפחה את הנח"מ והגורמים לה

המרואיינים חשפו טווח רחב של תכונות אישיות ונטיות של הצעירים המסתגרים, בהן נוקשות וביקורתיות, סגירות וחוסר שיתוף, אינדיבידואליות או "חריגות", התנהגויות אובססיביות וחוסר ביטחון עצמי. חלק מהתכונות הוזכרו ביותר ממשפחה אחת. לדוגמה, אמו של צעיר בן 24 בנח"מ סיפרה:

מאז שהיה קטן הוא מאוד רגיש... במשחקים שלו זה היה ממש בבועה עם עולם פנימי משלו. הוא היה יושב עם צעצוע, עם חתיכת לגו שעה. היינו שואלים אותו מה זה? תספר לנו, אבל הוא לא רצה לדבר על זה ונכנס למבוכה.

מבחינת הדינמיקות המשפחתיות, המרואיינים חשפו קשיים בקשרים המשפחתיים, למשל בין אחים ו/או בין הורים לילדים, מצב כלכלי מאתגר ואירועים משפחתיים מורכבים, כגון גירושי הורים. אמו של צעיר בן 29 במהלך נח"מ שיתפה:

כשהוא היה בכיתה י' בערך התגרשנו ואני עזבתי את הבית. הוא לא רצה לבוא אליי שנה כי אני יזמתי את הגירושים.

מאפייני הורות אשר חזרו על עצמם כללו נוכחות הורית נמוכה, תובענות לתפקוד אקדמי או תעסוקתי ונוקשות כללית או התנהגויות שתלטניות של הורה אחד לפחות. אותה אם לבן ה-29 תיארה:

הייתה ציפיה ממנו, מצידי, מסבא וסבתא שלו, מאבא שלו... מכולם, כולם ידעו שהוא יצליח והוא ילמד והוא יהיה זה וזה... היה ברור לכולם שהוא יגיע רחוק. והוא אכזב... אז הוא התבייש. אבא שלו היה אומר לו "אתה עצלן, אתה עצלן".

בחלק מהמקרים, נטיות אישיות של הצעיר/ה תוארו לחילופין גם כגורמים תורמים לנח"מ, למשל עקשנות, קשיים בדימוי עצמי, רגישות מוגברת, נטייה להתבודדות, העדפה להיות בבית, פחד מנטישה, קשיים בהיקשרות ובפרידות, פסיכופתולוגיות ועוד. לדוגמה, אמה של צעירה בת 22 בנח"מ שיתפה:

אימצתי אותה בגיל שנה ושלושה חודשים, לפני כן היא הייתה בבית יתומים. אני מגדירה את החוויה הזו כאימוץ של פרח קמל, פשוט קמל. הסיפור הטרגי שלנו החל סביב כיתה ג' או ד'... היא עברה התעללות מילולית מאוד קשה בבית הספר היסודי.

מאפייני הורות מסוימים, כולל נוכחות הורית נמוכה ונטייה לעשות אקומודציה לצורכי הילדים, תוארו גם הם בקרב מספר מרואיינים הן כמאפייני היחידה המשפחתית והן כגורמים תורמים לנסיגה. אמו של בן ה-29 שיתפה:

הרבה דברים היינו עושים בשבילו, הוא התרגל לזה שהוא נזכר במשהו ברגע האחרון ואז יש אמא ואבא וסבתא וסבא ותמיד עוזרים לו. לפעמים עושים דברים בשבילו.

במקרים מסוימים שיתפו קרובי המשפחה בדאגה משמעותית לבריאות הנפשית של הצעיר/ה. הם נתפסו כמצויים במצב של ייאוש ואף אובדנות. אמו של צעיר בן 24 שיתפה בנוגע לנח"מ של בנה:

בדיעבד מסתבר שהיה לו תאריך בו הוא רצה להתאבד... לא ידענו על זה. זה היה באותו יום בו הוא הכיר כמה אנשים ברשת וחשב שהם חברים שלו שבאמת מכירים אותו וקיבלו אותו כמו שהוא, אבל הוא היה מאוד מאוכזב מהם... והייתה איזושהי אהבה נכזבת גם. אבל הוא מעולם לא אמר לנו כלום.

אמירות מפורשות של כעס כלפי בן המשפחה הנסוג הוזכרו בראיונות רק לעיתים רחוקות. ואולם, אם אחת הודתה כי בתקופות הקשות ביותר של נח"מ היא רצתה לעיתים שבתה תיעלם או אפילו תמות:

אני לא מפסיקה לבכות. אני הרבה פעמים מבקשת את נפשי שהיא תמות. שהיא פשוט תמות במהרה. כי אני עוד רוצה לחיות. אני לא חיה.

תמה 2: כיצד בני משפחה מבינים ומסבירים את התנהגות הנח"מ

ההורים ובני המשפחה שרואיינו עסקו רבות בניסיונות להבין ולהסביר את התנהגות קרוביהם הנסוגים חברתית. חלקם הדגישו כי קודם לנסיגה הצעירים נראו בעלי כוחות ומצליחים בחיים, עם יכולות קוגניטיביות גבוהות, תחביבים ועיסוקים ועוד. ראוי לציין כי כל בני המשפחה שרואיינו דיווחו על תפקוד חברתי תקין של הצעירים לפני ההסתגרות, וצמצום של קשרים רק במהלכה. לאור זאת, הנסיגה הייתה מפתיעה עבור כמה מהמרואיינים. כפי ששיתפה אמו של צעיר בן 20:

בגיל 15 בערך הוא התחיל פתאום בהסתגרויות... לא ראיתי סימנים מוקדמים עד שפתאום בפעם הראשונה הילד הסתגר בחדר למשך ארבעה ימים ולא יצא.

כחלק מהמאמץ לפרש את הנסיגה, הצביעו בני משפחה על טריגרים ואירועים משמעותיים שלתפיסתם היו יכולים להוביל לתחילת הנסיגה, כגון אירועים מלחיצים, מעברים ופרידות. אמה של צעירה בנח"מ בת 22 תיארה:

כיתה ז' הייתה שנה מאוד מוצלחת, היו לה חברות. בתחילת כיתה ח' קרה המשבר הגדול כשאותן "חברות" התחילו לנדוד אותה, היא לא יודעת למה עד היום.

המרוויינים ניסו גם להבין ולהסביר את מצבם הרגשי ותפקודם של הצעירים במהלך נח"מ. בני משפחה תפסו את מצבם הרגשי של הצעירים כמעורער, עם שונות בין המשפחות בנוגע לחומרה הנתפסת של מצב קרוב המשפחה. חלק מהמקרים הוצגו כפחות חמורים, כך שהצעיר/ה תפקדו בבית, דאגו לצורכיהם הבסיסיים, יצאו מדי פעם ושמרו על קשרים ברמה כלשהי. במקרים אחרים תוארו התנהגויות קיצוניות וכשלים תפקודיים, כגון הזנחה עצמית וחוסר דאגה לצרכים אישיים, הפיכת יום ולילה, אכילה בחדר הפרטי, ניתוק מלא של קשרים עם אחרים ואף הפסקת הדיבור לחלוטין.

תמה 3: השפעות נח"מ על בני המשפחה והבית

נח"מ של בן משפחה משפיעה על שאר המשפחה, ובמיוחד על ההורים, באופן המעורר תגובות רגשיות והתנהגותיות. באופן לא מפתיע, טווח התגובות הרגשיות שנתקלנו בהן כלל רגשות שליליים, שהנפוצים בהם היו תחושות אשמה, בושה וחרטה של הורים על פעולות או מחדלים שלהם בעבר, לצד חוסר אונים, עצב, ייאוש, פחד ודאגה. אביו של בחור בן 25 במהלך נח"מ הסביר:

למה אני מאשים את עצמי? כי במשך למעלה משנה, ניסינו כמה דברים אבל לא מספיק, היינו צריכים לנקוט בצעדים יותר דרסטיים, לא היינו צריכים לתת לו לטבוע.

לצד הקושי הרגשי, תיארו בני משפחה כיצד הם נאלצו לשנות את ההתנהלות שלהם ולעיתים את סדרי הבית כולו אל מול הנח"מ. כך למשל דיווחו בני משפחה על צמצום התנועה של אנשים בבית, ניתוק קשרים משפחתיים וחברתיים, ביטול פעילויות משותפות ומנהגים כמו ארוחות משותפות ועוד. לעיתים הוביל המצב בבית גם לחילוקי דעות בין ההורים, לריבים ואף למשברים במשפחה. הורים דיווחו כי התפקוד שלהם בתקופות אלה נפגע משמעותית. למשל, אמו של צעיר בן 23 במהלך נח"מ שיתפה:

המשכתי לנסות למצוא פתרונות וללכת לטיפולים וניסיתי לגייס אותו לטיפול אבל ללא הצלחה. לא יכולתי לתפקד באופן נורמלי ולהתרכז. אני זוכרת יום אחד אחרי תקופה ממושכת של נסיגה שלא יכולתי להתמודד עם זה יותר, הלכתי אליו לחדר, בכיתי והתחננתי - "בבקשה, תן לי רמז, מה קורה איתך?? תגיד לי מה מטריד אותך, תן לי לעזור. בבקשה!!!"

תמה 4: ניסיונות התמודדות עם נח"מ

ההורים שראינו נבדלו בתגובותיהם לנח"מ, חלקן אסרטיביות יותר וחלקן פחות. תגובות אסרטיביות כללו למשל ניסיונות להשפיע על הבן או הבת הנסוגים באופן ישיר באמצעות הפעלת לחץ ודחיפה

לתפקוד, הגברת הנוכחות ההורית, שיח תובעני ועימותים (כולל פיזיים), או פריצה לחדר והגבלת התנהגויות כמו שימוש במחשב. אמו של צעיר בן 29 סיפרה:

נכנסתי אליו בקריזה לחדר ואמרתי לו ככה – בגלל שאתה מתנהג עכשיו כמו ילד קטן ולא מסוגל לקחת החלטות כמו בחור בגילך, אני מחליטה בשבילך והחלטתי שאתה מתחיל לעבוד. אין לך ברירה.

לצד זה דיווחו בני משפחה על ניסיונות להשפיע על התנהגות המסגרת/ת באופן עקיף דרך פעולות חד-צדדיות. תגובות אסרטיביות פחות ומקבלות יותר מצד הורים כללו מתן זמן ומרחב לבן או לבת והימנעות מהפעלת לחץ עליהם, הבעת מסרים של אהבה, אמפתיה, תמיכה ועוד. חלק מההורים דיווחו על שינויים בגישות ובהתנהגויות שלהם במהלך הנח"מ – למשל כאשר גישה אסרטיבית נכשלה, הם עברו לגישה מקבלת יותר, או להפך. כמה בני משפחה דיווחו על ספקות והתלבטויות בניסיון למצוא את הגישה הנכונה והאפקטיבית כלפי הצעירים והתנהגותם, כפי ששיתפה אימו של אותו צעיר בן 29:

הייתה לנו דילמה במשפחה לגבי התגובות. מצד אחד יש תחושה של רחמים ורצון לעזור... מצד שני, הרבה כעס ותחושה של אדישות ופגיעה. שאלנו את עצמנו איפה אנחנו שמים את הגבול? כמה אפשר לתת לזה להפריע לחיים של כולם ומה המחויבות שלנו?

מעבר לתגובות של הורים ובני משפחה קרובים, מצאנו שונות בין המשפחות בנוגע להיקף ולאופן השימוש בתמיכה רחבה יותר. חלק מהמשפחות חיפשו עזרה מגורמים חיצוניים במידה מעטה בלבד, והעדיפו להתמודד עם האתגר המשפחתי בשקט ובפרטיות. משפחות אחרות, לעומת זאת, נעזרו בגורמים מהסביבה לסיוע ישיר או עקיף. במקרים אלו זיהינו חמישה מעגלי תמיכה פוטנציאליים אשר הולכים ומתרחבים לתוך החברה: (1) ההורים עצמם; (2) בני משפחה קרובים אחרים, כגון אחאים ומשפחה מורחבת; (3) חברים ומכרים של הצעירים או המשפחה; (4) גורמים בקהילה הרחבה יותר; ו-(5) גורמים פורמליים, כגון נציגי המסגרות שמהן נשרו הצעירים, גורמים ממסדיים ועוד. אמו של צעיר בן 29 במהלך נח"מ סיפרה לדוגמה איך השתמשה במעגל התמיכה השלישי:

אמא של חברה שלי מכירה אותו והציעה שהוא יעבוד אצלה כמורה. היא אמרה שהיא תיתן לו תלמידים ותלמד אותו איך ללמד אותם, וככה זה היה... היא בעצם הייתה המושיע הראשון.

מעבר למעגלי תמיכה אלה, כל המשפחות שרואיינו ניסו בשלב זה או אחר של הנח"מ לפנות גם לגורמי מקצוע לסיוע בטיפול בעיה. טווח ההתערבויות שניסו המשפחות להפעיל היה רחב, וכלל התערבויות אינדיבידואליות כגון תרופות ופסיכותרפיה, לצד התערבויות מערכתיות יותר כגון הדרכת הורים וניהול מקרה. רבות מהמשפחות דיווחו על התנגדות של הצעירים עצמם לטיפול וחוסר שיתוף פעולה, וייחסו לכך לפחות באופן חלקי את הכישלונות של רבים מהטיפולים. ואולם, אלמנטים מסוימים של התערבויות אינדיבידואליות – כגון טיפולים שהתקיימו בבית המשפחה – צוינו כיעילים ותורמים הן לשיפור המצב של הצעירים, והן לשיפור היכולת של המשפחה להתמודד עימו. כך למשל, אמו של בן 25 בנח"מ העידה בעקבות מספר ניסיונות טיפוליים:

האלמנט המשמעותי בטיפול היה שהפגישות היו בבית. לא היה מצב להוציא אותו מהבית, וזה שזה היה בסביבה שהוא נמצא בה והיא נוחה עבורו, זה מה שעשה את ההבדל המשמעותי.

כמו כן, התערבויות של תמיכה בהורים והדרכה רציפה שלהם תוארו כחשובות ומסייעות.

תיאור מקרה

תיאור המקרה אשר יוצג כאן ממחיש את נקודת המבט של הורים אשר התמודדו עם נח"מ של בנם, שאותו נכנה יוסף. המקרה מדגים את ארבע התמות שנדונו לעיל וממחיש את תהליך ההתמודדות. השילוב בין הצגת התמות ותיאור המקרה נותן תמונה רוחבית של התופעה על בסיס נתונים מכל המשפחות במדגם, לצד התבוננות אופקית דרך תיאור מקרה ספציפי. התבוננות משולבת זו מאפשרת להבין לעומק את התמות שתוארו לעיל, לצד הבנת רצף התהליך של נח"מ מתחילתו ועד לסיומו.

יוסף הוא הצעיר במשפחה בת שבע נפשות (שני הורים וחמישה אחים) המתגוררת ביישוב קהילתי דתי בישראל. ההורים תיארו את ילדותו ואת תחילת הנסיגה, אשר במקרה זה הייתה מפתיעה והופיעה ללא סימנים מוקדמים:

אב: הוא עבר ילדות רגילה לגמרי בלי שום סימנים שיכולנו לצפות למה שחיכה לנו בתחילת התיכון. ילד חברתי מאוד, דעתן, בעל אמירה.

כמו כן הם תיארו את סגנון ההורות שלהם וחלק מהדינמיקות המשפחתיות. כך למשל עלה כי מתוקף כך ששני ההורים עובדים שעות ארוכות, הנוכחות ההורית בבית הייתה נמוכה, ויוסף נשאר בבית לבדו לעיתים קרובות. לצד זה הם תיארו סגנון הורות של סמכותיות והצבת גבולות:

אב: אנחנו לא מההורים שהתבלבלו ועובדים אצל הילדים שלנו בהסעות לחוגים בלבד, אלא אנחנו הורים שיודעים לשמר את הדמות ההורית ואת הסמכות ואת הגבולות גזרה.

הנסיגה החברתית של יוסף החלה בחוויית ההורים באופן חד, סביב מעבר בין מסגרות חינוכיות:

אם: ערב תחילת הלימודים הוא הודיע לנו שהוא לא הולך. לא ידע ולא אמר ולא הסביר למה... אנחנו ייחסנו את זה באופן טבעי להתרגשות של תחילת הלימודים וחשבנו שזה יעבור.

כפי שתואר בתמה השנייה, גם ההורים של יוסף ניסו לפרש את התנהגות בנם, להבין ולהסביר אותה. הם הבינו ממנו בשלב הראשון של הנח"מ שהוא עסוק בשאלות יסודיות לגבי החברה ומקומו בה, ומוטרד מהסטטוס החברתי שלו. כמו כן הם העידו כי מצבו הרגשי באותה תקופה היה קשה מאוד, ותיארו הידרדרות בתפקוד החברתי שהתבטאה בניתוק קשרים עם חברים וגורמים אחרים מחוץ למשפחתו, עד כדי נח"מ.

בהמשך לכך הם שיתפו כי הנח"מ של הבן השפיע עליהם באופן קשה, לצד הדאגה לו (תמה שלישית). הם תיארו מצוקה קשה, חרדה ודאגה לשלמו של יוסף:

אב: עברנו שנתיים קשות שנינו, אנחנו לא עשויים מפלסטלינה... עברנו תקופה קשה מאוד, אנחנו והילדים.

יחד עם זאת, תגובתם להסתגרות הייתה מהירה ואסרטיבית יחסית, וכללה הפעלה של כל מעגלי התגובה שתוארו בתמה הרביעית לעיל וכן פנייה לעזרה מקצועית. התגובה שלהם עצמם כללה הגברה משמעותית של הנוכחות שלהם בבית, עד כדי לינה של האב לצד בנו לאורך תקופה, בניסיון להשפיע על התנהגותו. הם פעלו על מנת להרגיע אותו והביעו אמפתיה, אהבה ותמיכה. בתחילת התקופה הם עשו ניסיונות להציב כללים ולדחוף אותו לתפקוד, גם כאשר הדבר הוביל לקונפליקט:

אב: כבר מהשלושה-ארבעה חודשים הראשונים אמרנו לו שהכלל זה בעצם או עבודה או לימודים, ואחרת הוא לא יישאר פה... הוא אמר שלא ואנחנו אמרנו לו אז תצא מהבית, תבחר לאן אתה נוסע. הוא נסע לשבוע לאחותו וחזר.

נוסף על התגובות שלהם, בנו ההורים רשת תמיכה של מקורבים. הם גייסו קודם כול את מעגל התמיכה השני של המשפחה המצומצמת:

אב: אחים ובני זוג שלהם הוציאו אותו לטיול, ומנגל וכוס קפה ולקחו אותו לנשום, לקחו אותו למשחק, לקחו אותו לבלות... כל הדברים האלה הם מאוד חשובים.

בהמשך הם בחרו במודע שלא להסתיר את הנסיגה גם מהקהילה הרחבה יותר (מעגל התגובה השלישי והרביעי), וגייסו מקורבים נוספים לסיוע בהתמודדות:

אב: לא התביישנו, לא הסתרנו את זה מפני השכנים ובני הדודים והמשפחה, לא הסתרנו.

לבסוף הם פנו לעזרת הרשויות הפורמליות (מעגל התגובה החמישי):

אם: פנינו לרשות המקומית, לקצינת ביקור סדיר שניסתה בתיאום אתנו לבקר אותנו... כשהיא נכנסה וישבה אתנו בסלון הוא יצא וישב מחוץ לחלון והקשיב לשיחה בינינו וכתב לנו מכתבים מאוד רגשניים של כעס כלפינו... בהמשך היא הצליחה לשלוח אליו איזה מורה שבא ולמד איתו פעם בשבוע בבית.

נוסף על כך, ההורים של יוסף היו פעילים מאוד בחיפוש אחר פתרונות ועזרה מקצועית כבר מההתחלה. הם דיווחו על הדרכת הורים רציפה ממרכז טיפולי פרטי² שעזרה להם מאוד בתקופה זו. בין השאר בעקבות הייעוץ הם שינו את עמדותיהם, הפסיקו להיענות לבקשות ולדרישות של יוסף, ואף עשו מהלכים דרמטיים יותר - כגון עזיבת האב את הבית למשך מספר שבועות בטענה כי הוא אינו יכול לסבול יותר את המצב, ולבסוף ישיבת "שבעה" על החיים הקודמים שלהם ושל הבן:

אם: שנינו לא הלכנו לעבודה, הפסקנו את החיים ונשארו בבית באמירה שאנחנו לא יכולים להמשיך בחיים הרגילים שלנו. באו לבקר אותנו בני משפחה, שכנים וכל מי שעירבנו אותנו.

אב: ישבנו כביכול אבלות 2-3 שעות ביום.

אם: היינו בבית, לא עשינו שום דבר.

אב: לא בכינו. ישבנו בסלון. הייתה אווירת נכאים יזומה. לא דיברנו על דברים אחרים. הוא התחבא בחדר ונכנסו כל יום בני דודים, שכנים, משפחה משני הצדדים.

אם: הוא שאל למה אתם בבית? מה קרה? אמרנו - אנחנו לא יכולים... אחרי יומיים הוא כבר לא יכל לשאת את זה הוא התחיל לצעוק עלינו "תלכו מפה! תפסיקו את המסדר הזה, מה זה צריך להיות?"

נראה כי השבעה הייתה יעילה. לאחר האירוע הזה דיווחו הוריו של יוסף שהוא יצא מההסתגרות באופן חד ומהיר. הוא עשה מעין "טקס" חזרה לחברה, וחזר לתפקוד מלא בבית ובמסגרות ולתקשורת עם ההורים, בני המשפחה והחברים. בזמן הריאיון ההורים הביעו סיפוק ממצבו של יוסף, ושמוחו על שהצליחו לסייע לו. כאמור, מקרה זה נבחר כמקרה מייצג כיוון שהוא מדגים את ההתמודדות היעילה ביותר של הורים ובני המשפחה האחרים מבין המרואיינים במחקר זה מבחינת התוצאות החיוביות שלה. כעת נדון בכמה גורמים אשר נראה כי תרמו לתוצאות חיוביות אלה, לאור ממצאי המחקר.

דיון

המחקר הנוכחי נועד לשפוך אור על נקודת המבט הייחודית של בני משפחה קרובים של צעירים בנח"מ, אשר למיטב ידיעתנו זכתה עד כה למעט מאוד תשומת לב בספרות. הניתוח האיכותני שלנו, המבוסס על ראיונות פנים אל פנים עם בני משפחה של שמונה צעירים בנח"מ, חשף, כאמור, ארבע תמות מרכזיות.

התמה הראשונה על תפיסת בני המשפחה את הנח"מ והגורמים לה כוללת תיאורים של בני משפחה לגבי מאפיינים אישיים ומשפחתיים, כמו גם את תפיסתם לגבי הגורמים שתרמו לנח"מ אצל קרוב המשפחה שלהם. מוטיבים מסוימים חזרו על עצמם במהלך הראיונות, בהם נוכחות הורית נמוכה, קשיים במערכות היחסים בתוך המשפחה ונטייה להיענות לדרישות הילדים יתר על המידה. ממצאים אלה מצטרפים לממצאי מחקרים קודמים אשר זיהו דפוסים אלה כמאפיינים פוטנציאליים ו/או כגורמים ישירים או עקיפים התורמים לנח"מ (Hareven et al., 2020). מחקרים קודמים הצביעו על קשר בין נח"מ לבין סגנון הורות של הגנת יתר (Umeda & Kawakami, 2012), חוסר בתקשורת משפחתית (Chan, 2016), דחייה הורית (Krieg & Dickie, 2013), והיסטוריה פסיכיאטרית או התעללות משפחתית (Malagón-Amor et al., 2020). יש להניח כי חלק מהמאפיינים המשפחתיים הללו עשויים לתרום גם להתפתחות סגנון התקשורת אמביוולנטי בקרב הילדים (Bowlby, 1988), אשר נמצא גם הוא

כקשור לנח"מ (Krieg & Dickie, 2013). ואולם המחקר הנוכחי לא יכול לחזק השערה זו, כיוון שלא בדקנו את סגנונות ההתקשרות של הצעירים.

המרואיינים במחקר הנוכחי הזכירו לעיתים קרובות דפוסים משפחתיים אשר תוארו לעיל כמאפיינים משפחתיים, כמו גם כגורמים תורמים לנח"מ. ממצא זה מצביע על חשיבות הברור עם בני משפחה אם הם תופסים תכונות כאלה כמאפיינים של נח"מ או כגורמים התורמים לה – זאת מכיוון שבני משפחה אשר תופסים מעשים או התנהגויות של עצמם כגורמים אפשריים לנסיגה, ולא רק כמאפיינים (פנים או אף תוצרים) שלה, עלולים לשאת בנטל נוסף של אשמה ובושה. בושה ואשמה מדווחים לעיתים קרובות על ידי אנשים עם מחלת נפש חמורה (SMI) ובני משפחותיהם (Corrigan & Miller, 2004), אוכלוסייה שלעיתים חופפת למתמודדי נח"מ (Koyama et al., 2010). כמו כן נמצא מתאם חיובי בין נטייה לחוש בושה לבין סטיגמה עצמית בקרב אנשים עם SMI ובני משפחותיהם (Hasson-Ohayon et al., 2012). סטיגמה עצמית של בני המשפחה עלולה להוביל אותם לראות את עצמם כתורמים למחלה, ובכך להגביר את הנטל המוטל עליהם (Lefley, 1992). כדי להימנע מתהליכים שליליים כאלה, ועל מנת לעזור לבני המשפחה להתמודד עם רגשות שליליים וסטיגמה עצמית הנלווים לנח"מ, ממצאי המחקר מציעים כי נדרשות התערבויות פסיכו-חינוכיות אשר יוכלו לסייע לבני משפחה של אנשים בנח"מ להבחין בין מאפייני התופעה, הגורמים התורמים להתפתחותה, תוצאות ותוצרים שלה.

בבחינת התמה השנייה, כיצד בני משפחה מבינים ומסבירים את התנהגות הנח"מ, מהממצאים עלה שבני המשפחות השקיעו רבות בניסיון להסביר ולפרש את התנהגות קרוביהם הנסוגים. מאמצים אלה עשויים להיחשב כחלק מתהליכי יצירת משמעות, שבהם קרובי משפחה המושפעים מהתנהגות הצעירים עם הנח"מ יוצרים נרטיב שיכול לעזור להם למצוא היגיון – וגם תקווה – במצבם של יקיריהם (Rubinstein, 2016). כמה מבני המשפחות שרואיינו דיווחו שהם הופתעו מהנסיגה, כפי שהעידו למשל הוריו של יוסף. מעניין לציין שכל בני המשפחות דיווחו על תפקוד חברתי תקין אצל קרוב המשפחה לפני הנסיגה, מה שעשוי להוסיף להפתעה עם ראשית התפתחות הנח"מ. ממצא זה היה בלתי צפוי, שכן מחקרים קודמים דיווחו על קשר בין נח"מ לבין הדרה חברתית בילדות, לרבות קורבנות לבריאות בבית הספר או צורות אחרות של דחייה מצד קבוצת השווים (Krieg & Dickie, 2013; Lee et al., 2013; Li & Wong, 2015; Teo, 2010).

פערים אלו עשויים להצביע על "נקודות עיוורות" בתפיסות של בני המשפחה את מצבם החברתי של יקיריהם ו/או תובנה חלקית בנוגע לבעיה, לפחות בשלבים הראשונים. תובנה היא תופעה רב-ממדית בעלת שלושה מרכיבים עיקריים: מודעות למחלתו של האדם; מודעות לסימפטומים של המחלה; וייחוס הירידה בתפקוד ובאיכות החיים למחלה ולסימפטומים (David, 1990). נמצא מתאם חיובי בין רגשות שליליים כמו אשמה לבין תובנות אלה (De Hert et al., 2009), ומתוך כך ניתן לשער כי תובנה נמוכה עשויה במובן מסוים להגן על בני המשפחה מפני רגשות שליליים, שעה שהכרה מלאה בגורמים התורמים למחלה עלולה להגביר רגשות שליליים, ובעיקר אשמה וחרטה.

יחד עם זאת, הממצאים ביחס לתמה השלישית, העוסקת בהשפעות הנח"מ על בני המשפחה, מצביעים על התגובות הרגשיות וההתנהגותיות של בני המשפחה. תחושת אשמה היא רגש דומיננטי

מצד בני המשפחה, הנלווה לרגשות שליליים נוספים כמו חוסר אונים, עצב, ייאוש, פחד ודאגה. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מחקרים קודמים, שהראו כי גם בני המשפחה עצמם מתמודדים עם קושי ניכר בטיפול באנשים עם נח"מ (Funakoshi & Miyamoto, 2015). מכיוון שהמחקר הנוכחי מסתמך על ראיונות עומק, בני המשפחה קיבלו הזדמנות לפרט על החוויות שלהם וגם לחלוק רגשות קיצוניים, כמו האם שהודתה כי לעיתים היא מייחלת שבתה תיעלם או תמות. ייתכן כי מערכות יחסים מורכבות בין הצעירים המסתגרים להוריהם, כמו זו שעולה מן הדוגמה הנ"ל ומדוגמאות נוספות בראיונות, כוללים לפרקים מרכיב של דחייה הורית עד כדי איום באובדן הקשר, אשר בשילוב עם סגנון התקשורת אמביוולנטי עלול להתקשר לסיכון מוגבר לנח"מ (Krieg & Dickie, 2013). קשרים מסוג זה עלולים גם להקשות על סיום הנח"מ, כיוון שלצעירים קשה להשתמש בהוריהם כבסיס בטוח ליציאה לעולם ולחקירתו, כפי שקורה בשלבים המוקדמים בהתפתחות על פי תאוריית ההתקשרות (Bowlby, 1988). ממצאים אלו תומכים בחשיבות של המשך פיתוח התערבויות המכוונות להורים, לא רק כמנוף לשינוי התנהגותם של הצעירים, אלא גם כאמצעי להקלה ותמיכה בהורים עצמם בתהליכי ההתמודדות שלהם. התערבויות כאלה צריכות לקחת בחשבון את האפשרות שלמשפחות שונות, או לפרטים שונים בתוך משפחה, יש רמות שונות של תובנה לגבי הבעיה, ויש להתאים את ההתערבות לרמת התובנה.

ביחס לתמה הרביעית, המתמקדת בניסיונות להתמודדות עם נח"מ, כל המרואיינים דיווחו כי הם חיפשו עזרה באופן פעיל בשלב כלשהו במהלך הנח"מ, תוך שונות בקצב ובאסרטיביות התגובות בין משפחות. על פי מחקרים קודמים, ברוב המקרים – 93% לפי סקר אחד (Ito, 2003) – בני משפחה של צעירים בנח"מ, ולא הצעירים עצמם, הם שפונים לרוב לעזרה מקצועית. מצד שני, במקרים מסוימים נח"מ מוסתרת על ידי המשפחות באופן המונע התערבות וסיוע מצד גופים ממשלתיים מקומיים, למשל שירותי הרוחה (Hamasaki et al., 2020). חוסר ידע בשילוב סטיגמה גורמים לכך שבני משפחה עשויים לעיתים להסס בפנייה לעזרה מקצועית, אפילו במשך מספר שנים (Kato et al., 2017). ממצאי המחקר תומכים בתפיסה שמסלולים של טיפול נפשי הם דינמיים ומגוונים, מושפעים מתהליכים חברתיים-תרבותיים וכוללים מספר אסטרטגיות ונקודות כניסה שונות (Pescosolido et al., 1998). המקרה של יוסף מדגים תגובה מהירה ואסרטיבית של ההורים, עם תוצאות טובות; הורים אחרים דיווחו על מהלכי תגובה איטיים יותר ואסרטיביים פחות, אשר הובילו לתוצאות פחות טובות.

תגובה פוטנציאלית נוספת וחשובה של בני המשפחה היא גיוס מעגלי תמיכה חברתית. מחקרים קודמים על בני משפחה המטפלים באנשים עם תחלואה נפשית קשה מצאו כי רמות גבוהות יותר של תמיכה חברתית היו קשורות באופן חיובי לאיכות החיים, ובאופן שלילי לנטל הטיפול ולבדידות (Zhang et al., 2021). בקרב המשפחות שראיינו זיהינו חמש מערכות תמיכה חברתיות פוטנציאליות שיכולות להיות זמינות לצעירים המתמודדים עם נח"מ ולבני משפחותיהם. השימוש במערכות אלו השתנה בהתאם לקהילה שבה מתגוררת המשפחה ולנכונות של בני המשפחה לשתף בגלוי פרטים על מצבם ולפנות לעזרה. המקרה של יוסף מדגים שימוש יעיל בכל חמש מערכות התמיכה החברתיות באופן אשר תרם משמעותית לסיומה של הנח"מ. בני משפחה במצבים דומים יכולים להפעיל מערכות תמיכה אלה ללא קשר למידת השימוש בעזרה מקצועית.

כאשר עזרה מקצועית נכללת במאמצי ההתמודדות עם נח"מ, מגוון הגישות הטיפוליות שהזכירו המרואיינים היה רחב, בדומה לממצאי מחקרים קודמים (Kato et al., 2019). חלק מהמשתתפים, כולל הוריו של יוסף, הדגישו את החשיבות של ייעוץ והדרכה להורים. בישראל פותחו מספר גישות לעבודה עם הורים, לרבות גישה המכוונת לסיוע להורים למבוגרים צעירים עם "תלות תובענית" (Dulberger & Omer, 2021) אשר חופפת לאוכלוסיית נח"מ. גישות מסוג זה מתמקדות לרוב בהפחתת ההתאמות (אקומודציה) לדרישותיו ולציפיותיו של הילד, בהנחה כי לעיתים הורים מתאימים ללא הרף את עמדותיהם והתנהגויותיהם בניסיון מוטעה למנוע מהילד סבל. אקומודציה נמצאה כמנציחה חרדה, הימנעות וחוסר תפקוד אצל ילדים ומבוגרים הסובלים ממגוון הפרעות (Shimshoni et al., 2019), ואילו הפחתתה נמצאה תורמת לשיפורים בסימפטומים ובתפקודם של ילדים (Lebowitz et al., 2020). נראה כי סיוע לבני משפחה בצמצום האקומודציה שלהם לקרוב המתבודד עשויה לקצר את הנח"מ ולסייע בפתרונות, ולפיכך ראוי לשלב אותה בהתערבויות עם הורים ובני משפחה.

גישה טיפולית יעילה נוספת שהוזכרה על ידי ההורים שראיינו היא טיפול בבית עבור הצעירים המתמודדים עם נח"מ. ראוי לציין כי לפחות שניים מהמשפחות שראיינו התנסו בטיפולים בבית, ולא ניתן לשלול הטוה על רקע זה. יחד עם זאת, כבר צוין בספרות כי כיוון שבית המשפחה נתפס כמקום בטוח עבור אנשים עם נח"מ, ניתן להתנסות במסגרת טיפולים בו בכניסה חוזרת לחברה על ידי אינטראקציה עם זרים (Wong, 2014). אפשר גם להניח, בזהירות הנדרשת מכך שלא בדקנו נושא זה ישירות, כי גישה זו יכולה לתרום לחיזוק קשר של אמון וביטחון בטיפול, ולביסוסו של הטיפול כבסיס בטוח ושל המטפל כדמות התקשרות חלופית אשר עשויה לתרום לתיקון ולבנייה מחדשת של מודל פנימי להתקשרות בטוחה (Krieg & Dickie, 2013). כמו כן, טיפול בבית הוצע במחקר קודם כפתרון יעיל לבעיה הקשה של נגישות וגישה טיפולית במקרים של נח"מ (Lee et al., 2013). לפיכך, נראה כי גישה טיפולית המכוונת ליצירת קשר ישיר עם הצעירים המתמודדים עם נח"מ בביתם עשויה להשפיע לטובה גם על בני משפחותיהם ולצמצם את הנטל המוטל עליהם.

תרומה, מגבלות, השלכות וכיוונים להמשך

תרומה ומגבלות המחקר

מובן מאליו שלא ניתן לגזור מסקנות והשלכות מרחיקות לכת ממחקר המבוסס על ראיונות עם שמונה משפחות בלבד וסביב תופעה כה מורכבת, ויש לפרש את התוצאות בזהירות רבה. יחד עם זאת, ממצאי המחקר מציעים כמה כיוונים אפשריים שיוכלו להיבחן לעומק במחקרים עתידיים. כך למשל, הראיונות שערכנו סיפקו מידע ממקור ראשון שהעלה כי בני משפחה של מבוגרים צעירים בנח"מ חווים עומס משמעותי אשר דומה במובנים מסוימים לזה שחווים בני משפחה לאנשים המתמודדים עם תחלואה נפשית קשה (Alyafei et al., 2021). לא זו בלבד שהם צריכים לדאוג לצרכיו של צעיר תלתי בתפקוד נמוך, אלא שעליהם לעשות זאת תוך התמודדות עם רגשות שליליים עזים משלהם, כמו אשמה, בושה ופחד. רגשות אלו משפיעים על רווחתם של בני המשפחה, על תפקודם ועל מאמציהם לחפש עזרה.

נוסף על כך, ממצאי המחקר הנוכחי מוסיפים לספרות הקיימת בכך שהם מציעים מספר קווים מנחים להתערבויות שעשויות להפחית את העומס המוטל על בני המשפחה, לתמוך בהם ובזמן גם לסייע לקרוב משפחתם במצב נח"מ.

למחקר שתי מגבלות בולטות: ראשית, המחקר הוא איכותני, ומתוך כך לא ניתן להכליל את ממצאיו על משפחות שונות והקשרים שונים. שנית, שתי משפחות מתוך השמונה שרואינו למחקר זה היו לקוחות של ארגון אוטריצ', שהכותב הראשון של מאמר זה (א.ה.) הוא המייסד והמנהל שלו. לפיכך, אף שתגובותיהם לגבי הטיפול לא היו חיוביות יותר מאלה של שאר המשתתפים במחקר, קיים סיכון מוגבר להטיית דיווח מצד אותם משתתפים, שאולי ביקשו לרצות את החוקר בתפקידו הכפול כחוקר ונותן שירות.

השלכות להתערבות ולמחקרי המשך

למחקר יש לפחות שלוש השלכות חשובות על התערבויות לטיפול בנח"מ: ראשית, הממצאים רומזים לכך שהתערבויות עבור צעירים עם נח"מ יהיו מתאימות יותר אם הן יכללו בני משפחה, לא רק כבעלי עניין המשפיעים על הצעירים אלא גם כלקוחות בפני עצמם הזקוקים לעזרה, תמיכה והדרכה מתמשכים. התערבויות כאלה עשויות להתפתח כתוספות או הרחבות של התערבויות קצרות שהוצגו על מנת לעזור לבני המשפחה לתמוך ולהשפיע על הפרט בנח"מ (Kubo et al., 2021). התערבויות התומכות בבני המשפחה עצמם צריכות לנקוט כלפיהם גישה אמפתית, שכן הם מתמודדים עם אתגר משמעותי ורב-ממדי שעלול להוביל להתפתחות רגשות אשמה ובושה. ממצאי ספרות העלו קשרים בין סגנונות הורות שונים או דינמיקה משפחתית לבין נח"מ, מה שעלול לעורר בקרב ההורים תחושת אשמה ולתרום להיסוס שהם חשים לעיתים קרובות לפנות לעזרה מקצועית (Kato et al., 2017).

שנית, הממצאים מדגישים את האפשרות שהסברה (פסיכו-אדוקציה) לגבי נח"מ היא מרכיב חשוב בהתערבויות הממוקדות בבני משפחה. כדאי שפסיכו-אדוקציה זו תכסה גורמים ומאפיינים תורמים של נח"מ שעלו במחקר ותעזור להבדיל ביניהם. כפי שדנו קודם, הבחנה זו היא חשובה מפני שהתייחסות למאפיינים משפחתיים (לדוגמה: עבודות תובעניות של שני ההורים ובעקבותיה נוכחות הורית נמוכה) כגורמים תורמים לנח"מ של בן המשפחה עלולה לצמצם את המרחב החופשי מאשמה לצורך עבודה טיפולית. נוסף על כך, כיוון שממצאי המחקר מצביעים על נקודות עיוורות פוטנציאליות של בני משפחה – למשל לגבי האתגרים החברתיים של קרוביהם – התערבויות עשויות, בעת הצורך, לסייע למשפחות להשיג תובנה רבה יותר תוך התמודדות עם רגשות שליליים ותחושות סטיגמה פוטנציאליות שעלולות להתעורר.

שלישית, ממצאי המחקר הנוכחי מספקים תמיכה להמלצה כי ייעוץ למשפחות והורים יכלול הנחיות וקווים מנחים לתגובות אפקטיביות לנח"מ. בדוגמאות המצומצמות במחקר שלנו ראינו כי תגובות מהירות ואסרטיביות המשלבות כמה שיותר מערכות תמיכה חברתיות ושותפים מתוך חמשת מעגלי התמיכה הפוטנציאליים שהצגנו, נתפסו על ידי בני המשפחות כיעילות. כמו כן למדנו מבני המשפחות שהעבודה עימם ו/או עם הפרט המתמודד עם נח"מ יכולה להתקיים בבתי המשפחות, ולעיתים כדאי שכך יהיה. התערבויות בבית עשויות לסייע להתגבר על בעיית הגישה לטיפול עבור

המתמודדים עם נח"מ, ובכך לקדם שינוי מערכתי ולהפחית את הנטל המוטל על המשפחה. ממצא זה חשוב עקב מיעוט נתונים לגבי היעילות הפוטנציאלית של התערבויות בבית עבור נח"מ, בהשוואה לביסוס הרב שקיבלו מודלים לטיפול ביתי ויישוג (reaching-out) עבור המתמודדים עם תחלואה נפשית, וממצאים המעידים על תוצאות חיוביות שלהם (Dieterich et al., 2017). למיטב ידיעתנו, עד היום בוצע רק מחקר אמפירי אחד שבדק עניין זה בקרב מתמודדי נח"מ, והוא הציג תוצאות מבוטחות (Lee et al., 2013).

מחקרים איכותניים וכמותניים עתידיים על נח"מ דרושים כדי להעריך עוד יותר את יעילותן של התערבויות משולבות המכוונות הן לבני משפחה קרובים והן לצעירים בנח"מ. במיוחד יוכלו מחקרי המשך להתמקד בשלוש סוגיות: (1) השפעת תגובות ההורים ובני המשפחה על משך הנח"מ והתנהלותו; (2) מקומן של מערכות תמיכה אורגניות בהתמודדות עם נח"מ; (3) יעילותן של התערבויות מקצועיות עם בני משפחה על מהלך הנח"מ וסיומו. ממצאים ממחקרי המשך המתמקדים בקשרים שבין התנהגויות הוריות לבין נח"מ יוכלו להיבחן לאור תאוריית ההתקשרות, אשר נראית כמסגרת התייחסות הולמת להבנת הקשיים המשפחתיים המאפיינים מצבי נח"מ ולהכוונת התערבויות טיפוליות.

נקודות מפתח

- אף שלבני המשפחות הקרובים של צעירים בנסיגה חברתית ממושכת (נח"מ) יש השפעה חשובה על התפתחות הנסיגה, מהלכה וסיומה, קולם לרוב אינו נשמע.
- בני המשפחות של צעירים במהלך נח"מ חווים עומס רגשי, מצוקה ושיבוש החיים. התמודדות מוצלחת כוללת תגובות אסרטיביות ועירוב גורמי תמיכה וטיפול.
- דרושות התערבויות ייעודיות לתמיכה בבני המשפחה ולהכוונתם להובלת שינוי בהתנהגות הצעירים.

מקורות

- Alyafei, A. H., Alqunaibet, T., Mansour, H., Ali, A., & Billings, J. (2021). The experiences of family caregivers of people with severe mental illness in the Middle East: A systematic review and meta-synthesis of qualitative data. *PLoS One*, *16*(7), e0254351. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254351>
- Borovoy, A. (2008). Japan's hidden youths: Mainstreaming the emotionally distressed in Japan. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, *32*(4), 552-576. <https://doi.org/10.1007/s11013-008-9106-2>
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Chan, G. H. (2016). *Hidden youth and the virtual world: The process of social censure and empowerment*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315718521>
- Chan, G. H., & Lo, T. W. (2014). Hidden youth services: What Hong Kong can learn from Japan. *Children and Youth Services Review*, *42*, 118-126. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2014.03.021>

- Chan, G. H., & Lo, T. W. (2016). Family relationships and the self-esteem of hidden youth: A power dynamics perspective. *Journal of Family Issues*, 37(9), 1244–1266. <https://doi.org/10.1177/0192513X14537479>
- Coleman, P. (2022). Validity and reliability within qualitative research for the caring sciences. *International Journal of Caring Sciences*, 14(3), 2041-2045. https://www.internationaljournalofcaringsciences.org/docs/54_goleman_special_14_3.pdf
- Corrigan, P. W., & Miller, F. E. (2004). Shame, blame, and contamination: A review of the impact of mental illness stigma on family members. *Journal of Mental Health*, 13(6), 537–548. <https://doi.org/10.1080/09638230400017004>
- David, A. S. (1990). Insight and psychosis. *The British Journal of Psychiatry*, 156 (6), 798-808. <https://doi.org/10.1192/bjp.156.6.798>
- De Hert, M., Simon, V., Vidovic, D., Franic, T., Wampers, M., Peuskens, J., & van Winkel, R. (2009). Evaluation of the association between insight and symptoms in a large sample of patients with schizophrenia. *European Psychiatry*, 24(8), 507–512. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2009.04.004>
- Dieterich, M., Irving, C. B., Bergman, H., Khokhar, M. A., Park, B., & Marshall, M. (2017). Intensive case management for severe mental illness. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 1(1), CD007906. <https://doi.org/10.1002/14651858.cd007906.pub3>
- Dulberger, D., & Omer, H. (2021). *Non-emerging adulthood: Helping parents of adult children with entrenched dependence*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108891240>
- Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth and crisis*. W. W. Norton.
- Funakoshi, A., & Miyamoto, Y. (2015). Significant factors in family difficulties for fathers and mothers who use support services for children with hikikomori. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 69(4), 210–219. <https://doi.org/10.1111/pcn.12230>
- Furlong, A. (2008). The Japanese hikikomori phenomenon: Acute social withdrawal among young people. *The Sociological Review*, 56(2), 309-325. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00790.x>
- Hamasaki, Y., Pionnié-Dax, N., Dorard, G., Tajan, N., & Hikida, T. (2020). Identifying social withdrawal (hikikomori) factors in adolescents: Understanding the hikikomori spectrum. *Child Psychiatry & Human Development*, 52 (5), 808-817. <https://doi.org/10.1007/s10578-020-01064-8>
- Hareven, O., Kron, T., Roe, D., & Koren, D. (2020). The scope and nature of prolonged social withdrawal in Israel: An initial quantitative and qualitative investigation. *International Journal of Social Psychiatry*, 68(2), 301-308. <https://doi.org/10.1177/0020764020984192>
- Hasson-Ohayon, I., Or, S. E. B., Vahab, K., Amiaz, R., Weiser, M., & Roe, D. (2012). Insight into mental illness and self-stigma: The mediating role of shame proneness. *Psychiatry Research*, 200(2-3), 802–806. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2012.07.038>
- Ito, J. (2003). *Guideline on mental health activities in communities for social withdrawal*. Ministry of Health, Labour and Welfare of Japan.
- Kato, T. A., Kanba, S., & Teo, A. R. (2018). Hikikomori: Experience in Japan and international relevance. *World Psychiatry*, 17(1), 105–106. <https://doi.org/10.1002/wps.20497>
- Kato, T. A., Kanba, S., & Teo, A. R. (2019). Hikikomori: Multidimensional understanding, assessment, and future international perspectives. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 73(8), 427–440. <https://doi.org/10.1111/pcn.12895>
- Kato, T. A., Kanba, S., & Teo, A. R. (2020). Defining pathological social withdrawal: Proposed diagnostic criteria for hikikomori. *World Psychiatry*, 19(1), 116–117. <https://doi.org/10.1002/wps.20705>

- Kato, T. A., Shinfuku, N., Sartorius, N., & Kanba, S. (2017). Loneliness and single-person households: Issues of kodokushi and hikikomori in Japan. In N. Okkels, C. B. Kristiansen, & P. Munk-Jørgensen (Eds.), *Mental health and illness in the city* (pp. 205–219). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-10-2327-9_9
- Koyama, A., Miyake, Y., Kawakami, N., Tsuchiya, M., Tachimori, H., Takeshima, T., & World Mental Health Japan Survey Group, 2002-2006. (2010). Lifetime prevalence, psychiatric comorbidity and demographic correlates of “hikikomori” in a community population in Japan. *Psychiatry Research*, 176(1), 69–74. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2008.10.019>
- Kremer, W., & Hammond, C. (2013, July 5). *Hikikomori: Why are so many Japanese men refusing to leave their rooms?* BBC News. <https://www.bbc.co.uk/news/magazine-23182523>
- Krieg, A., & Dickie, J. R. (2013). Attachment and hikikomori: A psychosocial developmental model. *International Journal of Social Psychiatry*, 59(1), 61–72. <https://doi.org/10.1177/0020764011423182>
- Kubo, H., Urata, H., Sakai, M., Nonaka, S., Saito, K., Tateno, M., Kobara, K., Hashimoto, N., Fujisawa, D., Suzuki, Y., Otsuka, K., Kamimae, H., Muto, Y., Usami, T., Honda, Y., Kishimoto, J., Kuroki, T., Kanba, S., & Kato, T. A. (2020). Development of 5-day hikikomori intervention program for family members: A single-arm pilot trial. *Heliyon*, 6(1), e03011. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e03011>
- Kubo, H., Urata, H., Sakai, M., Nonaka, S., Kishimoto, J., Saito, K., Tateno, M., Kobara, K., Fujisawa, D., Hashimoto, N., Suzuki, Y., Honda, Y., Otsuka, K., Kanba, S., Kuroki, T., & Kato, T. A. (2021). Development of a 3-day intervention program for family members of hikikomori sufferers. *Japanese Psychological Research*, 65 (2), 190-199. <https://doi.org/10.1111/jpr.12368>
- Lebowitz, E. R., Marin, C., Martino, A., Shimshoni, Y., & Silverman, W. K. (2020). Parent-based treatment as efficacious as cognitive-behavioral therapy for childhood anxiety: A randomized noninferiority study of supportive parenting for anxious childhood emotions. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 59(3), 362–372. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2019.02.014>
- Lee, Y. S., Lee, J. Y., Choi, T. Y., & Choi, J. T. (2013). Home visitation program for detecting, evaluating and treating socially withdrawn youth in Korea. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 67(4), 193–202. <https://doi.org/10.1111/pcn.12043>
- Lefley, H. P. (1992). The stigmatized family. In P. J. Fink & A. Tasman (Eds.), *Stigma and mental illness* (pp. 127–138). American Psychiatric Association.
- Li, T. M., & Wong, P. W. (2015). Youth social withdrawal behavior (hikikomori): A systematic review of qualitative and quantitative studies. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 49(7), 595–609. <https://doi.org/10.1177/0004867415581179>
- Malagón-Amor, Á., Martín-López, L. M., Córcoles, D., González, A., Bellsolà, M., Teo, A. R., Bulbena, A., Pérez, V., & Bergé, D. (2020). Family features of social withdrawal syndrome (hikikomori). *Frontiers in Psychiatry*, 11, 138. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00138>
- Niia, Y., Ellsworth, P. C., & Yamaguchi, S. (2006). Amai in Japan and the United States: An exploration of a “culturally unique” emotion. *Motivation*, 6(2), 279-295. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1528-3542.6.2.279>
- Pescosolido, B. A., Gardner, C. B., & Lubell, K. M. (1998). How people get into mental health services: Stories of choice, coercion and “muddling through” from “first-timers”. *Social Science & Medicine*, 46(2), 275–286. [https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(97\)00160-3](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(97)00160-3)
- Rubinstein, E. (2016). Emplotting hikikomori: Japanese parents’ narratives of social withdrawal. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 40(4), 641–663. <https://doi.org/10.1007/s11013-016-9495-6>
- Shimshoni, Y., Shrinivasa, B., Cherian, A. V., & Lebowitz, E. R. (2019). Family accommodation in psychopathology: A synthesized review. *Indian Journal of Psychiatry*, 61(Suppl 1), S93-S 103. https://doi.org/10.4103/psychiatry.indianjpsychiatry_530_18

- Steiner, J. (1993). *Psychic retreats: Pathological organizations in psychotic, neurotic, and borderline patients*. Routledge.
- Teo, A. R. (2010). A new form of social withdrawal in Japan: A review of hikikomori. *International Journal of Social Psychiatry*, 56(2), 178–185. <https://doi.org/10.1177%2F0020764008100629>
- Umeda, M., & Kawakami, N. (2012). Association of childhood family environments with the risk of social withdrawal ('hikikomori') in the community population in Japan. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 66(2), 121–129. <https://doi.org/10.1111/j.1440-1819.2011.02292.x>
- Wong, J. C. M., Wan, M. J. S., Kroneman, L., Kato, T. A., Lo, T. W., Wong, P. W. C., & Chan, G. H. (2019). Hikikomori phenomenon in East Asia: Regional perspectives, challenges, and opportunities for social health agencies. *Frontiers in Psychiatry*, 10, 512. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00512>
- Wong, V. (2014). Social work with youth in social withdrawal: In-home and beyond-home intervention modalities. *China Journal of Social Work*, 7(2), 161–174. <http://dx.doi.org/10.1080/17525098.2014.921211>
- Yong, R. K. F., & Kaneko, Y. (2016). Hikikomori, a phenomenon of social withdrawal and isolation in young adults marked by an anomic response to coping difficulties: A qualitative study exploring individual experiences from first-and second-person perspectives. *Open Journal of Preventive Medicine*, 6(1), 1-20. <https://doi.org/10.4236/ojpm.2016.61001>
- Zhang, B., Conner, K. O., Meng, H., Tu, N., Liu, D., & Chen, Y. (2021). Social support and quality of life among rural family caregivers of persons with severe mental illness in Sichuan Province, China: Mediating roles of care burden and loneliness. *Quality of Life Research*, 30(7), 1881-1890. <https://doi.org/10.1007/s11136-021-02793-6>

סוקרים ספרים

לא איש בשורה: מסירת בשורה מרה במגזר האזרחי

רונית שלו, אתי אבלין ועמירם רביב (עורכים) (2023).

חיפה: הוצאת פרדס. 247 עמודים.

מילים אלה נכתבות ביום העשרים וחמישה למלחמה. בתוך חוסר הוודאות הגדול. בתוך הכאב האישי שקשור לכל האנשים שאני מכיר שמתמודדים עם מוות וטראומה, למשפחות שנפגעו באופן נורא כל כך. בתוך הקושי להסתכל על תהליכים באופן מיטבי, לראות דברים בפרספקטיבה. אני חושב על ה"הודעות המרות" שנמסרו בימים האחרונים: הודעות למשפחות על זיהוי מאוחר ומסובך של בן משפחה שנפגע, הודעות למשפחות חטופים, הודעות למשפחות חיילים שהשתתפו בלחימה בעזה, ובמעגלים רחבים ואזרחיים – הודעות בבית החולים על פטירות "רגילות", הודעות על מקרי מוות בתאונות דרכים.

אנחנו נמצאים בתקופת מלחמה. עדיין שרויים במשבר הרגשי של מחדלי יומה הראשון, וקורבנותי המרובים כל כך. הפגיעה ניכרת היכן שלא נביט: פנימה למרחב האישי, ובמעגלים מתרחבים – המשפחתי, הקהילתי והחברתי. בשבועות אלה פעלו מאות אנשי מקצוע על מנת לבשר למשפחות את המידע הרשמי שמצוי בידי המדינה על כך שיקיריהם נחטפו, שהם נעדרים, או ידיעה על זיהוי ודאי של מות יקיריהם. על פי רוב נמסרה ההודעה על מותו של אזרח בידי צוות משולב של עובדים סוציאליים מהרשויות המקומיות וממשרד הרוחה, לצד אנשי צבא הפועלים דרך מערך שהוקם בפקוד העורף ואגף כוח אדם בצבא. לעיתים השתתפו בהודעות אלה גם אנשי רפואה. נוכחנו שהיו אופנים רבים ושונים למסירת הבשורה, ובתוך כך גילויים של גמישות ארגונית ומחשבתית, מתוך כוונה ברורה של אנשי המקצוע להביא את הידיעה למשפחות באופן מיטבי ומהיר על מנת להקל על ההתמודדות שלהן עם אובדן.

תפקיד ה"מבשר" הוא תפקיד עתיק בעולם שלפני עידן התקשורת המודרנית, שבו כל הידיעות הגיעו מידי אנשים שהעבירו אותן לאנשים נוספים. דווקא בעידן הדיגיטלי, ומתוך החלטה מודעת, תפקיד המבשר הוא אחד התפקידים האנושיים שנשארו לכאורה ללא שינוי מאז שהתפתח לפני אלפי שנה. אדם מוסר את הבשורה לאדם אחר, ובמהלך זה הוא נמצא פיזית עימו בעת המסירה ואחריה, כדי לוודא שהמסר הרצוי הובן ולסייע בתהליכים אישיים וארגוניים שקשורים להמשך הטיפול בהודעה. הספר לא איש בשורה (אשר יצא לאור לפני המלחמה) מתמקד בדרכי האדירה שמתרחשת משני צידי הדלת באירועים אלה, בין האדם המודיע לאדם שמודיעים לו. בתוך כך הוא מציע הנחיות מקצועיות ועוגנים לביצוע נכון של מסירת ההודעה המרה, אך גם זוויות התבוננות והעמקה שקשורות להודעה זו ולתחילת ההתמודדות של בני המשפחה עם אובדן יקיריהם.

הפרק הראשון בספר מציג את המודיע עצמו, את התפקיד ואת ההודעה ממספר זוויות התבוננות, בעיקר תוך התמקדות במודיעים מהמחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות, אשר מודיעים על מוות בתאונות דרכים. הסקירה התאורטית דנה בחשיבות ההודעה, במיוחד נוכח השפעתה על תהליך האבל של בני המשפחה בהמשך. הפרק מציג התבוננות על המודיע עצמו, הכשרתו, דרכי הכנתו למפגש ואופן הבשורה, וכן התבוננות על בני המשפחה מקבלי הבשורה. בפרק ניתנים דגשים כמו המפגש עם המוות ומשמעותו, בשורה מרה בנסיבות של מוות אלים ופתאומי, ויצירת מנגנונים לתמיכה מול סגנונות התמודדות שונים של המשפחה. בחלק זה מוצגים שני מחקרים שערכו כותבי הספר – מחקר כמותני ומחקר איכותני, אשר כוללים התייחסות לשלבי ההודעה השונים. התייחסות חשובה נוספת היא להודעות ה"משובשות": הודעות שבהן היו טעויות שונות, ונדרש גם תיקון מצד גורמי הטיפול. חסרה בפרק התייחסות לסוף שלב ההודעה ולפרידה: איך ראוי לסיים את השלב הסופי, ואיזה מידע מוסרים בשלב הזה.

הפרק השני דן במסירת הודעה בקרב אוכלוסיות שונות, ובהן הודעות על התאבדות במשפחה, מסירת בשורה לאנשים עם מוגבלות ומסירת בשורה לילדים ולילדים באומנה. אם בפרק הראשון דובר על חשיבות למידת הפרוטוקול והתהליך הנכון למסירת ההודעה, כאן נדון יותר הצורך בהתאמת הבשורה לאוכלוסיות שונות ולמצבים משתנים. נראה שחסר פרק מתכלל לחלק זה שירחיב על הצורך בגמישות ויצירתיות מסוגים שונים מול מציאות משתנה, ובהיעדר יכולת לנבא את מי בדיוק נפגוש מעבר לדלת בבואנו למסור את ההודעה. חסרה בעיניי התייחסות לכך שבחלק גדול מאוד מההודעות, המשפחה שלה נמסרת ההודעה היא "מורכבת": בני זוג שנפרדו ולעיתים גם נישאו מחדש, ילדים נפרדים וילדים משותפים, משפחות שלא גרות באותו בית ועוד. כמו כן, מה עושים אם פוגשים אדם עם דמנציה? מה עושים במקרים תרבותיים שונים? ובמקרים שבהם יש מכשול שפתי? האם הודעות בחברה הערבית דומות לאלה שנמסרות בחברה היהודית?

הפרק השלישי מתאר את הפרספקטיבה הרפואית. למעשה, רוב ההודעות על פטירה ומוות נעשות על ידי אנשי צוות במוסד רפואי כלשהו. כ-95% מהפטירות הן תוצאה של מחלות, ורובן אינן פתאומיות אלא חלק מתהליך התדרדרות שקשור למחלה. אנחנו חיים בתרבות שמתקשה לדבר על מוות ועל נגזרותיו, ואנשי הצוותים הרפואיים הם חלק מתרבות זו. לכן הפרק וההתייחסות לכך חשובה בהתווית הכיוון. הספר עוסק בבשורה עצמה, ולכן אין בו מקום להכנות לקראת המוות ולתהליכים המתרחשים במוסד הרפואי לאחר מסירת ההודעה.

הפרק הרביעי מעניק העמקה דרך ספרות ילדים והתנ"ך לגבי התמודדות של ילדים עם מושג המוות ולגבי ההודעה עצמה, דרך התיאורים המיתולוגיים היהודיים. בעיניי, דווקא הריחוק הסיפורי מצליח לייצר כאן רובד נוסף שמלבד היותו מעניין, יש בו כדי לתת חיזוק לחוסן המודיעים. התמודדות ילדים עם מוות נתפסת כאחד המקומות הרגישים ביותר בהתמודדות המשפחתית עם מות אחד מחבריה. התכנים שבהם עוסקת הספרות הזו מאפשרים הצצה לערכים המרכזיים שמקנים את

תפיסת המוות וההתמודדות איתו, כמו גם לקשיים התרבותיים שלנו להכיל את הפגיעה והאובדן. גם התיאורים התנ"כיים מוסיפים רובד סיפורי ומיתולוגי שמעשיר את התיאורים האקדמיים. קחו למשל את התיאור על שתי ההודעות במקביל שקיבל דוד המלך על מות בנו: ההודעה המשובשת שקיבל ממקורבו, שעשה הכול כדי להודיע לו מתוך מחויבות אישית והיכרות איתו, אך בסוף לא יכול היה להגיד את המילים הברורות – לעומת ההודעה המתאימה דרך האדם הזר שאותו לא הכיר, אשר מסר את העובדות נכוחה.

לאורך כל הספר מתוארת ההודעה הבודדת, ואכן ברוב המקרים אין צורך להתכונן להודעות מרובות. אך מורכבות החיים מלמדת אותנו שגם בתהליכים אזרחיים יש להתכונן למציאות של הודעות מוות מרובות. אחת למספר שנים אנחנו נתקלים באסון אזרחי, כדוגמת אסון אולם ורסאי, השריפה בכרמל, אסון מירון ועוד – אסונות שבהם נספו עשרות אנשים, ונדרש בהם בין השאר הליך זיהוי בתנאים קשים ומסירת הודעות למשפחות מרובות בזמן קצר. גם לפני ה-7.10.2023 היה צורך בפיתוח נהלים בין-משרדיים ובין-ארגוניים שיסדירו הודעות כאלה, ולא ישאירו את התחום פרוץ. היום זהו צו השעה ללמוד מהכשלים ומההצלחות, ולפתח תורה ונהלים גם למקרים של הודעות מרובות, הן בזירה אחת והן בזירות מרובות.

מאורעות התקופה האחרונה מדגישים את הערך הרב של תפקיד הבשורה המרה במגזרים האזרחיים, ובהתאם לכך את הצורך להתכונן אליה. לראשונה בעברית יש התייחסות מרובדת לנושא זה, כולל התייחסות לזוויות שונות. אני מקווה שהספר יתרום להפצת הידע בתחום משמעותי זה, ובהבנה שמסירת בשורה מרה באופן מתאים אמנם מתחילה את תהליך השכול של המשפחה – אך היא פותחת גם את תהליך הריפוי וההתמודדות התקינה עם האובדן ועם החיים שלאחריו.

סוקר: אילן שריף

Existential Social Work: Meaning Making in the Face of Distress

Zvi Eisikovits and Eli Buchbinder (2023).

New York: Routledge. 132 pages.

שמחתי והתגאיתי באפשרות שניתנה לי לסקור את ספרם של פרופ' צבי איזיקוביץ ופרופ' אלי בוכבינדר. הספר מבקש לתאר ולהדגים כיצד החשיבה האקזיסטנציאליסטית עשויה לסייע לנו בעשייתנו כעובדים סוציאליים, ולהבנות ולעצב את עמדת המוצא שלנו ואת תפקידנו מול הפונים שלנו ומול עצמנו. האקזיסטנציאליזם, מתארים המחברים, מפתח בקרבנו מודעות לאפשרויות המוגבלות העומדות לרשותנו בעולם, ובמקביל מאפשר לנו לחיות בתוכו באומץ לב. לדבריהם, בני האדם עוסקים בחיפוש ובמתן משמעות לחייהם, ועל כן העובדים הסוציאליים חייבים להיות פתוחים ולקבל את החוויות הייחודיות של הפונים שלהם, ולהבין את קיומם ואת האופן שבו הם מעניקים לו משמעות. היכולת להיות עובד סוציאלי אקזיסטנציאליסטי פירושה לחיות מתוך קושי מחד גיסא, וחיוניות חיות מאידך גיסא. הנחת המוצא האקזיסטנציאליסטית, על פי המחברים, מהווה נקודת מוצא מוסרית וערכית עבור עובדים סוציאליים באשר הם.

הספר בנוי משני חלקים מרכזיים. החלק הראשון עוסק בתיאור, הסבר והדגמה של מושגים מרכזיים באקזיסטנציאליזם, כגון חרדה, בחירה ואחריות, מתן משמעות, והקיום בעולם בהקשר לאחרים, לזמן ולמרחב. החלק השני מציג מודל להתערבות בעבודה סוציאלית על פי העקרונות האקזיסטנציאליסטיים שהוצגו בחלקו הראשון, ומתייחס גם למהות היחסים בין העובד הסוציאלי לפונה על פי גישה זו.

בחלק הראשון מתארים המחברים בכישרון רב ובשפה פשוטה ובהירה את משמעות הקיום האנושי, ואת האופן שבו החיפוש אחר תשובות לשאלות על מהות החיים יכול להביא אותנו לעימות עם מצבים של חוסר בהירות, קושי ושאלות שאין לנו מענה עליהן. במצבים אלו, מסבירים המחברים, חרדה היא בלתי נמנעת; היא חלק מהותי בחיים, וכדבריהם "היא הלב הפועם שלהם". משברים אקזיסטנציאליסטיים מתרחשים כאשר אנשים מבינים שמה שהיה עד כה אינו יכול להתקיים עוד, וכי עליהם לבחור. כעובדים סוציאליים אנחנו צריכים לפתח הבנה כלפי משמעות המשברים שנובעים מתוך חרדה, אך גם לכך שבמקביל לסבל או בעקבותיו נפתחות גם אפשרויות חדשות, ותפקידנו ללוות את הפונה בעת הגילוי שלהן.

המחברים ממשיכים בבחינת משמעות הבחירה, הפעולה ולקיחת האחריות. על פי הפרספקטיבה האקזיסטנציאליסטית, אין עצמי אחד ויחיד ידוע מראש, אלא אנשים נבנים באמצעות הבחירות שהם עושים, אשר מקרינות על האופן שבו הם מתקיימים בעולם (being-in-the-world). עובדים סוציאליים,

על פי המחברים, מצופים לסייע לפונים שלהם לגבש את זהותם כבעלי בחירה, לצד הכרה באחריות ובחרדה שהדבר מעורר. המחברים מתייחסים, בין השאר, גם למושג האוטנטיות – היכולות של האדם לקחת בעלות על הקיום שלו ולחוות את האני הפנימי האמיתי הסובייקטיבי שלו. להיות אותנטי פירושו להיות מוכן להכיר בכך שאין משמעות חיצונית מלבד היכולת הפנימית שלנו לבחור. המשמעות מעצבת את היותנו בעולם, ואנו חופשיים לצקת משמעות לחיינו גם לנוכח מצבי איום ומשבר. משמעות מספקת לנו המשכיות וסדר, אבל היא גם זמנית ומשתנה לאורך זמן ואירועי החיים, והיא תמיד מתקשרת ליחסים ולהקשרים חברתיים ותרבותיים.

"זמן, מרחב, ואחרים" הם מושגים מרכזיים שהמחברים סוקרים. בהקשר ל"אחרים", הם מסבירים, היותנו בעולם מתהווה תמיד בהקשר של יחסים. כדי לחוות את הקיום שלנו אנחנו זקוקים לנוכחות של האחר, ועלינו להכיל אותו בלי לוותר על הכלת עצמנו. בהקשר ל"זמן", נקודת מבט האקזיסטנציאליסטית רואה הבדל בין זמן כרונולוגי לזמן של חיים, והזמן הוא תוצר של האופן שבו אדם חי בעולם. כך למשל, בתיאור מקרה מכמיר לב של פונה שמתלבטת אם להביא ילד ללא נישואין מחשש שהשעון הביולוגי מתקתק, מתייחסים המחברים לשתי משמעויות: האחת קשורה ליכולת להיענות לצרכיו של ילד כאם יחידנית, וניתן לקבל עליה מענה באמצעות ידע מחקרי; ואילו השנייה קשורה למשמעות הקיום ללא ילדים, וניתן לקבל עליה מענה רק באמצעות מתן משמעות ואוטנטיות.

חלקו השני של הספר דן במודל ההתערבות בעבודה סוציאלית שמבוסס על העקרונות האקזיסטנציאליסטים, והוא מומשג על ידי המחברים כמסע: *The social worker perceives her work as a journey into understanding who [the client] is, her experience in the world, and her fundamental project* (עמוד 61). מטרת ההתערבות האקזיסטנציאליסטית, מתארים המחברים, היא להעצים את הפונים לפתח מודעות כלפי הקיום שלהם בעולם כסובייקטים שמייצרים משמעות, אשר בחרים, פועלים ולוקחים אחריות על המרחב האישי והחברתי שלהם. ההתערבות האקזיסטנציאליסטית מסייעת לפתח חזון ומשמעות לצד האומץ להתמודד עם הבלתי צפוי, הלא ידוע ומעורר החרדה, שהם אינהרנטיים בחיים שלנו.

להתערבות האקזיסטנציאליסטית יש שש מטרות: קיום במקביל לחרדה; העצמה באמצעות חופש; אחריות לבחירות ולפעולות; קיום מתוך יצירת משמעות; אותנטיות כלפי עצמי ואחרים; ופיתוח מודעות לכאן ועכשיו כהזדמנות למתן משמעות בעתיד. בהמשך לכך מתארים הכותבים שלושה שלבים של התערבות סוציאלית. השלב הראשון כולל ביסוס אמן ויחסים טיפוליים עם הפונים, ועידודם לספר את הסיפור שלהם, לחקור את מחשבותיהם ורגשותיהם וללמוד על אודות עצמם. שלב זה כולל גם היבטים פרקטיים, שבהם מגובשות מטרות הטיפול ביחד עם הפונה. בשלב השני מבקשים העובדים הסוציאליים, בשיתוף עם הפונים, להגיע לתובנות חדשות ולעצב את השינוי המבוקש. הם מעודדים את הפונה לתהליכי מתן משמעות על אף קשיים פנימיים וחיצוניים שעולים מצד אחרים, ומאתגרים אותו להפסיק לחפש אחר סיבה ותוצאה או אמת חיצונית. בשלב השלישי, "שלב הפעולה",

העובד הסוציאלי והפונה מפתחים מטרות ומייצרים אסטרטגיות להתמודדות עימם. זהו שלב של שינוי הכולל מודעות לסיפורי החיים של הפונים כפי שהם מספרים אותם, לרווחים ולהפסדים שלהם וליכולת לקבלם כבחירות שנעשו, וכן קבלה של היכולת לייצר סיפורים אלטרנטיביים בעתיד. התוצאה היא יכולת של הפונה להיות אותנטי בעולם, למרות המורכבות שלו. הפרק האחרון בספר מתייחס למערכת היחסים בין העובד הסוציאלי לפונה בעת התערבות אקזיסטנציאליסטית, הכוללת רכיבים כגון אמפתיה, נוכחות, הדדיות ואותנטיות.

לספרם של פרופ' איזיקוביץ ופרופ' בוכבינדר תרומה חשובה ביותר לעבודה הסוציאלית בשלושה רבדים. ברובד הראשון, הפילוסופי הקונספטואלי, המחברים מצליחים לבאר מושגים אקזיסטנציאליסטיים מורכבים בצורה פשוטה וברורה, אשר מובילה את הקוראים בבטחה להבנה מלאה של הנושא בבהירות. הספר משוּבץ במקורות של ההוגים החשובים ביותר בתחום, אבל מובא באופן שמעורר תחושת נינוחות במהלך הקריאה. לכל אורך הספר פזורים תיאורי מקרה מרתקים של פונים שהיו בטיפולם של המחברים, בהם נשים שורדות אלימות במשפחה, ניצולי שואה, אנשים שחלו במחלות קשות, ניצולות זנות ועוד, ודרך המקרים מבהירים המחברים את המושגים שבהם הם דנים. האנשים המוצגים בתיאורי המקרה הופכים לחיים וממשיים דרך הצגת סיפוריהם, והקוראים מצליחים להבין דרכם כיצד מוענקת משמעות לחיים, כיצד אדם יכול לנוע על הציר שבין משמעות לכלומיות, מהם חיים נטולי אותנטיות ועוד.

הרובד השני המשמעותי בספר זה מתמקד בנו כאנשי מקצועות העזרה בכלל, והעבודה הסוציאלית בפרט. הספר מלמד אותנו על העבודה הסוציאלית עם אנשים במצבי חיים מורכבים ביותר. הוא מלמד אותנו להתייחס לחרדה אצל הפונים שלנו כחלק הכרחי וחשוב בחייהם, ומעודד אותנו כאנשי מקצוע להימנע מלהתייחס לפונים שלנו כאל מי שסובלים מ"גורל רע" (bad faith), אלא להתייחס אליהם כאל סוכני שינוי אקטיביים שיכולים לפעול כל העת כדי למצוא משמעות ולהיטיב את חייהם. בתוך כך, תפקידם של העובדים הסוציאליים הוא לקדם את היכולת של הפונים שלהם לתפוס את עצמם כבעלי יכולת לבחור, לצד האחריות הכרוכה בכך.

הספר לא ממסך ולו לרגע את הקשיים שעימם מתמודדים הפונים, אולם לצד זאת הוא מאפשר לצקת תקווה ורצון להתגייס למענם. מחד גיסא הוא מפגיש אותנו עם מצבי חיים מורכבים ביותר של פונים, שהם לב ליבה של העבודה הסוציאלית, ומאידך גיסא מדגיש את היכולת שלהם להיות "הסופרים של החיים שלהם" ולקיים בחירות חופשיות גם במצבי חיים קשים ביותר, בלתי אפשריים. לאור זאת הוא לא מותיר בקוראים הרגשה של חוסר אונים, אלא להפך.

ברובד השלישי, הספר מעודד את הקוראים להיות רפלקטיביים כלפי עצמם. לא אחת עצרתי באמצע הדף, הרמתי את העיניים והתחלתי לחשוב איפה אני בתוך העסק הזה? אילו בחירות אני מבצעת מדי יום? מהי משמעות החיים שלי, באיזה אופן אני מתקיימת בעולם ביחס לעצמי וביחס לאחרים? הקריאה עודדה אותי להתבונן בבחירות שלי לאורך חיי ולהרהר בכך שבחירות העבר לא

חייבות להיות חזות העתיד. כפי שמיטיבים המחברים לתאר, האקסיסטנציאליזם מציע אפשרות לריפוי פצעי העבר באמצעות כינון משמעות עתידית.

חשוב לי לציין כי יש לי היכרות מוקדמת עם כתבי הספר: פרופ' צבי איזיקוביץ היה המנחה והמנטור לעבודת הדוקטורט שלי, ופרופ' בוכבינדר היה המורה הראשון שלי למחקר איכותני. משניהם למדתי להתקיים בעולם מתוך עמדה מובנית של חוסר ודאות, כזאת שמאפשרת גילוי. את התשוקה והאהבה העמוקה למחקר האיכותני ירשתי מהם. במובנים רבים, כשקראתי את הספר הבנתי שחיכיתי לו שנים רבות, והוא מאגד בתוכו רבים מהדברים שלמדתי מהם. ליבי מתרחב לנוכח איגודם של כל אלה בספר היפה הזה. הספר מסתמך על אינספור הוגים רלוונטיים, אבל יותר מכול הוא מהווה אמירה של המחברים עצמם, שמתעדת את פועלם רב-השנים בשדה העבודה הסוציאלית.

סוקרת: דפנה טנר

מתחת לשמיים השחורים: שיחות על כאב נפשי, אובדנות ותקווה

יוסי לוי בלז ודפני אסף (2022).

בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד. 273 עמודים.

ספרם של יוסי לוי בלז, חוקר אובדנות ופסיכולוג קליני, ודפני אסף, אקטיביסטית ואם לבת שהתאבדה, מתאר את מסעם האישי והמקצועי בחיפושם אחר שורש הכאב הנפשי המצוי בבסיס תופעת האובדנות. לאחר ההקדמה מובאים 12 ראיונות שנערכו עם מומחים בעלי שם בתחומים שונים – פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה, חינוך, פילוסופיה, היסטוריה, בודהיזם ואקטיביזם חברתי. הראיונות מובאים כשיח קולח, אינטלקטואלי ואישי, ומבטאים ניסיונות שונים להסביר מדוע וכיצד הכאב של האדם האובדני הופך בלתי נסבל ומוביל לראיית מנהרה שבה קיימת אפשרות אחת בלבד למוצא מן הסבל.

בכל הראיונות, הכאב הנפשי האובדני נקשר לבדידות ולמצוקה חריפה. הפרספקטיבות השונות מתכנסות לתשובה אחת ברורה בהתמודדות עם התופעה: חשוב לשים דגש על מאמץ עקשני למוסס את מעטפת הבידוד הקשה שבה שרוי הפרט, שהולכת וסוגרת עליו/ה ללא מוצא – גם אם כלפי חוץ הוא עשוי להציג תמונה שונה, של אדם המעורה בעולם שמחוץ לו. הרבה מעבר להקשר הפסיכיאטרי הפתולוגי הקונבנציונלי עולה חשיבותו של ההקשר הרחב, הכולל את קשרי הגומלין עם המשפחה, הקהילה, החברה והתרבות בכלל.

לוי בלז מהדהד ומעשיר ברוחב ידיעותיו הרבות את התכנים העולים ב-12 השיחות, דרך התייחסויות לתאוריות פסיכואנליטיות, לפרקטיקה בקליניקה ולניסיונו רב-השנים במרכז לחקר האובדנות. הוא גם משתף בזווית האישית שלו לגבי הסבל והכאב האובדני בכתיבת הספר, ודן בסטיגמה, בבורות ההשתקה ובפחד הקמאי סביב תופעת האובדנות בעודה הולכת ומתעצמת בעולם המודרני. לצד זאת, סיפורה האישי של דפני הפותח את הספר צובע את הפרקים בגוון שהופך אותו קרוב ורלוונטי. דפני אסף היא אימא לדורון, נערה שמגיל צעיר "היה לה רומן עם המוות", עד שלבסוף התאבדה בעת שירותה הצבאי. דפני יצאה לחקור ולהבין טוב יותר את תופעת האובדנות בקרב צעירים ונוער, ועסקה שנים רבות באקטיביזם ובמניעת אובדנות. לצערי אני נאלצת להשתמש בלשון עבר, כי דפני נפטרה ממחלת הסרטן במהלך הכנת הספר ולא זכתה לראותו יוצא לאור. סיפור התמודדותה עם המחלה לצד נחישותה להמשיך בראיונות מתואר אף הוא בספר על ידי לוי בלז.

בסיפור ההתאבדות לוקחת דפני האם את הקוראים להכיר את דורון מלידתה, תוך שהיא מנכיחה את "הביוגרפיה החתוכה" שלה בצורה מצמררת בכנותה. היא מתארת בגילוי לב ובאומץ את חשבון הנפש שמלווה אותה: תחושות אשמה וכאב בלתי נמנעים, שאלות נוקבות לגבי המקום שלה ושל בן זוגה במסע הטראגי הזה, וניסיון בלתי פוסק להבין את דורון, מה עבר עליה מיום לידתה ועד אותו רגע נורא. החיים עם נערה אובדנית, לדבריה, דומים לחיים תחת איום טרור, עם פחד תמידי מפני מימוש.

היא בוחנת דפוסים הוריים ומשפחתיים שייכתן כי היו גורמי סיכון, כמו גם מרכיבים תרפויטיים שאולי היו יכולים להציל את דורון. במהלך הראיונות מזהה דפני בדיעבד את חשיבותו של ייעוץ פילוסופי, שיכול היה אולי לתת מענה לייאוש האקזיסטנציאליסטי שאיתו התמודדה דורון שנים רבות.

תרומתה של דפני לספר בעצם שיתוף הסיפור האישי ובשאלותיה המאתגרות את המרואיינים המומחים מעוררת שיח מורכב וכן, אישי ואינטלקטואלי כאחד. דפני מנגישה את נושא האובדנות עבור כל הורה המתמודד עם נערה/ה במצבי משבר ומצוקה חריפים, ומעלה את האתגרים שמולם ניצבים ההורים. בכך הספר מחדד לאנשי המקצוע את הצורך לתמוך בהורים ולראות בהם שותפים ומשאב כאחד. מהדברים עולה כי יש להיעזר בהורים כמקור ידע חשוב על אודות ילדם שמתמודד עם אובדנות, ובו-זמנית לספק להם תמיכה, תיקוף, חמלה ומענה הולם.

אסקור עתה בקצרה ובאופן חלקי בלבד, בשל אילוצי מקום, חלק מהתייחסויות המומחים בספר. ההיסטוריון יובל נח הררי דן בחברה המודרנית המקדשת את האינדיבידואל ואת הזיהוי של עצמו כמקור הישגיו וכישלונותיו. כך הסבל והאשמה מיוחסים לעצמי, וקשה יותר לשאתם. בהיעדר חיבור של משמעות בחיים למשהו גדול יותר, שייכות לקולקטיב (חסם להתאבדות), נדרשים פתרונות יצירתיים למניעה ולשינוי של הפירור הקהילתי. הפילוסוף אסא כשר טוען לחשיבות היכולת "לדעת לחיות עם הכאב", ומביא לדוגמה את כאב השכול התמידי שהוא עצמו נושא עקב מות בנו יהורז בעת שירותו הצבאי. לדברי כשר, פיתוח נרטיב אישי אשר מקפל בתוכו את הכאב ונותן משמעות לחיים חשוב לתהליך ההחלמה. האנתרופולוג דניאל נווה מתאר את האקט ההתאבדוטי כאמירה חברתית של החלש בתרבות. בדבריו הוא מבקר את החברה שמתבוננת על האדם האובדני מבחוץ דרך דיסציפלינות שונות, כגון זו הפסיכיאטרית, החברתית וכו', שעה שהקול של המתאבד עצמו מושחק, כמו גם ההיבט הרוחני שלו. לדבריו, דרך אחת להתמודד עם כך היא פרקטיקה מדיטיבית.

מבין הפסיכולוגים, שרון זיו ביימן מדגישה את תפקיד הנכחה הסובייקטיבית של המטפל בהצלחת האדם האובדני מעצמו. לדבריה, אם מזהים אובדנות צריך לעשות ממנה "מדורה גדולה", לדבר ולצעוק את זה, לא לוותר ולא להתעלם. הנכחה זו מחלצת את האדם האובדני מתוך עצמו ויוצרת חיבור רגשי כלפי המטפל, אשר מפחית את עוצמת הכאב והסבל ומסייע לעשות מטמורפוזה להם. זהו אקט שבו המטפלת מוציאה את האדם מתחושת בדידות קיומית, שבה הוא חווה רק את עצמו באופן חזרתי. בהמשך לכך, חיים עומר מתאר פרקטיקה אפקטיבית של תחנונים לאדם שלא יתאבד, שלדבריו כדאי שיגיעו תכופות ממעגלי בני המשפחה ואחרים משמעותיים. לדבריו, האיום האובדני משקף כאב גדול, כעס, ייאוש וחוסר אונים במשפחה, והוא סוג של אינטראקציה תקשורתית אלימה שיש בה סחטנות (לא תביאו לי סמרטפון – לא תראו אותי יותר, וכו'). ההתרגשות ושכרון הכוח סביב האיום האובדני הופכים את המשפחה לבת ערובה לדינמיקה סחטנית. לדידו, יש לצמצם את הכוחות מבלי להסלים את הכוח והסחטנות של האובדנות, מתוך גישה של התנגדות לא אלימה ואי-שיפוטיות.

הפרק האחרון עם היזמית החברתית עדי אלטשולר מתאר את אחורי הקלעים של פרויקטים כגון "זיכרון בסלון" ו"כנפיים של קרמבו". אלטשולר מציעה כי חשוב לשחרר את הקיבוע של האדם האובדני בתוך קטגוריית האובדנות, ובמקום זאת יש לראות אנשים אלו כבעלי ערך ולייצר עבורם מסלול של הגשמה ועשייה משמעותית. היא שואלת איך אנשים אובדניים יכולים להעניק לאחרים דווקא מתוך החוויה שלהם, ומציעה לעזור להם לפתח תפקיד בעל משמעות דרך עזרה לאחר.

כחוקרת בתחום השיקום הפסיכיאטרי וההחלמה, הכוללת עבודה עם אוכלוסייה הסובלת ממגפת הדיכאון והאובדנות, אני מוצאת ספר זה רלוונטי ביותר. בין השאר אני עוסקת בפיתוח התפקיד של עמית נותן שירות - אנשים שמתמודדים עם הפרעה נפשית חמורה אשר התקדמו בתהליך ההחלמה שלהם, ועוברים הכשרה ייעודית כדי לסייע לאחרים. אני רואה את ההשפעה המיטיבה האפשרית של עמיתים אלו, לצד עבודתם של צוותים רב-מקצועיים, גם בהתערבויות למניעת אובדנות.

בעידן שבו מגפת האובדנות גוברת בקרב בני נוער, כולל עלייה בפקטור שלוש באובדנות בקרב נערות מאז שנת 2010, חשוב יותר מתמיד להעמיד במרכז הבמה את נושא האובדנות והטיפול בה. הספר *מתחת לשמיים שחורים* נותן ידע ופשר על כאב נפשי ואובדנות באופן רב-ממדי ונוסך תקווה. הפצת הידע על האובדנות למעגלים נרחבים יותר היא חיונית על מנת לתת לה קול ותמיכה ולהגביר את גורמי החוסן החברתיים. הספר מנרמל ומחזק את היכולת להיעזר בסביבת חברים ואנשי מקצוע, למרות סטיגמה ובהלה של חלק מהחברים וגם אנשי המקצוע במפגש עם התופעה. הספר מרחיב את הדעת, מעורר הכרה, מעודד לפעולה בענווה ובחמלה ונותן כוח.

סוקרת: גליה מורן

חדש על המדף

במדור הפעם נסקרים שלושה ספרים שהגיעו אל המערכת לקראת סוף שנת 2023. ביניהם נמצא ספר על אדיפוליות במשפחות חד-מיניות (איתן-פרסיקו), אוטיזם (בלומרזון-סלע) ופסיכואנליזה של הרוע (גורן).

יפעת איתן-פרסיקו (2023). *המשולש החדש: על חוויות אדיפוליות במשפחות חד-מיניות*. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, 381 עמודים.

ספר זה, המבוסס על עבודת הדוקטורט של איתן-פרסיקו, זכה בפרס בהט בשנת תשפ"א ומהווה תוספת חשובה מאוד לספרות העברית הבוחנת מושגים פסיכואנליטיים לאור ממצאי מחקרים. ספר זה נשען על תצפיות וראיונות איכותניים עם משפחותיהם של 33 ילדים בישראל, ובו בוחנת המחברת את המטאפורה האדיפולית בהתפתחות המיניות של ילדים הגדלים במשפחות חד-מיניות. בפתח הספר מציבה המחברת את פרשנותה הביקורתית לתאוריה שהגה פרויד במאה הקודמת, ומראה כיצד העוגנים התאורטיים שהמשיג פרויד התפתחו והורחבו על ידי תאורטיקנים רבים נוספים שהעשירו את רעיונותיו הראשוניים.

הספר מחולק לארבעה שערים, ובו 11 פרקים. בכל אחד מהפרקים מביאה המחברת את ממצאי המחקר, בליווי איורים מאירי-עיניים וציטוטים נרחבים מהראיונות שערכה, ובוחנת מושגים כמו ביולוגיה ויחסי שארות, התמודדות של אבות הומואים עם שיוך ביולוגי, המשפחה המורחבת, המשגל הוורי ועוד. שני הפרקים האחרונים בספר מוקדשים לדגשים מעשיים בעבודה טיפולית עם משפחות חד-מיניות. המחברת מצליחה להראות כיצד מושגי הסיטואציה האדיפולית עדיין מהווים עוגנים תאורטיים חשובים בהבנת ההתפתחות הילדית, במיוחד כאשר פרשנותם אינה קונקרטיית אלא מטאפורית. הספר כתוב היטב ומבהיר את התכנים בצורה אינטליגנטית. זהו ספר מומלץ וחשוב ביותר לכל מי שעובד בעבודה טיפולית עם בוגרים, ילדים ומשפחות, והפרשנות שהוא מציע לסיטואציה האדיפולית מאפשרת מבט קליני מעמיק ביותר.

רוני אלפנדר

שגית בלומרזון-סלע (2023). *האוטיסטים שבינינו*. תל אביב: הוצאת רסלינג, 376 עמודים.

ספרה החדש של בלומרזון-סלע, פסיכולוגית קלינית ובעלת דוקטורט לספרות, חוזר לנושא שבו היא עסקה גם בספרה הקודם – עדויותיהם וחוויותיהם של האוטיסטים בתפקוד גבוה. הספר מתבסס על עדויות אישיות שהמחברת אספה באבחונים ובטיפולים עימם, כמו גם על כתבים אוטוביוגרפיים שפורסמו בדפוס ובאינטרנט. בספר 14 פרקים המפגישים את הקוראים עם אנשים אוטיסטים בשדות מגוונים, בהם רפואה, מוסיקה, תעשיית המין ועוד. נוסף על כך, הספר חוקר תחומים כמו הפרעות אכילה, שונות מגדרית וייצוגים בספרות. כל פרקי הספר כתובים בשפה ישירה ואינטליגנטית, ומספקים מבט מעמיק לתוך עולמם של האוטיסטים שאותם מתארת המחברת. גישה האופטימית

וההומניסטית של המחברת, שאינה מתעלמת מהאתגרים שהאוטיזם מעלה, מקרבת את הקוראים להבנות גבוהות יותר של העולם שבו הם חיים. הספר מומלץ ביותר לכל מי שעוסק בתחום, הן כאיש מקצוע והן כמכר או בן משפחה של אדם אוטיסט.

רוני אלפנדרי

מרית גורן (2023). *פסיכואנליזה של הרוע*. תל אביב: הוצאת רסלינג, 365 עמודים.

ספרה של גורן, שנכתב טרם אירועי השבעה באוקטובר, מהווה תרומה חשובה שאולי לא תצליח להסביר במלואה את הרוע שהתרחש, אבל בהחלט מהווה ניסיון חשוב שיש לתת עליו את הדעת. גורן, שהיא פסיכואנליטיקאית, בוחנת את מושג הרוע מעיניים קליניות דרך עיון בעבודתם של ארבעה תאורטיקנים מרכזיים: פרויד, קליין, ויניקוט וקוהוט. כל אחד מארבעת פרקי הספר, והפרק החמישי הדין בחיבור ביניהם, מציג לקוראים באופן בהיר ואינטליגנטי את האופנים שבהם מושגים מרכזיים על תפיסת התוקפנות והרוע נדונים במשנתם של ארבעת המחברים. גורן עושה שימוש נרחב בדוגמאות קליניות ובמובאות מעולם התרבות המסייעות להנכיח את המושגים התאורטיים. הספר מומלץ ביותר לכל אנשי המקצוע, וגם לקריאה כללית. לצערנו, הדיון שהיא מעוררת רלוונטי היום יותר מתמיד.

רוני אלפנדרי

הבעת תודה שנתית

מערכת **חברה ורווחה** מודה לשופטים שהקדישו מזמנם להכנת חוות דעת על המאמרים, ומוקירה את תרומתם החשובה לכתב העת.

פרופ' סילביה פוגל ביזאוי	ד"ר אסנת זמיר	ד"ר ליהה אברבנאל כנעני
ד"ר ענבר פלג-קוריאט	פרופ' אורית טאובמן - בן-ארי	פרופ' מיכל אלמוג-בר
ד"ר גיא פלדמן	פרופ' אורי ינאי	ד"ר גילה אמיתי
ד"ר משה פרחי	פרופ' חיה יצחקי	ד"ר הלה אקסלרד
ד"ר שני פיצ'ו	ד"ר יעל יצחקי בראון	פרופ' אמנון בהם
גב' סמדר פרייברג	ד"ר אילה כהן	פרופ' עדית בליט-כהן
ד"ר ריבי פריי-לנדאו	פרופ' מירי כהן	פרופ' אורלי בנימין
ד"ר עמית צריקר	פרופ' רם כנען	פרופ' ארנון בר און
פרופ' רוני קאופמן	ד"ר מהא כרכבי סבאח	ד"ר עדי ברק
פרופ' ליאת קוליק	ד"ר לילך לב-ארי	ד"ר אורית ברשטלינג
ד"ר מיכל קומם	ד"ר ליהיא להט	פרופ' הדס גולדבלט
פרופ' חיה קורן	ד"ר דרורית לוי	ד"ר שחר גינדי
ד"ר קרני קריגל	ד"ר עליזה לוי	פרופ' קרני גינזבורג
פרופ' דיויד רועה	ד"ר דנה לסרי	פרופ' ג'וני גל
פרופ' אריק רימרמן	ד"ר ערן מלקמן	ד"ר דבורית גלעד
ד"ר עינב שגב	פרופ' גילה מנחם	ד"ר איתי גרינשפן
פרופ' אביהו שושנה	ד"ר איילת מקרוס	ד"ר פנינה דולברג
פרופ' מלי שחורי-ביטון	פרופ' אורית נוטמן-שורץ	ד"ר אודליה דיין-גבאי
ד"ר גיא שילה	ד"ר חני נוימן	פרופ' שיר דפנה-תקוע
פרופ' מרים שיק	פרופ' אפרת נטר	פרופ' רחל דקל
ד"ר שירי שנאן-אלטמן	פרופ' ורד סלונים-נבו	פרופ' רוני הולר
ד"ר סתיו שפירא	ד"ר יובל סער-הימן	פרופ' עידית וייס-גל
	ד"ר חיה פאסיק	ד"ר שלומית וייס דגן

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

Quarterly for Social Work

December 2023 | VOL. 43 | No. 4

Hevra Urevaha (Society and Welfare) is a quarterly journal, which aims to broaden and enhance the theoretical, empirical, and practical knowledge of social workers as well as other helping professionals in Israel. The journal publishes articles that deal with a broad range of aspects relating to social work practice, research, theory and education, that enhance understanding of various social and welfare issues and may contribute to interventions and policy. The editorial board of *Society and Welfare* will only consider original articles that meet academic criteria, that have not been published previously, and that deal with the journal's fields of interest as determined by the board from time to time. All manuscripts are subject to peer-review.

The following types of articles are included in the journal: empirical research (quantitative or qualitative – up to 8,000 words); descriptions of unique interventions (“practice wisdom” – up to 6,000 words); review articles and critiques of a theoretical approach or policy (up to 6,000 words); “perspective” articles describing an innovative approach to dealing with a substantive social or welfare issue (up to 3,000 words); “viewpoint” articles presenting the author(s)’ opinion about a current social or welfare issue (up to 1,200 words). Manuscripts should be submitted in an updated version of Microsoft Word, double-spaced using 12-point Times Roman or David font, and should be prepared in accordance with the detailed guidelines for authors. Manuscripts should be submitted to the editorial office at the following e-mail address: socwelf@gmail.com

For more details, see the guidelines for authors published on the *Society and Welfare* page of the Ministry of Social Affairs and Social Services website.

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

Editorial Office:

Prof. Varda Soskolne
Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work
Bar-Ilan University
Ramat Gan 5290002
E-Mail: socwelf@gmail.com

Distribution and internet:

Lea Cohen
Division of Planning, Research and Training
Ministry of Social Affairs
234 Yaffo St. Jerusalem
Tel: 074-7177262. Fax: 02-5085792
Email: leac@molsa.gov.il

Design & Accessibility: Ronen David, ACC Studio www.acc.org.il

Editorial Board:

Yosef (Asi) Aharonov
Ministry of Social Affairs

Shalhevet Attar-Schwartz
Hebrew University

Liat Ayalon
Bar-Ilan University

Asher Ben-Arieh
Hebrew University

Eli Buchbinder
Haifa University

Ayala Cohen
Tel-Hai Academic College

Orly Dvir
Association of Social Workers

Yael Giron
Zefat Academic College

Hillah Haim-Zweig
Ministry of Social Affairs

Yaira Hamama-Raz
Ariel University

Inbal Hermoni
*The Association for the
Promotion of Social Work*

Carmit Katz
Tel Aviv University

Eyal Klonover
Ashkelon Academic College

Orit Nuttman-Shwartz
Sapir Academic College

Einat Peled
Tel Aviv University

Ronit Reuven – Even Zahav
Ruppin Academic Center

David Roe
Haifa University

Vered Slonim-Nevo
Ben-Gurion University

Alan York
*The Association for the
Promotion of Social Work*

SOCIETY AND WELFARE

quarterly for
social work

www.molsa.gov.il

Prof. Varda Soskolne
Editor-in-Chief

Dr. Rony Alfandary
Book Review Editor

Orly Nitis Yakoby
Hebrew Editor

Dr. Donna Dalnekoff
English Editor

Hadar Eini
Administrative Coordinator

December 2023

VOL. 43

4

Published by the Ministry
of Social Affairs and the
Association for the Promotion
of Social Work, in collaboration
with the Israeli Association of
Schools of Social Work

ISSN 0334-4029

TABLE OF CONTENTS

465 **Message From the Editor-in-Chief**
Varda Soskolne

PART ONE: OPINION ARTICLES IN THE SHADOW OF OCTOBER 7, 2023

469 **Portraits of the Black Saturday Trauma in
Israel: Exploring its Dimensions and Suggesting
Interventions**
Noa Vilchinsky

474 **The Importance of Family Perspective in Trauma
and Grief Contexts**
Rachel Dekel

478 **Diabetes in Times of War: Insights into Dealing
with the Disease Among Evacuees**
Liraz Cohen Biton and Shiri Shinan-Altman

482 **Community Coping Challenges Among Evacuees
During a Prolonged Emergency: Looking Ahead**
Hani Nouman

486 **Correcting Persistent State Neglect: Is it Possible?**
Anat Herbst-Debby

491 **"I Can't Do My Job Properly": Understanding the
Ramifications of the Staffing Crises in Public Social
Services During Periods of Routine and Emergency**
Michal Koreh, Hagit Sinai-Glazer, and Noam
Tarshish

PART TWO: REGULAR ARTICLES OF THE JOURNAL

497 **Sharing and Partnership: Longitudinal Grief Among
Remarried IDF Widows**
Shai Shorer, Rachel Dekel, Sara Mulia, Ariella Dovrat,
Mika Weiss, Vered Elkalai, Haya Yudich, Rachel
Gutterman, Shai Cohen, Ayelet Cohen, Ilana Dubi,
Tamar Paz, and Orit Nuttman-Shwartz

518 **Society in Crisis, Climate in Crisis: How Can the
Field of Social Work Lead the Adaptation for the
Coming Crisis?**
Karni Krigel

535 **On Precarious Ground: Social Work Practice with
Asylum Seekers from Eritrea**
Lior Birgir

560 **Economic Abuse: Characteristics, Ramifications,
and the Appropriate Policy Responses**
Orly Benjamin, Dalit Yassour-Borochowitz, Karni
Krigel, and Arianne Renan-Barzilay

578 **Close Family Members' Perspectives on Prolonged
Social Withdrawal in Young Adults**
Or Hareven, Tamar Kron, David Roe, and Danny
Koren

599 **Book Reviews**

609 **New on the Shelf**

611 **Annual Acknowledgement of Thanks to Reviewers**

615 **English Abstracts**

Portraits of the Black Saturday Trauma in Israel: Exploring its Dimensions and Suggesting Interventions

Noa Vilchinsky¹

¹ Department of Psychology, Bar-Ilan University

This paper explores the multifaceted dimensions of the trauma experienced by residents of the State of Israel in the aftermath of Black Saturday, which occurred on October 7, 2023. The paper emphasizes the unique complexity of this cataclysmic, collective, and enduring event. Practical recommendations for addressing the aftermath, including community interventions and strategies to alleviate ongoing stress, are presented.

Key words: Black Saturday trauma, cataclysmic trauma, collective trauma, enduring event, community interventions

The Importance of Family Perspective in Trauma and Grief Contexts

Rachel Dekel¹

¹ The Louis and Gabi Weisfeld School of Social work, Bar Ilan University

The current war is characterized by an extensive exposure to injuries, death, and bereavement. Survivors are offered many therapeutic interventions, but most of them are individual. The interventions do not take into account, on the one hand, the consequences of the traumatic event on family members, and on the other hand, the ability of the family to be a source of support for recovery. The article emphasizes the importance of the ecological approach that sees the person within the family context, reviews the challenges faced by the family members, and offers a variety of directions for their involvement in the treatment processes.

Keywords: war, trauma, ecological view, family, PTSD

Diabetes in Times of War: Insights into Dealing with the Disease Among Evacuees

Liraz Cohen Biton^{1,2} and Shiri Shinan-Altman³

¹ The Faculty of Social Work, Ashkelon Academic College

² The School of Social Work and Social Welfare, The Hebrew University of Jerusalem

³ The Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work, Bar Ilan University

The unexpected outbreak of the Swords of Iron War on October 7, 2023, exacted a profound toll on both body and soul. Numerous residents along the conflict lines were swiftly evacuated to diverse settlements nationwide. For evacuees managing diabetes, this upheaval posed a dual challenge—coping with the evacuation itself; and dealing with the complexities of sustaining consistent treatment amidst significant life changes at the personal, familial, and community levels. This article aims to illuminate the distinctive difficulties faced by diabetes patients during the Swords of Iron War.

Keywords: trauma, Swords of Iron War, diabetes, evacuees, health system, coping

Community Coping Challenges Among Evacuees During a Prolonged Emergency: Looking Ahead

Hani Nouman¹

¹ School of Social Work, The University of Haifa

With the outbreak of war in Israel on October 7, 2023, thousands of residents were required to evacuate their homes and move to reception facilities in hotels. These residents face psychological, social, and economic implications of the state of emergency and are required to maintain a routine in hotels. Social workers play a crucial role in creating community response strategies to cope with these implications. This opinion article seeks to highlight the challenges of communal coping in hotels, as well as those expected upon returning to normality. These challenges place an obligation on policymakers to promote policies that support communities, their leaders, and professionals.

Keywords: evacuees, hotels, community coping challenges, community organizing, social capital, policy

Correcting Persistent State Neglect: Is It Possible?

Anat Herbst-Debby^{1,2}

¹ The Gender Studies Program, Bar-Ilan University

² ESPANet-Israel

These days, Israeli society grapples with profound sorrow and pain in the aftermath of the October 7th disaster with its multifaceted repercussions, while facing barely functioning State agencies. This predicament unfolds against a backdrop of several decades during which Israeli governments endorsed socio-economic policies exacerbating inequality. Consequently, the most vulnerable segments of society found themselves marginalized, lacking sufficient access to essential services in health, education, and welfare. Confronted by scenes of devastation and widespread physical and mental suffering, a vigilant and operational civil society has mobilized a remarkable organization. It serves as a testament to the potential for action guided by principles of solidarity, humanity, justice, and equality. It exemplifies the capacity to establish an equitable distribution of resources that responds to the needs of all populations, transcending sectoral and personal considerations.

Keywords: continuous state neglect, poverty, October 7th disaster, social security, welfare policy

"I Can't Do My Job Properly": Understanding the Ramifications of the Staffing Crises in Public Social Services During Periods of Routine and Emergency

Michal Koreh¹, Hagit Sinai-Glazer², and Noam Tarshish¹

¹ School of Social Work, Haifa University

² School of Social Work, Tel Aviv University

The current public social services staffing crisis involves recruiting challenges and high turnover rates, and there are over 1,000 vacant positions. Why is there such a high turnover among social workers in public social services and why is it so difficult to find others willing to replace them? These were the questions that guided a research project we launched over a year ago. This paper aims to draw connections between key insights of our research project, which focused on the staffing crisis during routine periods, and the urgent challenges we currently confront in times of war.

Keywords: staffing crisis, public social services, social work, Gaza war

Sharing and Partnership: Longitudinal Grief Among Remarried IDF Widows

Shai Shorer^{1, 2}, Rachel Dekel³, Sara Mulia⁴, Ariella Dovrat⁴, Mika Weiss⁴, Vered Elkalai⁴, Haya Yudich⁴, Rachel Gutterman⁴, Shai Cohen⁴, Ayelet Cohen⁴, Ilana Dubi⁴, Tamar Paz⁴, and Orit Nuttman-Shwartz⁵

¹ School of Social Work, University of Haifa

² B'Shvil, For Tomorrow Association

³ The Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work, Bar-Ilan University

⁴ Families, Commemoration and Heritage Division, Ministry of Defense

⁵ School of Social Work, Sapir College

Background: For many years, military widows who remarried lost official recognition of their military-affiliated status. After a long legal battle, the Ministry of Defense was mandated to restore support to hundreds of remarried military widows. This study examines these widows' grief processes from an ecological viewpoint; the relationships between the partners in this process: widows, their second spouses, and the social environment.

Aims: To study longitudinal grief processes among remarried military widows, their manifestation in spousal relations, and the impact of social policy changes.

Method: A qualitative, interpretative, phenomenological research project was conducted through semi-structured in-depth interviews with 29 remarried widows.

Findings: Most participants described lifelong grieving processes involving members of their newly established families. These processes existed along two axes: time and sharing. Various ways of maintaining the relationship with the deceased partner were described, most involving the current partner. Few participants described marital conflict regarding this issue. Participants welcomed the restoration of their official rights, many describing emotional support received from representatives of the Ministry of Defense. Nevertheless, approximately half said that their contact with the Ministry was minimal and that they preferred to rely on their natural support systems.

Conclusions and Implications for Practice and Policy: Their new partner and social policy are predominant in shaping how military widows deal with grief. Aid policy should be tailored to the diverse emotional needs of these women and their families.

Keywords: ecological theory, grief, military, remarried widows, widows

Society in Crisis, Climate in Crisis: How Can the Field of Social Work Lead the Adaptation for the Coming Crisis?

Karni Krigel^{1,2}

¹ Sociological Institute for Community Studies, Bar-Ilan University

² The Central School for Training Workers in Social Services, Ramat Gan

Background: Studies exist documenting the social consequences of climate crisis on mental well-being and community resilience, especially among vulnerable populations. The field of social work, through various approaches, has taken the first steps to develop strategies and practices for action on the climate crisis.

Aims: To review recent research literature linking the fields of social work and climate crisis and to present the perspectives of central approaches of social work to implement plans of action dealing with climate crisis.

Method: Intersecting knowledge from the fields of social work and climate crisis were mapped to present ways of adapting to the climate crisis in accordance with the leading approaches in social work.

Findings: The review outlines how the specific perspectives of the central approaches in social work should guide social workers in all fields of the profession in implementing principles of action on the climate crisis.

Conclusions: Social work has a significant role in social adaptation to the climate crisis. The climate crisis is not only a threat, but also an opportunity for social work to promote climate justice, equality, and human welfare.

Implications for practice and policy: To prepare for climatic emergencies, it is essential to develop awareness of the social and welfare context of the climate crisis and gain knowledge of the local welfare populations impacted by climate change; to create a dialogue with partner actors in the local arena (public, business, and third sectors); to make an ongoing endeavor to pool resources and budget to meet intensifying human welfare needs.

Keywords: climate emergencies, social vulnerability, climate (in)justice, community resilience

On Precarious Ground: Social Work Practice with Asylum Seekers from Eritrea

Lior Birger¹

¹ The Bob Shapell School of Social Work, Tel-Aviv University

Background: Social work with asylum seekers from Eritrea, who have lived in Israel for more than a decade without legal status or rights, is a new field of practice. In light of asylum seekers' exclusion from access to governmental social services, this field has been developed mostly outside the establishment.

Aim: To explore and describe the unique characteristics and challenges in social work practice with Eritrean asylum seekers.

Method: Based on qualitative research utilizing the Constructivist Grounded Theory approach, 12 semi-structured in-depth interviews were conducted with social workers in specialized services for asylum seekers.

Findings: Practice with asylum seekers in Israel is an evolving field, which entails "pioneer" actions of establishing new services utilizing extremely limited resources. Data analysis yielded five main characteristics and challenges: permanent temporariness, ongoing trauma and its implications, increased power-imbalances, a "highly politicized" field, and informality.

Conclusions and practice implications: A few similarities can be drawn between practice with asylum seekers and with other marginalized clients. Nevertheless, practice with asylum seekers presents unique challenges. These stem from the political dimension of working in an environment where policies exist that limit asylum seekers ability to exercise most of their rights, the ongoing trauma which characterizes their lives in Israel, and the prevailing negative public attitude towards them and those that assist them. Based on an anti-oppressive perspective, I offer implications for training, supervision, and practice with asylum seekers in Israel, while emphasizing the need to integrate micro and macro practice.

Keywords: asylum seekers, Eritrea, social work practice, critical social work, anti-oppressive social work

Economic Abuse: Characteristics, Ramifications and the Appropriate Policy Responses

**Orly Benjamin¹, Dalit Yassour - Borochowitz², Karni Krigel³,
and Arianne Renan-Barzilay⁴**

¹ Department of Sociology and Anthropology, Bar-Ilan University

² School of Social Work, Emek Izrael Academic College

³ The Sociological Institute for the Study of Communities, Bar-Ilan University

⁴ The Law Faculty, Haifa University

Background: Economic abuse, as a worldwide phenomenon resulting in the poverty of women and children, was silenced until recently. Currently, research concerning this issue has broken the silence, proposing theoretical analyses linking it to coerced control, and developing models to deal with it.

Aim: To expand social workers and other professionals' understanding of economic abuse, and to strengthen the link between its perception as a multi-dimensional phenomenon and a multi-dimensional model of response - the coordinated community response model (CCR), proposed here as part of cooperative governance.

Method: Our article reviews studies published on the subject from 2008, with the publishing by Adrienne Adams and her colleagues of the first scale for measuring economic abuse, through 2022, with the international study of men who engage in economic violence published by Judy Postmus and her colleagues.

Findings: The reviewed articles show that economic abuse occurs in conditions of women's dependence on the relationship with a partner, through fear of loneliness, fear of separation, or through the need to protect their social status. Economic abuse occurs among women of all social strata and occupational status. It frequently results in depression, and women have difficulty believing that it is possible to emerge from the long-term poverty often associated with coerced debts.

Conclusions: The CCR model is compatible with the multi-dimensional character of economic abuse. It is therefore suitable for developing responses within the framework of cooperative governance that will ensure the allocation of resources for the rehabilitation of victims/survivors.

Implications for practice and policy: There is a need to increase the authorities' awareness of the economic abuse phenomenon; to promote collaboration of organizations providing social support to its survivors; and to increase the availability of public housing and the allocation of material resources for their rehabilitation, primarily in the sphere of coerced debts.

Keywords: economic abuse, violence against women, coordinated community response model, poverty, forced control

Close Family Members' Perspectives on Prolonged Social Withdrawal in Young Adults

Or Hareven^{1, 2}, Tamar Kron³, David Roe^{4, 5} and Danny Koren^{1, 6}

¹ School of Psychological Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Haifa

² Outreach Israel – In-Home Psychotherapy and Rehabilitation Services, Tel-Aviv

³ Department of Psychology, Hebrew University of Jerusalem

⁴ Department of Community Mental Health, Faculty of Social Welfare and Health Sciences, University of Haifa

⁵ Department of Clinical Medicine, Psychiatry, Aalborg University, Denmark

⁶ Psychiatry Division, Rambam Medical Center, Haifa

Background: Prolonged Social Withdrawal (PSW) of young adults has been widely reported as a worrying and expanding phenomenon. Although close family members of these individuals are considered to play a central role in its formation, course, and resolution, their perspective has rarely been studied.

Aims: To examine this unique point of view while focusing on the factors that contribute to PSW, family members' experiences, and possible ways of coping.

Methods: In-depth interviews with twelve close family members of people in PSW were conducted and analyzed using qualitative methods.

Main findings: Four main themes emerged through the data analysis: (1) characteristics of and contributing factors in PSW; (2) interpretation of the PSW behavior; (3) effects of withdrawal on family members and home life; and (4) attempts to cope with PSW. Narratives of the family members showed that they faced a significant burden of emotions such as guilt, helplessness, sadness, despair, fear, and worry, and experienced disruptions to their daily life and home routine. Their reactions to the situation showed great variation.

Conclusions and implications for practice: We suggest guidelines for the development of professional interventions to support families and reduce their burden, and at the same time help the young adults in PSW.

Keywords: prolonged social withdrawal, hikikomori, isolation, reclusion, young adults, family members